

CSABA LÁSZLÓ
VÁLSÁG, GAZDASÁG, VILÁG

CSABA LÁSZLÓ

VÁLSÁG, GAZDASÁG, VILÁG

Adalék Közép-Európa három évtizedes
gazdaságtörténetéhez
(1988–2018)

© CSABA LÁSZLÓ
© ÉGHAJLAT KÖNYVKIADÓ

A kiadást támogatta a CENTRAL EUROPEAN UNIVERSITY és
a MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

Lektorálta
BEREND T. IVÁN

Szerkesztette
LENGYEL KLÁRA

Tördelte és a borítót tervezte
CSÉPÁNYI ZSUZSANNA

Felelős kiadó
KOVÁCS LAJOS PÉTER

ISBN 978 963 9862 13 5

Kiadja az ÉGHAJLAT KÖNYVKIADÓ KFT.
www.eghajlat.hu
2018

Nyomás és kötészet
ALFÖLDI NYOMDA ZRT.
Debrecen

Felelős vezető
GYÖRGY GÉZA

TARTALOM

TARTALOM	5
ELŐSZÓ	7
Hivatkozások	9
I. BEVEZETÉS	11
Hivatkozások	24
II. ELŐZMÉNYEK: ÖSSZEOMLÁS, REMÉNYEK ÉS FORDÍTOTT TERVEZÉS	27
Hivatkozások	41
III. ELTÉRŐ UTAKON ELTÉRŐ VÉGPONTOKBA (1988–1999)	43
Lengyelország: az első fecske	43
Kelet-Németország: az új Mezzogiorno	48
Oroszország: a kör négyszögesítése nem sikerült	51
Magyarország: az átalakulás éltanulója	57
Összegzés	61
Hivatkozások	61
IV. AZ EURÓPAI UNIÓ MINT VÁLASZTÓVONAL	65
Hivatkozások	79
V. AZ ELSZALASZTOTT LEHETŐSÉGEK ÉVTIZEDE: 1999–2008	81
Hivatkozások	94

ELŐSZÓ

Három évtized telt el a szovjet birodalom felbomlásának nyílttá válása, a piacgazdasági és demokratikus átalakulás megindulása óta. Végbement az európai integráció folyamata, ami ellentmondásos eredményeket hozott keleten és nyugaton. A világ megküzdött a 2007–2009. évek megrendítő nemzetközi pénzügyi válságával is. 2015 óta egyértelművé vált, hogy ami korábban feltartóztathatlannak tűnt – a piacgazdaság és a parlamenti demokrácia térnyerése – visszarendeződhet, a liberális kapitalizmus alapelveit és gyakorlatát egyre többfelé kérdőjelezzik meg választók és döntéshozók.

Határvonálhoz értünk. Ez alkalmat ad, és kényszerít egyfajta összegzésre. Már csak azért is, mert immár nemcsak térségünkben jellemző, hogy mindenki mindenre másképp emlékszik, és a tényektől függetlenül értékeli. Korábban is nagy szerepe volt a véleménykutatásoknak, és iparággá fejlődött a szubjektív jólét kutatása (amiben a világ egyik legszegényebb állama, Bhután vezeti a rangsort). Mára azonban a *post-truth* világa a közösségi médiában felnagyítva szinte lényegtelenné teszi, mik is a tények, mi is a valóság, mi is a valós történelem, nem pusztán az arról szóló narratíva.

E kötetben kísérletet teszünk arra, hogy e menthetetlenül ódivatú felfogásban összegezzük azt, ami Közép-Európa viharos és fordulatokban gazdag történeti átmenetéből tudható. Vizsgálatunk gazdasági szempontú, ezért nem nélkülözheti a számokat és a tényeket. Tudományos igényű, vagyis feldolgozzuk mindazt, ami számunkra hozzáférhető volt az adott időszakban, írásban és szóban, személyes részvétel és megfigyelés által megismerhető. Tisztában vagyunk azzal, hogy az értékítéletek ezzel együtt is szóródní fognak. De legalább a tudatlanság mentsége nem áll majd a döntéshozók és az elemzők rendelkezésére.

Az analitikai társadalomtudományban természetesen adódik az a kérdés, hogy az általunk vizsgált országok fejlődéséből mennyire lehet általánosítható tanulságokat levonni. Különösen is érdekes kérdés az, hogy lehet-e a rendszerváltozás közgazdaságtana, vagy még szélesebb összefüggésben a fejlődés gazdaságtana, a közepesen fejlett országok elemzése elvontsági szintjén is értelmes és új megállapításokat tenni. Megítélésünk szerint erre csekély a lehetőség, bár

minden elemzési szintnek megvan a létjogosultsága. Jól látható például, hogy a közvetlen egybevetésként adódó, a vizsgált államokkal szomszédos Ukrajna szétesése és Szerbia elhúzódó válsága és a Milošević-rezim bukását követően is folytatódó periferizálódása egészen más jellegű elméleti és gyakorlati kérdéseket vet föl, mint a közép-európai térség. Ugyanakkor Oroszország mint az egykori szovjet birodalom magja, a legnagyobb európai posztszocialista állam és a legtöbb rendszerváltozási elmélet kiindulópontja és mércéje aligha kerülhető meg kézenfekvő párhuzamaival és eltéréseivel.

Elemzésünk alapkérdése az, ami a történettudományi és a közgazdaság-tudományi irodalom egyik örökzöldje. Mi határozza meg a fejlődést hosszú távon: a pályafüggőség/*path dependence*, ahogy Douglass North (2005) felfogásából következne, vagy inkább a társadalmi értékrend és annak változása, és utóbbi révén a lelegehetetlenebb helyeken és időpontokban kialakuló pályateremtés/*path creation*, ahogy az értelmező (hermeneutikai) közgazdaságtan vezető alakja, a chicagói Deirdre N. McCloskey (2016) érvel gazdaságtörténeti összefoglalójában? Valószínűleg nem lehet vagy-vagy alapon dönteni, hiszen – résztvevő megfigyelőként aligha kétséges – minden időpontban és helyzetben van választási lehetőség, mérlegelés, értékelés. Ugyanakkor – különösen a gyors döntéseknél, amiket a történelem és a gazdaság fordulópontjain hoznak meg – e döntésekben nagy szerepe van annak, mit tekintenek bevettnek, normálisnak, szokásosnak, elvárhatónak. Történetünkben ezért központi helyet kap – és visszatérően fölvetődik – az a kérdés, hogy az adott helyen és időpontban, majd a végelszámolásnál milyen is volt a pályateremtés és a pályafüggőség aránya. Az pedig, hogy mi van a mozgató mögötti mozgatóval, bölcséleti kérdés, amire csak feltételezéseket tudunk megfogalmazni, tudományos bizonyítékot aligha adhatunk.

Ezért előre óvnunk kell a tisztelt olvasót a túlzott várakozásoktól. Egyszerűes vállalkozásban nem kelhetünk versenyre a nemzetközi szervezetek, így az IMF, az Európa Bank, a Világbank vagy az EU nagy létszámú kutatócsoportjaival, sem a statisztikai elemzés, sem az intézményi leírás tekintetében. Ez indokolhatja olyan, önmagában rendkívül érdekes országok mellőzését, mint amilyen a Baltikum, Románia vagy Horvátország. Az általunk választott mélyfúrásos módszer az esettanulmányok és a nemzetközi elemzés társítása révén reményeink szerint új meglátásokat hozhat, amelyek az egyes országok és a tárgyalt korszak mélyebb megismerését és jobb megértését segíthetik, a véglegesség igénye nélkül is.

A kötet a Közép-európai Egyetem professzori kutatási alapja és a Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadási pályázata támogatásával jelenik meg. Köszönettel tartozom lektoromnak, Berend T. Ivánnak és a szerkesztőnek, Lengyel Klárának is lelkiismeretes munkájukért és támogatásukért. Természetesen egyik intézmény és személy sem felelős az itt kifejtettekért.

Budapest, 2017. szeptember 29.

A szerző

HIVATKOZÁSOK

1. McCLOSKEY, D. N. (2016): *Bourgeois Equality – How Ideas, Not capital or Institutions, Enriched the World*. Chicago/Ill.: University of Chicago Press.
2. NORTH, D. (2005): *Understanding the Process of Economic Change*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.

I. BEVEZETÉS

1988-89-ben megrendült a szovjet birodalom, és elindult Európa újraegyesítésének folyamata. Az azóta eltelt három évtized elég hosszú ahhoz, hogy közgazdasági és történelmi elemzés tárgyává tegyük. Ha kiindulópontnak a magyar átalakulásban is látványos szerepet játszó idősebb Bush elnökségét, végpontnak pedig az ugyancsak republikánus színekben induló, de meglehetősen más – illiberális és elzárkózó – politikai stratégiával új korszakot nyitó Donald Trump elnökségét tekintjük, egyfajta *ingamozgásnak lehetünk tanúi*. Ha a kezdőpont a liberális felfogás világméretű győzelme, a piacgazdaság és a demokrácia diadalának tűnhetett sokak számára, mára a helyzet megfordult. A maga idejében inkább csak elmarasztalt – és természetesen mélységesen félremagyarázott – Samuel Huntington (1993/1998) borús víziója teljesedett be, és messze nem csak Európában. A politikai iszlám és nem más ideológia, vallás vagy mozgalom vált a szabad világ kihívójává a 21. század folyamán.

Ebből még nem következett volna az az államelvű fordulat, ami e kézirat lezárásakor már szerte a világon megfigyelhető volt. Berend T. Iván (2008, 65–77. old.) írja az európai gazdaságtörténetet áttekintő művében azt, hogy az 1930-as és '40-es években voltaképp nem sok újdonság született a gazdaságelméletben és a gyakorlatban sem. A fordulat a fejekben ment végbe: míg az I. világháború idején és a '20-as években az egyre szélesebb körű állami beavatkozást egyféle szükséges rossznak tartották, a '30-as évektől nem volt kérdéses, hogy ez a főirány, és mint ilyen tiszteletre és ideológiai igazolásra is méltó. Hasonlóképp a politikában a vezérelvű irányítás, a totalitárius és a tekintélyelvű államok (Iordachi, C. szerk., 2009) *a modernitás és a megújulás jeleinek minősültek*, nem pedig valamifajta eltévelyedést jelentettek.

Nem folytatva a történelemfilozófiát megállapíthatjuk, hogy egy-egy korszak határa sokszor nem esik egybe az eseménytörténeti szakaszolással. Hisz ki vitatná, hogy a II. világháború lezárása új szakaszt jelentett, és nemcsak a táborok túlélői és a sok tízmilliós áttelepített rétegek számára. Ugyanakkor a történettudományban teret nyert az a felismerés (Overy, R., 2015, 60–78. old.), hogy e látványos mozzanatokra korlátozódó szakaszolás gyakorta elfedi azt a jól igazol-

ható tényt, hogy bizonyos nagy távlatú folyamatok korábban indultak, és az új politikai föltételek közt legföljebb fölerősödtek és kiteljesedhettek.

Szembetűnő példa a magyar esetben a nyolcosztályos iskola, amit 1943-tól vezettek be, vagy a feltételhez nem kötött választójog 1940-től, vagy épp az ország ipari-agrár túlsúlyúvá válása 1938-tól. Az említett események bizonyára messze nem kaphattak, és nem is kaptak akkora nyilvánosságot, mint mondjuk a népbírószági ítéletek vagy később az 1956-os forradalom és szabadságharc. Mégis, aligha kérdéses, hogy a magyar gazdaság és társadalom fejlődését hosszú távon e búvópatakként megbúvó, nem látványos folyamatok alakították meghatározó módon.

A jelen elemzésben abból indulunk ki, hogy mostanra egy hasonló – *az 1930-as és az 1990-es évek elejét idéző – szellemi fordulatnak lehetünk szemtanúi*. Nem pusztán a hagyományos közgazdasági tételeknek széles körben és tartósan elmentmondó gazdaságpolitikára kell gondolnunk. Utóbbiban a tartósan negatív kamatok – sokszor negatív nominális kamatok – és az ezzel társuló költségvetési lazítás trenddé válása említhető. Hanem arra is, hogy szerte Európában és a világon megerősödött az állami szabályozás, az állami beavatkozás iránti igény. Nem pusztán a rendszer egészén kívül álló protesztpartók és más populista mozgalmak tüzték ezt zászlajukra. Az angol szaknyelvben „*mainstreaming*”-nek elkeresztelt módon a hatalomban lévő vagy arra valós eséllyel pályázó partók és mozgalmak, valamint az őket támogató szélesebb elemzői kör is magáévá tette ezt a felfogást. Ma már külön elemzés tárgya az Egyesült Államok vezető külpolitikai-stratégiai műhelyeiben is az, hogy az illiberális modellek terjedése milyen kihívást jelent az amerikai álmom és az amerikai gyakorlat vonatkozásában egyaránt (Kurlantzik, J., 2016).

Az illiberális demokrácia fogalmát bevezető klasszikus munkájában Fareed Zakaria (1998) amerikai elemző azt a régi felismerést fogalmazta újra, mi szerint a demokrácia semmiképp sem jelenti az 50 százalék plusz egy szavazat (vagy a törvényhozás akármekkora többsége) uralmát. Nem azonos a megkérdezettek által föl sem fogott kérdésekről döntő – általában második szándékú – népszavazások világával sem. A demokrácia lényege azon fékek és ellensúlyok, ama átláthatóság és elszámoltathatóság, pártatlanság és közérdeket követő közigazgatás együttese, amit jobb híján liberális berendezkedésnek nevezünk. Utóbbiak nélkül a demokrácia fölszámolja magát – mint 1933-ban Weimarban –, vagy fölszámolják, mint 2001–2004-ben Oroszországban és 2013-ban Egyiptomban.

Ha e felismerések relevánsak, akkor érdemes és időszerű is a közép- és a kelet-európai rendszerváltozás, integráció és felzárkózási kísérlet alaposabb és részletesebb áttekintése. Ma, amikor az illiberalizmus a gazdaságban és a po-

litikában egyaránt polgárjogot, sőt elismertséget is nyert, amikor sokan egy új korszak hajnalát látják, érdemes lehet túllépni az eddig uralkodó értelmezéseken. Meghaladjuk – szándékunk szerint – a túlnyomórészt Nyugatról importált patenteket alkalmazó vagy a marxista gyökerekből közvetlenül adódó elemzéseket, és megkíséreljük újra előadni a narratívát. Tesszük ezt annak reményében, hogy mind az összkép, mind pedig a részletek tekintetében fontos új megállapításokra juthatunk. Emellett abban is bízunk, hogy az összkép fölvázolásával – ami értelemszerűen csak töredékes lehet egy szerzőtől – a szélesebb és a szakmai közönség számára is hasznos új ismereteket oszthatunk meg. Kézenfekvő, hogy mint minden tudományos igényű elemzés, a miénk is időben korlátozott. A jövő felismerései, új módszerei, új levéltári anyagok vagy épp az *oral history* révén megszerzett ismeretek a képet árnyalhatják, vagy néha akár felül is írhatják.

Arra törekszünk, hogy *térségünk történetét a világramba helyezzük*, mind a szellemi, mind az anyagi történések vonatkozásában. Ennek megfelelően mind a nagytotál, mind pedig az egyes részletek tekintetében az Olvasót biztatjuk, hogy tanulmányozza a megadott forrásanyagot, amiben az adott terjedelem és módszer mellett bizony nem kellő alaposággal/mélységgel bemutatottak dokumentációját és bizonyítását találja meg. Nem törekszünk tehát sem nemzeti, sem politikai/irányzatos narratívák megalkotására, hanem a sokak által meghaladott rankei elven – *wie es wirklich gewesen war* – haladunk, és ennek révén remélünk új, tartós felismerésekre jutni. Annak tudatában tesszük, hogy a tudományban minden változik, vagyis a jövő sok mindent más megvilágításba helyezhet akkor is, ha ma legjobb tudásunk és lelkiismeretünk szerint járunk el.

A jelen kötetben arra a felismerésre építünk (Kornai, 2016), hogy az állam-és tekintélyelvű fordulat nem merült ki a hívei által szükségesnek vélt változtatások szorgalmazásában, új közéleti narratívák elterjesztésében, hanem gyakorlatformáló tényezővé vált szerte a világon. A kiinduló állítás tehát az, hogy a társadalomtudományokban általánosan bevett parancsgazdaság – piacgazdaság – és az ezzel közvetlenül is megfeleltethető diktatúra/totális állam – parlamenti demokrácia – kettőse¹ mellett *egy harmadik, hibrid modell jött*

---

¹ Az osztályozás a közgazdaságtanban Walter Eucken ([1952] 2004), a politikatudományban pedig Hannah Arendt ([1958] 1992) klasszikus művéből eredeztethető. Eucken egész addig ment, hogy a piacgazdaság és a demokrácia összhangját hosszabb távon törvényszerűségként (a koherencia követelményeként) értelmezte. Ez ma is axióma a társadalomtudomány többségében.

*létre.*² Ennek lényege az, hogy a piacgazdaság tartósan a demokratikus keretek mellőzésével működik. E megoldás klasszikus példája a Kínai Népköztársaság és Szingapúr. A nemzetközi szakirodalom formális módon is képes megmagyarázni azt, milyen eszközökkel előzhető meg a forradalom, és miként stabilizálódhat akár hosszú időn át is – még csökkenő életszínvonal mellett is – a tekintélyelvű rendszer. Ennek útja bizonyos elit csoportok bevétele és az elnyomásra, köztük a cenzúrára fordított költségek növelése lehet (bővebben kifejti: Guriev, S. – Treisman, D., 2015).

Másfelől a piacgazdaság is sok országban konkrét valójában jelentősen eltér a közgazdasági tankönyvekben modellszerűen leírt angol-amerikai változattól. Nem pusztán az összehasonlító közgazdaságtanban hagyományosan vizsgálat tárgyává tett és ismert nemzeti és történelmi sokarcúságra érdemes emlékeztetnünk (Rosser, V. – Rosser, M., 2004; Farkas, B., 2017). Hanem érdemes tekintettel lennünk az Obama³ és Trump elnöksége alatt Amerikában létrejött változtatásokra is, amiben a régi hagyomány – „azt tedd, amit mondok, ne azt, amit teszek” – él tovább. Emellett gondolhatunk az illiberális fordulat után Közép-Európában megfigyeltre, és sok más példára is. Ezekben mindenütt megnőtt az állam befolyása, méghozzá *számos, nem föltétlen és szükségképp összeadó és összetartozó aktivista szerepfőfogása* következtében. A piaci önkorrekció, a pusztán a piachibát kiigazító beavatkozás elve, a pártatlan jogalkalmazás és a normatív szabályozás – másképp: az egyenlő elbánás – sok tekintetben meghaladott, naiv ideának minősítették e szemléletben. Ha pedig az utóbbi a kormányzati gyakorlatot hosszabb távon át alakítja, ez az informális intézmények és a tömeges alkalmazkodás⁴ révén a valóságot is átszabja.

Valószínűleg igaza lehet Jan-Erik Lane (2016, 575–577. old.) svéd professzornak abban, hogy Max Weber – kivételesen – tévedett, amikor a szakszerű bürokráciát tekintette a modern piacgazdaság gerincének, és nem a jogállamiságot, egybemosva a *Herrschaft* és a *Rechtstaat* fogalmait, ami bizony élesen elkülö-

---

² Modellnek akkor tekinthetünk egy elrendezést, ha hosszú időn keresztül és több feltételrendszerben is képesnek bizonyul alapvonásainak megőrzésére, saját maga újratermelésére.

³ Például a kínai tulajdonszerzést korlátozó vagy a jelzáloghitelezést szabályozó, vagy az egészségügyet hatósági úton terelő lépések Obama nevéhez köthetők. Ugyancsak az Ő elnöksége végén, 2016 novemberében érte el az amerikai vezetés, hogy a német kormány visszavonja a már kiadott engedélyt egy robotipari és egy pénzügyi cég kínai átvételére. Trump nevéhez a védővámok bevetése és a beutazást korábban is korlátozó szabályok szigorítása köthető.

⁴ Ilyen az öncenzúra, a „ne szólj szám, nem fáj fejem” attitűd terjedése vagy a szolgálattelkéség általánossá válása, kényszerhelyzetek híján is.

nül az illiberális vagy tekintélyelvű rendszerekben. A demokratikus piacgazdaság alapelve ugyanis a jogállam, a hatalmat is kötő önkorlátozás és a pártatlan jogszolgáltatás.

A jelen kötet ennek megfelelően a rendszerváltozást követő három évtized fejlődését egyfajta *ingamozgásként értelmezi*: a teljes államosítotttságtól a piacosításon, az európai szabadkereskedelmi és szabályozási keretbe történt beépülésen, vagyis a liberalizálódáson át egészen az állam, az újraelosztás és az újraszabályozás visszatéréséig (akkor is, ha ez sokaknak felfedezésértékű lehetett). A három fő kutatási kérdés ezért a következő lesz.

1. Igaz-e, hogy a kilencvenes évtizedben a piacosítás, valamint a gazdasági és a politikai szabad verseny túlfutott az optimumon, és – a 2008-2009-es globális pénzügyi válság által fölerősítve – egyfajta *természetes következménynek* tekinthető az inga visszalendülése?

2. Igaz-e ezért, hogy voltaképp a történelem bosszúját éljük napjainkban, a harmincas években kialakult, majd a kommunista modernizációs kísérlet és a szovjetizálódás megszakította „*természetes pályára történt visszatérés*” tanúi lennénk?⁵ Utóbbi esetben a tekintélyelvűség és államközpontúság általános visszatérése, Horthy Miklós, Józef Piłsudski, a balkáni királyok, az orosz cárok és utódaik meg a kánások öröksége eleve nemigen hagyott teret a demokratikus és piacosító kísérletezésnek.

3. Vajon nem változott-e meg a világ alapjaiban a '30-as évek óta? Mert ha igen, a fenti analógiák ugyan szépek, de hamisak. Vajon a mobil alkalmazásokra épülő *negyedik ipari forradalom*, ami egyebek közt elmosza a virtualitás és az anyagi valóság közti határvonalat, a *világháló* teremtette és ma már választási eredményeket is alakító társadalmi és kommunikációs tér, a *közösségi média* és a jórészt különféle középosztályokból álló *szabadidős* és szolgáltató társadalom mennyire enged teret az autoriter megoldásoknak? Ha csak az arab tavasz sokat elemzett fejleményeire gondolunk (Ghanem, H. szerk., 2016; Kadri, A. szerk., 2016, magyarul Ónody Gy., 2016), már rövid- és középtávon is a kételkedés vesz erőt rajtunk. És nem lehettünk-e szemtanúi *a pályateremtésnek is*, korábban leki-csinyelt és mellőzött szereplők erőteljes és tartós térnyerésének is? A görög, Zvagy az izraeli csoda? Nem akadt-e el – nagy és sikeres múltja ellenére – immár negyedszázada Japán és Franciaország? Min múlik az országok folytonos helycseréje? Nem mentjük-e föl az írástudókat és a mindenkori döntéshozókat is a tör-

---

⁵ Berend T. Iván ([1996] 1999) fogalmazta meg elsőként ezt a meglátást. Igaz, még pontosabb kötetének eredeti angol alcíme: *Detour from the periphery to the periphery*.

ténelmi, a szociológiai, a gazdasági vagy épp a kommunikációs determinizmus inkább elterjedt, semmint tudományos alapossággal igazolt tételeinek kritikátlan ismételtetésével, sőt már-már kötelezővé vált, axiomatikus alkalmazásával?

Közép- és Kelet-Európa eme újabb viharos időszakának gazdasági szempontú áttekintése ezért mind önértéke szerint, mind a világméretű tudományosság szempontjából több mint érdekes lehet. Miközben a rendszerváltozás tana, a „tranzitológia” iránti érdeklődés mind az egyetemeken, mind a közpolitikában megcsappant, a fejlődés vagy lemaradás dilemmáját, a globalizáció kihívását az átlagember is érzékeli. A Trump-jelenség⁶, a Brexit, a terrorizmus és a tömeges, ellenőrizetlen bevándorlás, a háborúk és a válságok egyszerűen felülírják az *infotainment*⁷ és a propaganda világát, bármily tartalmat jelenítsen is meg az.

Beléptünk tehát egy új korszakba, annak számos – gyengén megértett, de határozottan érzékelt – elemével. Ez pedig új koordináta-rendszerbe helyezi még a százszor hallott történeteinket is. Bízunk abban, hogy az új ismeretek alapján előadott elemzéseink révén élettelt telítődnek a statisztikák, a tényleírás és a korábbi ismeretek újfajta rendszerezése is. A jobb világértés akkor is cél, ha ma már nem a Gutenberg-galaxis világát éljük, ugyanis nem tudunk a 40 másodperces klip és a 165 leütésből álló sms keretében kellő mélységű igazságokat bemutatni.

A következőkben a jelen bevezetőt követő kilenc elemző fejezetre és zárszóra tagolva, azaz összesen tizenegy egymásra épülő tételben azt vizsgáljuk meg, hogy térségünk az 1988-at követő *három* évtizedben mennyiben *tudott felzárkózni a Nyugathoz?* Bár ezt a fölvetést gyakran vitatják, aligha lehet kérdéses az, hogy az elmúlt két évszázadban, a nemzeti ébredés összefüggésében minden ország minden vezetése ezt tekintette saját mércéjének. Nem is meglepő ezért, hogy mind a térségünkkel foglalkozó nagy áttekintések (Kaser, M. – Radice, E., szerk., 1985/1986; Morys, M., szerk., 2018), mind a befolyásos globális gazdasági narratívák (Landes, D., 1998; Acemoglu – Robinson, 2013) ezt a mércét alkalmazzák, a kétkedés pedig a szakmán kívülről hallható. Világos, hogy elem-

---

⁶ A főntebb már idézett Zakaria (2016) szerint például mára már Amerika is illiberális demokráciává vált.

⁷ A szórakoztatva tájékoztatás az elektronikus hírközlés legszélesebb részét és természetesen a közösségi médiát is uralja. E műfajban az érdekes rendre előbbre való, mint a fontos, és a mai átlagos szerkesztő „nem tartja feladatának” a közízlés befolyásolását, a hasznos információk terjesztését és a hamisak kiszűrését. Ez az „igazság utáni” (*post-truth*) világ kánonja. Bizony, fölvetődik: mit is képes eldönteni egy-egy népszavazáson vagy akár tudatos választásban, akár fogyasztói vagy szülői minőségében az, akinek létmódja e kommunikációs formákon alapul, és ez a társadalom lassan túlnyomó része, különösen a fiatal és legfiatalabb korosztályok.

zési szempontból más mérce szerinti áttekintés is elképzelhető, és ismert is – ilyen a nemzeti nagyság, a társadalmi egyenlőség, a környezeti fenntarthatóság. Mégis, aligha kerülhető meg az, hogy a sportolót a maga elé tűzött célok szerint ítéljük meg, főleg ha e cél több edző mellett és hosszabb idő alatt sem változott meg.

Mivel sikeres felzárkózásra – a marxizmus és a függőségelméletek ellenében – számos példát ismerünk, a vizsgált időszakban is, Hongkongtól Írorszáig vagy az elmúlt kétszáz évben az Egyesült Államoktól Japánig, semmi okunk sincs, hogy eleve kizárjuk a korábban rossz pályán mozgó gazdaságok pályamódosításának lehetőségét. Ha pedig erre korábban is, és a vizsgált időszakban is volt mód, akkor az marad a döntő kérdés, hogy *ki s miként élt az eséllyel, s akiknek ez nem sikerült, vajon mit ronthattak el?* Vagyis nem osztjuk sem a gazdasági, sem a szociológiai, sem a történelmi determinizmust, ami eleve kizárná a jó kimeneteket – az általunk vizsgált korszakban is.

Annál fontosabbnak tartjuk ezzel szemben azt a szemléletet, amit a jórészt gazdaságtörténeti jellegű életművét összegző trilógiájában a chicagói professzor, Deirdre N. McCloskey (2006–2016) fejtett ki. E mű fő üzenete az, hogy sem a fő áramú közgazdasági elméletben formalizált anyagi tényezők – így a tőke, a munka, a föld vagy maga az innováció, értve ezen a műszaki haladást és a találmányokat –, sem pedig a fő versenytárs, az intézményi iskola által kiemelt ismételten játszószabályok nem adnak kielégítő magyarázatot az angol-amerikai-ausztrál kiugrásra. *Az értékrend és az értékekről folyó közbeszéd* jelenti szerinte a siker kulcsát. Ez vezet el a tisztesség komolyan vételéhez, a siker megérdemeltségének elfogadásához, mi több kultuszához, a szavatartó és szabálykövető magatartás becsületéhez és a pártatlan jogalkalmazáshoz.

Eme – hangsúlyozottan nem anyagi, hanem szellemi – tényezők azok, amelyek magyarázó erővel bírnak. A legismertebb példánál maradva – ugyan a kínaiak találtak ki „mindent”, a porcelántól a könyvnyomtatásig, mégis – a 19. század közepére egy peremre szorult és szétesett központi kínai állam küzdött a túlélésért. Eközben a barátságtalan éghajlatú, örökké háborúskodó, és korábban nemcsak ezért elmaradott Európa lekörözte őket – az ismeretek társadalmi hasznosítása révén, amit az értékrend és a társadalmi közbeszéd, a normák változása alapozott meg.⁸

---

⁸ Hasonló eredményekre jutott – mármint a *tudás megléte* helyett annak *hasznosulását* kiemelve – Landes: i.m., Acemoglu–Robinson: i.m., valamint a Nobel-díjas Douglass North (2005). Az idézett négy szerző, mint az intézményi közelítés híve, természetesen nem osztja McCloskey

E háttér mellett még fontosabb magyarázandó és magyarázó erővé válhat a populista kommunikáció bevetté válása és a szociális médiában aztán megsokszorozódva terjedő *ellenőrizetlen információk uralma*. Ahogy gyerekek hálnak meg az oltásellenes rémhírek nyomán, úgy terjed – és messze nem csak az arab tavasz vagy a francia és amerikai választási küzdelem folyamatában – a képtelen és ellenőrizhetetlen vádaskodások, álhírek, a finoman *post-truth*-nak nevezett világa. Nem válik el a tény a vélekedéstől, a vágy a valóságtól. Annál fontosabb lehet, hogy – ha korlátozott körben is – de éljen tovább a szakszerű, tudományosan megalapozott és tényszerű diskurzus az „ország és világ” ügyeiről.

Mint láttuk, térségünkben is a közbeszéd szerves részévé vált a *post-truth*. Tetzés szerint lehetne idézni a példákat, amikor a tényekkel szöges ellentétben álló vélekedések és értelmezések, a vágyak és a valós teljesítmények összekeverése és egyszerű tévedések szimpla sulykolás révén történő elterjesztése a politikai kommunikáció bevett részévé vált⁹. Feladata tehát az írástudóknak az, hogy ezektől megszabadított, szak- és tárgyyszerű elemzést készítsen.

Kötetünkben a harminc rendszerváltoztató országot – a nemzetközileg bevett gyakorlatot követve – három nagy – területi és kulturális egységként is értelmezhető – csoportban vizsgáljuk. Az első csoport Közép-Európa és a Baltikum, a második Délkelet-Európa, avagy a Balkán-félsziget, végül a szovjet utódállamok, a Független Államok Közössége, ami Kelet-Európát, a Kaukázust és Közép-Ázsiát öleli fel. Az egyes csoportok fejlődése – az igen hosszú távú, történelmi pályafüggőséget is megjelenítve – számos közös vonással bír, és ezek élesen elütnek a másik kettőben megfigyelt vonásoktól.

Az *időrendiség tekintetében* – mint még majd indokoljuk – a határmezsgyének 1988-89-et tekintjük, amit 1999-ig a rendszerváltoztatás és az európai újraegyesítés időszakaként jellemzünk. A második szakasz 2000 és 2008 közt a révbe érés, a demokratikus hétköznapiak, az olcsó külső források és a dolgok magától való megoldódásába vetett hit – vagyis a reformtalanság – időszaka. A harmadik szakasz 2009-2016 közt a félbemaradt válságkezelés és az *illiberális kísérletezés*

---

radikális nézetét, de egyértelműen és meggyőzően cáfolja a determinista közelítéseket. Rendre kiemelik az emberi cselekvés, a döntések, az értékrend és a gazdaság társadalmi beágyazottságának szerepét, az útteremtés esélyét. A felismerés – a tudás helyett annak hasznosulása – általános jelleggel először F. A. Hayek (1995, 241–252. old.) 1945-ös előadásában fogalmazódott meg.

⁹ Tanulságos, hogy az évtizedünkre általánossá váló manipulatív politika könnyed-ironikus, de elgondolkasztató leírása eredetileg 2011-ben már napvilágot látott. Vö: Bueno de Mesquita, B. – Smith, A. ([2011] 2014).

fősodorrá válásának időszaka. Ez utóbbi is *világtrend*, nem pusztán közép- vagy kelet-európai sajátosság. A baltimore-i Johns Hopkins Egyetem negyedéves folyóiratának negyedszázados fennállását is ünneplő tanulmányok közös témája éppen ez volt. Ebben a nemzetközi politikatudomány krémje értékelt, és próbálta megfejtetni azt a kérdést, hogy tartós marad-e a demokrácia hanyatlása (Democracy 2015). Külön is kiemelendő a korábban élenjáró Lengyelország¹⁰ és Magyarország államelvű fordulata¹¹ és az orosz-ukrán – háborúban csak kicsúcsosodó – államelvű törekvések megerősödése. Mint minden kategorizálás, ez is ismeri a kivételeket, de nagy vonalakban sorvezetőként használható.

A kötet alapvető *kutatási hipotézise* a következő. 1988–2009 közti bő két évtizedben az országcsoport egészé számára *kiemelkedően kedvezőek* voltak a külső és belső feltételek, mindenekelőtt a felzárkózás/konvergencia megvalósíthatósága szempontjából. A felzárkózás eme ritka esélyét azonban csak a szereplők *kisebb része tudta kiaknázni*. A többség a tolsztoji boldogtalan házasságok útján, vagyis más-más módon szakadt le, amiben többnyire a belső döntések játszották a meghatározó szerepet.

E döntések általában nem kizárólag tudatos mérlegelés eredményei, hanem az örökség és a társadalmi erőviszonyok, a Brüsszeltől való távolság és az uniós tagság távlatának megléte vagy hiánya *együttesen* alakították ki. Ugyanakkor a jó példák – Lettország, Szlovákia, Románia – és a kudarcok – Szlovénia, Ukrajna – egyaránt utalnak arra, hogy *a végeredmény nem volt már 1988-ban eleve adott, előre elrendelt*.

A következőkben részletesen bemutatjuk azt, hogy miképp jutottunk ide, bőseges forrásanyaggal szemléltetve mondandónkat. Mivel ma már a legtöbb statisztika elektronikus úton könnyen hozzáférhető, általában a világhálón elérhető és ellenőrizhető forrásokat hivatkozunk, azok részletes megisméltésétől azonban

---

¹⁰ A külvilág 2015-ig a lengyel fejlődést az átalakulás talán legnagyobb sikertörténeteként értékelte. Ezzel szemben 2015 nyarán a jobboldali radikális Andrzej Duda, majd 2015 novemberében a korábbi elittel leszámolni kívánó Jog és Igazságosság (PiS) párt győzött. Kormányra kerülve – Orbán Viktort kimondottan példaképnek tekintve – 6 hónap alatt végbevitte mindama változásokat, amiket Magyarország hat év alatt, 2010–16 között, az alkotmánybíróság megrendszabályozásától a közigazgatás politizálásáig és a médiatörvényig. Sokatmondó, hogy az EU Bizottság alelnöke, Frans Timmermans többször is megfogalmazta aggályait. Az EU Tanács elnöke, a hazája ügyeiben rendre kritikusan megszólaló Donald Tusk pedig saját kormányának támogatása híján nyert 2017 márciusában újjaválasztást, mert személyét és teljesítményét a nagy tagállamok mind elfogadták.

¹¹ György László és Veress József (2016) átfogó, elméleti igényvel mutatja ezt be a kormányzat szempontjából.

tudatosan tartózkodunk. Egy, a növekedési adatok újraszámolására épülő vállalkozás is hasznos lehetne¹², ez azonban nem a jelen kötet ügye. Mi azt emeljük ki, hogy a McCloskey által kibontottak, „a szavak ereje” hogyan magyarázhatja a – többféleképp – mérhető végeredményt.

E filozófiát konkretizálva az marad a perdöntő kutatási kérdés, hogy a gazdasággal kapcsolatos nézetek és a jórészt ezekből következő nagyívű intézményi és gazdaságpolitikai változások együttesen miképp és *mennyiben segítették elő, vagy épp gátolták, a Nyugat-Európa-hoz történő hasonulást, szakszóval a konvergenciát.*

A közgazdasági irodalomban az a hagyomány, hogy ezt a folyamatot tisztán mennyiségi mutatók alapján értelmezik, vagyis az egy főre eső jövedelem vásárlóerő-paritáson mért értékét vagy az emberi előrehaladási mutatók, a HDI¹³ alakulását veszik alapul. A magunk részéről az újabb szakirodalom ama irányzatához csatlakozunk (Ahlborn, A. és tsai, 2016), ahol a gazdasági rendszer minősége, a nemzetközi versenyképesség és más – *nem pusztán számszerű – mozzanatok figyelembe vétele is fontossá válik.* Hiszen a végső értékelés minőségi jellegű lesz, ha azt kérdezzük: három évtized erőfeszítése után hasonultunk-e az EU hat alapító tagjához, Svájc-hoz vagy Szingapúr-hoz, hogy a szokásos sikermércéket vegyük alapul? (Vö. Guo, Y. – Woo, J. J., szerk., 2016.) Ez utóbbi kötetben épp az a legérdekesebb, hogy nem is törekszik a szokásos felszínes analógiákra, hanem nyíltan vallja központi téziseként, hogy nincs királyi út. *Vagyis nem az igazi, tökéletes algoritmust, hanem a helyi adottságokhoz leginkább illeszkedő, ott működőképes megoldásokat kell megtalálni,* elvi és gyakorlati értelemben. Kötetünkben bemutatjuk: az azonos világgazdasági és EU-s kihívások gyökeresen

---

¹² Tomka Béla (2011) kötete kitűnő példája ez utóbbi közelítésnek. A szerző rámutat arra, hogy a közfelfogás a kiegyezés utáni idők túlértékelésére és a két háború közti korszak vívmányainak alábecslésére hajlik. Hasonlóképp a 90-es évtized minőségi és szerkezeti változásait és a nyugatosodást megalapozó folyamatokat a közbeszéd általában aláértékeli. A regionális kitekintés egy példája lehet Vonyó Tamás és Andrej Markevics két tanulmánya a Morys, M. szerkesztette (2018), megjelenés alatt álló kötetben. E vizsgálat a szocialista korszak – hivatalos adatokra alapozó – teljesítményének rendszeres és egyoldalú túlbecslésére, eképp a rendszerváltozást követő visszaesés eltulzására és az 1993 utáni negyedszázad fejlődésének leértékelésére hajlik.

¹³ A Human Development Indicators a GDP-alapú egybevetések egyoldalúságait kiigazítani hivatott mutatószám-együttes. Eredetileg az UNCTAD, az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Szervezete dolgozta ki a 80-as évek végén. A 90-es évek közepétől a Világbank is alkalmazza, méghozzá kibővítve, az eredeti 4 helyett tucatnyi mutatót alkalmazva, a várható élettartamtól a széndioxid-kibocsátáson át a nők beiskolázási arányáig terjedő körben. Sajnálatos szokás, hogy az át nem váltható elemeket sűrítik be egyetlen kompozit mutatóvá. Mintha a lányok hosszabb iskoláztatása ellentételezhetné a károsanyag-kibocsátás romlását!

eltérő válaszokat szültek, amelyek eredményessége azonban messze nem egyformán jó.

Az időbeli lehatárolásban 1988-at vesszük alapul, a szovjet birodalom nyílt eróziójának kézzelfogható jeleit követve. 1988.május 15-én kezdődött meg a szovjet csapatkivonás Afganisztánból. A Vörös Hadsereg 1945 óta először szenvedett vereséget, és kényszerült visszavonulót fújni, pedig a rendszer másról sem szólt, mint a katonai igényeknek történő legjobb megfelelésről. A katonai szempontoknak mindent alárendeltek az 1929–89 közti hat évtizedben. Ugyanezen év július 22-én semmisítették meg – Ronald Reagan elnök moszkvai útján született megegyezés alapján – az első SS 20-as interkontinentális ballisztikus rakétát. Harminckét év országlás után 1988 májusában bukott meg a kiemelkedően leg-sikeresebb kommunista vezető, Kádár János. A lengyel vezetés ekkor kezd párbeszédet az ellenzékkel, ami 1989 áprilisában a vértelen hatalomátadásról szóló kerekasztal-tárgyalások lezárásaként megegyezéssel végződik. És az év végére teljes az *annus mirabilis*: vagyis a kommunista dominók ledőlése valósággá válik. Ezt ebben a sebességben és szélességben a kor szereplői közül senki sem várta. Se a hatalom, se az ellenzék oldalán állók, de az Atlanti óceán egyik partján sem. Az afganisztáni kivonulástól a berlini fal 1989. november 9-ei leomlásáig tart a kezdő szakasz, amit a *remények és a kísérletezések* jellemezte első évtized követ.

A második szakasz 1999-ben kezdődik. Ez év szeptember 22-én ér véget a NATO humanitárius intervenciója Szerbiában. Decemberben az EU helsinki csúcsa dönt a széles körű – Big Bang – kibővülésről, tíz plusz két új tagállam föl-vételéről és saját gyors reagálású haderő létesítéséről. 1999 augusztusában Borisz Jelcin megnevezte utódját, Vlagyimir Putyin személyében. Az év végén – Oroszországban példátlan módon – békésen adta át neki a hatalmat.¹⁴ Ebben a szakaszban a kezdeti nagy átalakításokról *az új hatalmi és gazdasági berendezkedés konszolidációjára* helyeződött a hangsúly, miközben még számos esély, versengő megoldás bevezetési lehetősége is nyitva maradt.

Végül 2008-2009, a globális pénzügyi válság és az ellene való védekezés időszaka volt. A válságkezelés működési móddá vált – *modus operandi*-ként állandósult a békeidőkben is. Erre rakódik rá – jórészt spontán módon és érzelmi alapon – az új politika, egy kirajzolódó korszakváltás. Az EU – mint politikai projekt – a britek kilépésében csúcsosodó válsága, Amerika poszttraumatikus, védekező irányvonala Barack Obama két elnöksége idején, és térségünkben a

---

¹⁴ Ugyancsak szokatlan, hogy 2007-ig bekövetkezett haláláig békében és szabadon élhetett, mint elődje, a jelenleg 84 esztendőes Mihail Gorbacsov is.

korábbi kormányerők szétesése rajzolta fel az új korszak feltételeit. Ismét hangsúlyozzuk: *itt egy világméretű irányzat bontakozott ki látszólag egyedi és rögtönzött, helyhez és időhöz kötöttnek vélhető döntések és kisiklások eredőjeként.*

Az évtizedek óta bevett liberális-demokratikus, közmegegyezésem normák elutasítása, az erős kéz iránti igény, a vezérelv erősödése, és ily módon az *establishment* ellen lázadó, sokszor saját cél és alternatíva híján álló mozgalmak elterjedése a világméretű értékvizsgálatok (Foa, R. – Mounk, Y., 2017) szerint se átmenetinek, se földrajzilag behatárolt, tünékeny jelenségnek nem tekinthetők.

E háttér mellett térségünkben *háromféle válasz* született a globális kihívásokra. Az első a központosítás erősítése volt: az orosz, a magyar, az ukrán, a horvát, a szlovén kormány járt ezen az úton. A második: a radikális vagy ortodox – ma már az IMF által egyáltalán nem pártolt – megszorítások és további piacosítás kettőse. Ez a társadalmi költségek mellőzésével a visszaesés időtartamának minimálását célozta, és el is érte azt. Ez volt a balti, a román és a szerb választás. A harmadik út a liberális piacgazdaság és a költségvetési enyhítés kettőse volt, aminek Lengyelország és Csehország volt a példája.

Érdemes kiemelni: *egyik esetben sem volt megfigyelhető a dél-európai államokat jellemző szétesés és az ezzel járó lezót kiváltó tömeges társadalmi tiltakozás, amit a 2008 óta eltelt évtizedben Portugáliától Olaszországon át Spanyolországig hetente megfigyelhettünk. Ugyanakkor mindenütt – így az élen járó Szlovákiában és Romániában is – megerősödött az ad hoc döntéshozatal, tovább erősödött az állami szabályozás.*

Egyik nagy kérdése e korszaknak az, hogy az állami befolyásolás és a szabályozás – a magyar módit követve – a privatizáció visszafordítását és egy, a komparatív közgazdaságtanban államvezérelt modellként tárgyalt régi megoldáshoz való visszatérést jelent-e? (Voszka É., 2015). Bármiként is lássuk e trendet, az első eredményekről a kötet végére érve számolhatunk be. Az biztos, hogy mára egyértelműen túlhaladottnak látszik az az egy évtizede még helytállónak tekinthető meglátás (Mickiewicz, T., 2010, 218–219. old), mely szerint Közép-Európa nemhogy lemaradna a nyugati reformok mögött, hanem sok tekintetben a piaci megoldások élenjárója, ahol a válság sem hozott visszarendeződést.

Végül egy módszertani megjegyzést bocsátunk előre. E műben a hosszú távú irányzatok – á la *longue durée* – föltárására törekszünk, és nem az egyes események, fordulatok, döntések részleteinek dokumentálására. Utóbbit természetesen értékesnek, sőt megkerülhetetlennek tartjuk, s ahol csak lehet, támaszkodunk is az efféle szaktörténeti munkákra, idézetek formájában. Ugyanakkor nem kétséges az sem, hogy a közgazdaság-tudomány elmúlt negyedszázadában eluralko-

dott gyakorlat követése – a tíz évnél régebbi művek és a monográfiák mellőzése – a történeti kutatásokban tévútra vinne.

A közgazdaság-tudomány az elmúlt háromnegyed évszázadban azon törekvés jegyében alakult – különösen a fő áram, a Samuelson által megalkotott neoklaszszikus szintézis révén – hogy egyre hasonlóbbá váljék a természettudományokhoz. Igaz, másfél évtizedes vita tárgya az, hogy célszerű-e, mi több, egyáltalán lehetséges-e a szabad emberek indeterminált döntéseiből összeadódó, gyakorta a szándékolatlan mellékhatások túlsúlyra jutása által jellemzett társadalmi folyamatokat természettudományos eszközökkel vizsgálni¹⁵.

Bármit is gondoljunk, a közgazdász szakma jelenleg a természettudományok utánzását tekinti az elegancia és a siker mércéjének. Épp ezért a közlemények száma – ezen belül a nyúlfarknyi kutatási jelentések – is nagy szerepet kapnak az előmenetel megítélésében, az összesített idézettségben. E folyamatot csak erősíti a folyóiratok jelentős részben piaci alapon álló és önmagát szándékosan és szándékolatlanul is erősítő globális rangsorolása – alapvetően egy piaci szereplő, a Thompson Reuters által¹⁶. Mivel a magyar akadémiai teljesítmények értékelésére kizárólagosan használt MTMT-ben még a szakszerűségnek e főnti adatbázisban megfigyelt minimuma sem érvényesül¹⁷, a tudományos közvélemény nem jelentéktelen része és az MTA vezetői is a mennyiség bűvöletében élnek, és tendenciózusan lebecsülik a tudományban hagyományosan meghatározó monografikus elemzések jelentőségét. Ez utóbbi eljárást a tudomány története egyáltalán nem igazolta vissza. Vagyis: ahogy az okosóra nem teszi fölöslegessé a rádiót – komolyzenei hangversenyt például aligha hallgatunk okosórán – úgy a változó divat, a közlés sebességének kultusza és a „nagy impaktú” lapok uralma sem teszi fölöslegessé a társadalomtudományi megismerés mérföldköveként

---

¹⁵ Az angolul is *Methodenstreit* néven ismert vita legjobb összegzését ld Fusfeld, D. (2008). Saját felfogásunkat előző kötetünkben (Csaba, 2014, 37–81. old.) fejtettük ki.

¹⁶ 2017 elején eladták az adatbázist az Elsevier-nek, akik még keményebb üzleti elveket érvényesítenek.

¹⁷ Ezzel kapcsolatos kritikai reflexióinkat ld. a Szentés Tamással és Zalai Ernővel közzétett két írásunkban (2014, 2015). Megjegyzendő, hogy az akadémiai könyvtár adatbázisa azóta még szakszerűtlenebbé vált, mert egy ingyenes szoftver igényei szerint rangsorolja a folyóiratokat negyedenkénti bontásban, évente változó Q1-Q4 irányban. Bár működtetői szerint ez csak az intézmények és a tudományterületek egészének egymás közti versenyztetését/megítélését szolgálja (Soós, S., 2017, 591–593. old.). Nem egy egyetemen pénzjutalmat adnak a Q1-es cikkért, és vezető oktatói alkalmasságot ítélnék meg egy arra nem való és nem is szánt tudományometriai mutató alapján. Hasonló a helyzet a kutatási pénzek elosztásában az NKFI és az EMMI esetében is.

a tudományos könyvet mint műfajt. Emellett értelemszerűen fontos az is, hogy e munkák lehetőleg a széles művelt közönség számára is hozzáférhetőek maradjanak, ne zárkózzanak el a szaknyelv és a formális kifejtés sáncai mögé.

Hagyományosan és nem is ok nélkül, minden társadalomtudományban könyvek tartalmazzák a tartós, akár több nemzedék okulásra is szolgáló ismereteket. E felismerések gyakorta cikkek formájában jelentek és mérettettek meg. Mégis, még a főként cikkeket író szerzők – így például Milton Friedman vagy Thomas Piketty – is *nagy összegző munkáik révén váltak igazán idézetté*. Végző fokon az idő rostálja meg azt, hogy az egyes felismerések és meglátások közül melyik bizonyult időtállóknak, és melyik nem. Ezért e műben a szokásosnál nagyobb mértékben építünk az egyes részterületek eredményeit összegző könyvekre, és a szokásosnál ritkábban idézünk cikkeket és dokumentumokat. Tudatában vagyunk ugyanakkor annak, hogy minden összkép egy adott időszak tudását és látásmódját jeleníti meg, mint a régiek mondták: „a tudomány mai állása szerint”. Ezért annak tudatában adjuk közre összegzésünket, hogy az nem teszi fölöslegessé, sőt igényli a további részlet-kutatásokat. Reményeink szerint ezek ösztönzésével is, új kontextusba ágyazásával is, hozzájárulhatunk egy tartós elemzési keret létrejöttéhez.

HIVATKOZÁSOK

1. ACEMOGLU, D. – ROBINSON, S. ([2012] 2013): *Miért buknek el a nemzetek?* Budapest: HVG Könyvek.
2. AHLBORN, A. – AHRENS, J. – SCHWEICKERT, R. (2016): Large-scale transition of economic systems: do CEECs converge toward Western prototypes? *Comparative Economic Studies*, 58. évf. 3. szám, 1–25. old.
3. ARENDT, H. ([1958] 1992): *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest: Európa Kiadó.
4. BEREND T. Iván ([1996] 1999): *Terelőúton*. Közép- és Kelet-Európa, 1944–1990. Budapest: Vince Kiadó.
5. BEREND T. Iván ([2006] 2008): *Európa gazdasága a 20. században*. História monográfiák, 25. szám – az MTA Történettudományi Intézete és a História folyóirat közös kiadása.
6. BUENO DE MESQUITA, B. – SMITH, A. ([2011] 2014): *Diktátorok kézikönyve*. Törökbálint: Gabo Kiadó.

7. CSABA László (2014): *Európai közgazdaságtan*. Budapest: Akadémiai Kiadó (újranyomva ugyanaz év decemberében, e-book: 2017.február).
8. CSABA László – SZENTES TAMÁS – ZALAI ERNŐ (2014): Tudományos-e a tudománymérés? *Magyar Tudomány*, 175. évf. 4. szám, 442–466. old.
9. CSABA László – SZENTES TAMÁS – ZALAI ERNŐ (2015): Mégis, kinek az Akadémiája? *Magyar Tudomány*, 176. évf. 9. szám, 1113–1137. old.
10. Democracy in decline? (Tematikus különszám.) *Journal of Democracy*, 26. évf. 1. szám.
11. EUCKEN, W. ([1952] 2004): *Grundsätze der Wirtschaftspolitik*. 7. kiadás. Tübingen: J.C.B. Mohr/Paul Siebeck.
12. FARKAS Beáta (2017): *Piacgazdaságok az Európai Unióban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
13. FOA, R. S. – MOUNK, Y. (2017): The signs of deconsolidation. *Journal of Democracy*, 28. évf. 1. szám, 5–16. old.
14. FUSFELD, D. (2008): Methodenstreit. In: DURLAUF, S. – BULME, L. E. szerk: *The New Palgrave Dictionary of Economics*. 2. kiadás, I–VIII. kötet, idézet az online kiadásból: www.dictionaryofeconomics.com, utoljára letöltve: 2017. máj. 31. A címszavak a megjelenés óta folyamatosan frissülnek a virtuális változatban
15. GHANEM, H. szerk. (2016): *The Arab Spring Five Years On*, I-II. kötet. Washington, D.C: The Brookings Institution Press.
16. GUO, Y. – WOO, J. J., szerk. (2016): *Singapore and Switzerland: Secrets to Small State Success*. New York–London–stb: World Scientific.
17. GYÖRGY László – VERESS JÓZSEF (2016): A 2010 utáni magyar gazdaságpolitikai modell. *Pénzügyi Szemle*, 61. évf. 3. szám, 367–388. old.
18. GURIEV, S. – TREISMAN, D. (2015): 'An informational theory of the new authoritarianism' – a NBER politikai gazdaságtani szekciójában tartott előadás szövege, július, letöltve az EBRD/London honlapjáról, 2017. febr. 11.
19. HAYEK, F. A. ([1945] 1995): A tudás társadalmi hasznosulása. In: uő: *Piac és szabadság – válogatott tanulmányok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 241–252. old.
20. HUNTINGTON, S. ([1993] 1998): *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest: Európa Kiadó.
21. IORDACHI, C. szerk. (2009): *Comparative Fascist Studies: New Perspectives*. London–New York: Routledge.
22. KADRI, A. szerk. (2016): *Development Challenges and Solutions after the Arab Spring*. Houndmills/Anglia – New York: Palgrave MacMillan.

23. KASER, M. CH. – RADICE, E. A. szerk. ([1985] 1986): *The Economic History of Eastern Europe, 1919–1975*, I–III. kötet. Oxford: Oxford University Press.
24. KORNAI János (2016): Még egyszer a „rendszerparadigmáról”. Tisztázások és kiegészítések a poszt-szocialista régió tapasztalatainak fényében. *Közgazdasági Szemle*, 63. évf. 10. szám, 1074–1119. old.
25. KURLANTZIK, J. (2016): *State Capitalism: How the Return of Statism Is Transforming the World*. Oxford – New York: Oxford University Press.
26. LANDES, D. (1998): *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some Are So Rich and Others So Poor?* New York: W. W. Norton.
27. LANE, J. E. (2016): Max Weber – two puzzling questions. *Zeitschrift für Staats- und Europawissenschaften*, 14. évf. 4. szám, 565–577. old.
28. McCLOSKEY, D. N. (2006–2016): *The Bourgeois Era*, I–III. kötet. Chicago/ILL.: The University of Chicago Press.
29. MICKIEWICZ, T. (2010): *Economics of Institutional Change – Central and Eastern Europe Revisited*. 2. kiadás.
30. MORYS, M. szerk. (2018): *The Economic History of Central, Southeast and Eastern Europe from 1800 to the Present*. London: Routledge (megjelenés alatt).
31. NORTH, D. (2005): *Understanding the Process of Economic Change*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
32. OVERY, R. (2015): Interwar, war, postwar: was there a zero hour in 1945? In: STONE, D., szerk.: *The Oxford Handbook of Postwar European History*. Oxford – New York: Oxford University Press, 60–78. old.
33. ÓNODY György (2016): *Iszlám és kard*. Budapest: Éghajlat Kiadó.
34. ROSSER, B. J. – ROSSER, M. (2004): *Comparative Economic Systems in a Transforming World Economy* – 2. kiadás. Cambridge/Mass. – London: The MIT Press.
35. Soós Sándor (2017): Az impaktfaktor után. *Magyar Tudomány*, 178. évf. 5. szám, 583–594. old.
36. TOMKA Béla (2011): *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség. Magyarország nemzetközi összehasonlításban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
37. VOSZKA Éva (2015): Államosítások: magyar fordulat vagy új európai irány? *Külgazdaság*, 59. évf. 11-12. szám, 3–22. old.
38. ZAKARIA, F. (1998): Az antiliberális demokrácia kibontakozása. *Európai Szemle*, 9. évf. 2. szám, 3–21. old.
39. ZAKARIA, F. (2016): America’s democracy has become illiberal. *The Washington Post*, dec. 30.

II. ELŐZMÉNYEK: ÖSSZEOMLÁS, REMÉNYEK ÉS FORDÍTOTT TERVEZÉS

Minél inkább a megszépítő messzeségbe kerül a szovjet birodalom időszaka, minél kevésbé van meg a Polányi Mihály ([1958] 1994)-féle személyes tudás az elemzőkben, annál nagyobb a veszélye annak, hogy a kor önképe, vagyis a hivatalos statisztikák és a korabeli szempontok szerint készült jelentések és a levéltári anyagok torzképe határozza meg a rendszerváltozásról alkotott ítéletünket is.

E tévedésnek több síkja is ismeretes. Jól ismert (Winiecki, 2002) az, hogy a kor statisztikája túlértékelte a bruttó teljesítményt, méghozzá tendenciózusan és ideológiai szempontok szerint. Nem pusztán arról van szó, hogy a kor MPS kimutatásai¹⁸ eleve kizárták és leértékelték a nyugati világban ekkorra már háromnegyedes részesedésű szolgáltató szektort, aminek teljesítménye közismerten siralmas volt még a legfejlettebb szocialista államokban is. Nem is pusztán arról, hogy az önkényesen megállapított árak és a tervtúlteljesítéshez kötődő érdekelt-ség mesterségesen felfújta a vállalati és az ezekre épülő nemzetgazdasági beszámolókat. Hanem talán leginkább arról volt szó, hogy *a nem egyensúlyi árak, a hiány általános jelenléte teljesen értelmetlenné tette a kor –önmagában derűs – kimutatásait*. Akkoriban gyakran mondták: „Magánál ilyen drága a krumpli? –

---

¹⁸ *Material Product System*: a marxi nemzeti jövedelem fogalmát követő, döntően az anyagi ágazatok – az ipar, a mezőgazdaság és a termelő szolgáltatások – teljesítményére összpontosító, s eképp az „improduktív” szolgáltatásokat – különösen a személyi és szabadidős szolgáltatásokat – pusztán újraelosztásnak tekintő kimutatási rendszer. Értelemszerűen és célzatosan túlbecsüli az iparosítást, és aláértékeli a Nyugat-Európában már a 40-es évek elejétől túlsúlyra jutott – de a tervgazdaságokban alulfejlett – szolgáltatásokat, a kórházaktól a szerencsejátékig és a jogszolgáltatásig terjedő körben (utóbbi az USA-GDP tizedét adja).

Ha sokallja, akkor vegyen a szomszédnál, ahol olcsóbb! – De ott nincs!... – Ja, kérem, ha nincs, akkor nálam is olcsóbb”.

Miközben a szovjet gazdaság gyenge teljesítményét számos elemzés is kimutatta, mi több, jelentős viták tárgya is volt, e felismerések mára elfelejtődtek. Gyakorlattá vált a szocialista statisztikák kritikátlan átvétele, néha még a más szerkezetű – SNA¹⁹ – kimutatásokkal történő közvetlen és kritikátlan egybevetése is. Holott jól látható volt már annak idején is (Csaba, 1992), hogy ez a – részben adathiányból fakadó – gyakorlat a rendszerváltoztatást követő visszaesést konkrétan és az átalakulás társadalmi költségeit szélesebb értelemben is megengedhetetlenül és egyoldalúan eltúlozza, eképp akaratlanul is a nosztalgia és az erre építő jobb- és baloldali populizmus szálláscsinálójává válik. Vagyis – mint annyiszor – az angolszász társadalomtudományban kedvelt „kemény tények – puha értelmezések” kettőssége egyszerűen értelmetlen e téren.²⁰

Mint a bevezetőben idéztük, a mai közgazdaságtanban nagy szerepet kap a tényekről való *közbeszéd*. E megközelítés talán *még jelentősebb a szovjet birodalom összeomlása és az azt követő hol öt-, hol meg tízéves depresszió helyes értelmezésében*. Egymást erősítő hibák sorjázta. Egyfelől: a kor kimutatásain felnőtt döntéshozók és a közvélemény jelentős része egyszerűen nem érzékelt a korabeli

---

¹⁹ *System of National Accounts*: az ENSZ által a kezdetektől alkalmazott, a neoklasszikus közgazdaságtanra alapuló – GDP/GNP-alapú – kimutatás. Minden ágazat teljesítménye egyenértékű, és ezek piaci árakon összegződnek. Ez a ma már négytödös részarányú szolgáltatások kimutatása révén a korábnál lényegesen nagyobb különbséget mutat a Nyugat javára, és a szocialista korszak felzárkózási teljesítményét erőteljesen viszonylagossá teszi (már a minőségi és a versenyképességi szempontok mellőzése esetén is). Ma is jó áttekintést ad erről (Heitger, B., 1992).

²⁰ Természetesen általában véve is igaz az a módszertani alapvetés, hogy minden indikátor azt mutatja, aminek mérésére kitalálják, vagyis minden tény mögött áll egy kutatási kérdés, ami meg egy filozófiai vagy tudományos/elméleti közelítést jelenít meg. Ha az a cél, hogy egyetlen mutatóba sűrítsük a gazdaság összteljesítményét, nemigen szabadulhatunk meg a GDP/GNI-től. Ha az a cél, hogy átfogó képet adjunk, akkor a HDI vagy annál is kiterjedtebb mutatószámrendszer lesz az eredmény, ami nem igazítja el se a szakembert, se a laikust abban, hogy „akkor most végeredményben hol is állunk”, ki a nagyobb és erősebb. A GDP/GNI elleni talán legnagyobb feltűnést három világhírű közgazdász jelentése keltette, amit Nicholas Sarközy francia elnök megrendelésére készítettek, közel 300 oldal terjedelemben, és amiben kiterjedt mutatószámrendszert javasoltak a jól-lét és az életminőség kérdéseinek bemutatására is. Vö: Stiglitz, J. – Sen, A. – Fitoussi, J.-P. (2009), letöltve a halshs.archives-ouvertes.fr portálról, utoljára 2017. febr. 15. A szakirodalmi visszhangot közel 3 ezer idézet jelzi (Google Scholar, tisztítatlan adat). Tájékoztatóul: ugyane mérce szerint ekkora volt aznap az idézettség Bengt Holmström ama cikkének, amire 2016-ban a Nobel-díjat kapta.

válság súlyosságát. Nem arról van szó, hogy az áruhiánytól ne szenvedett volna – a legfelső vezetőség kivételével – mindenki. A közhiedelem – főképp de nem kizárólag a belső birodalomban – az volt, hogy ez az élet természetes velejárója, míg a tőkés világ bősége csak látszat.²¹ Ezért mind a döntéshozói körben, mind a közvéleményben volt – némi – hitele a „jólét szocialista módon” szövegeknek. Ezért 1991-ben nem az jött át, hogy Jegor Gajdar és kormánya megmentette az országot az 1990-ben már bontakozó éhínségtől, hogy át lehetett telelni, hanem hogy az árak az égbe szöktek (ami persze igaz volt), és hogy a nép elszegényedett.

Pedig a korabeli válságtudat kialakulásában meghatározó szerepet játszott a hivatalos statisztikák újraszámolása, ami kiemelte a korabeli önértékelés tartóhatatlanságát. A maga idejében nagy feltűnést keltett cikkében Grigorij Hanyin és Vaszilij Szeljunyin (1987) bemutatta a legsúlyosabb tévedéseket. Nemcsak a szovjet statisztikai hivatal (CSZU) tévedett például az 1975–80-as átlag évi 4,2% növekedést kimutató adatával (valójában 1,5%), az 1981–85-re jelentett 3,5 (valójában 0,6%) értékkel és az 1986–87-es 3,0 (valójában 2,0) %-kal, hanem a legfontosabb ellenpontot jelentő – ámde az amerikai hadikiadások magasan tartásában érdekelt – CIA is. Bár ezt a számítást utóbb nyugati elemzők részéről kemény és megalapozott módszertani bírálat érte (Harrison, M., 1993), az orosz szerzők kimutatta stagnálás irányzatát az azóta készült számos más újraszámolás is alátámasztotta.

A második elterjedt tévedés az volt, hogy a szovjet rendszer válságát mélységesen félreismerve, mind a közvélemény, mind a legtöbb új politikai erő a második világháború utáni gyors fellendülés megismétlését várta egy gyökeresen eltérő helyzetben. Miközben a háborút követően Európa minden részében gyors volt az újjáépítés – Keleten és Nyugaton egyaránt – a tervgazdaság évtizedeken át tartó elzártsága, a gazdaságszerkezet torzulása, az általános versenyképtelenség és a *vállalkozói tőke* – de nem a szellem²² – hiánya együttesen világossá tette, hogy a gyors, fájdalommentes kiútra nincs remény.

---

²¹ Jól emlékszem, milyen megrázó élmény volt 1988 nyarán a nagyhatalmú szovjet akadémikusnak az, amikor egy konferencia után az Athén melletti Hydra szigetére vittük el. Feladta az volt, hogy valódi bőr táskát vigyen feleségének. Mikor kérdezte: hol kaphat, elvittük a bazarba, és mutattuk neki: itt kelet felé három kilométeren át. És elmentünk egy ouzo plusz kávéra. Fél óra múltán tíz táskával találtuk meg hitetlenkedő társunkat.

²² Fölöttébb tanulságos az, hogy a posztszovjet térség vállalkozói jelentős részben a párt ifjúsági szervezete, a Komszomol, továbbá a pártszűrkön átesett egyetemi oktatók, sőt a hadsereg köréből (utóbbiról ld. Grigorjev, L., 1992) kerültek ki. E rétegek a nyugati társadalomban in-

A harmadik tévedés pedig a liberalizálás lényegi félreértelmezéséből következett. Ha úgy gondoljuk, hogy a kétórai sorban állás után megszerzett fehér kenyér szociális vívmány, míg az éjszakai órában beszerzett, különleges magvas kenyér magasabb ára rablás, akkor az árak és a piacra lépés felszabadítása pusztító vihart jelent. Nemcsak szubjektíve, hanem e látszat rabja számára „objektíve és társadalmilag” is. Mintha a sorban eltöltött két órának nem lenne feláldozott haszna, mintha nem lenne olyan személy, aki ezalatt akár egy tonnányi kenyér árának megfelelő jövedelemre is szert tudna/tudott volna tenni! Holott a közgazdaságtan egyik legalapvetőbb felismerése épp ez, az *opportunity cost*, avagy a föláldozott haszon ténye. Ha egyszer bécsi szeletet ebédelek, nem ebédelhetek bélszínt, és ebben az időben egyetemi előadást sem tarthatok, vagyis minden tettnek (és nem-cselekvésnek is) ára van, ami időben és többnyire pénzben, illetve hasznosságban és jó/l/létben mérhető.²³

A sok évtizedes ideológiai nevelés mellett az orosz társadalom eredendő egalitarianizmusa is magyarázza azt, hogy a piacpárti erők Oroszországban sosem tudtak jelentős társadalmi támogatottságra szert tenni. Ellenkezőleg: a gyors és kíméletlen, átláthatatlan és hatékonyságot nem növelő magánosítás – amiről még szólunk – a demokratát a tolvaj szinonímájává tette. A putyini konzolidáció nem érhető meg az erős kéz iránti vonzódás, az anarchia és a szabad rablás elutasítása mint társadalmi értékválasztás mellőzése esetén. Ez akkor is áll, ha a hosszú távú pályafüggőség Oroszországban dokumentáltan más, mint a Baltikumban, s a putyini útválasztást ekképp nem is lehet annyira meglepőnek tekinteni (Hedlund, S., 2011, 237–279. old.). Érdekes kontraszt – ami óv az elsietett általánosítástól – az, hogy fél évszázad szovjetizálás ellenére a balti államokban semmi hasonló nem figyelhető meg. És persze Közép-Európában – a szocializmus alacsony társadalmi elfogadottságától nem függetlenül – soha nem öltött olyan mértéket a piaci reformok elutasítása, a szabad vagy félig szabad ver-

---

kább az államfüggő és ekképp piacellenes értelmiség táborai. Ugyanakkor a korlátozások lebontása az ekkor alig harmincasok nemzedékének – különösen a kádercsaládok gyermekeinek – hihetetlen kiugrási lehetőséget teremtett, mind a gazdaság, mind a politika pályáin. Végző fokon mi más is magyarázhatná az átmenet békés jellegét, mint az, hogy az uralkodó réteg profitált belőle – mint egykor Poroszországban és Japánban, utóbb, az 1978-at követő évtizedekben pedig Kínában és Vietnamban is?

²³ A jólét/*welfare* anyagi, a jól-lét/*well-being* szubjektív elemeket is tartalmaz, mindkettő mérésére iparágnyi irodalom alakult ki. A jóléti gazdaságtan legalább százéves, a jól-lét kutatása különösen az utóbbi másfél évtizedben futott fel a nemzetközi folyóiratokban.

seny eredményeinek el nem ismerése, mint ahogy Oroszországban, Ukrajnában, Belaruszban vagy Moldovában történt.

A közbeszéd jelentőségének kiemelésével egyáltalán nem kívánjuk azt sugallni, hogy a valós tények és az ezekre épülő egyéni és tömeges tapasztalatok elhanyagolhatók lennének, azaz a reálteljesítmény mellékes volna. Ellenkezőleg: az átalakulásban ilyen-olyan okból élenjáró országok mindegyikében *végegyeredményben a kézzel fogható és mérhető gazdasági siker hozta meg a legitimitációt*, sosem történt fordítva. Lettország, Románia vagy Szlovákia történelmileg nem volt éltanuló az elmúlt két évszázadban. Ezen országok közgazdasági irodalma hagyományosan nem pártolta a radikális piacpárti és nyugatosító megoldásokat (lásd az egyes országáttekintéseket a Kaase – Weninger – Sparschuch szerk. /2002/ kötetben). Ettől sem függetlenül a rendszerváltás első szakaszában inkább a gazdaság radikális átrendezésének társadalmi elutasítása volt a jellemző. Csak amikor a reformok termőre fordultak, az életviszonyok javultak, az említett országok európai integrációs folyamata felgyorsult, akkor vált a közmegegyezés részévé a reformok támogatása (utóbbiról – némileg önigazoló hangnemben – ld. az Aslund, A – Djankov, S., szerk. /2014/ kötet írásait).

Igaz, mindeme vívmányok mellett és ellenére a korrupció, a politikai botrányosorozat, és az intézményrendszer – több nemzetközi felmérésben is kiemelt – tartósan gyenge minősége a felsorolt sikerállamok belpolitikájának tartós és tagadhatatlan vonásaként állandósult. A valódi vízváltást azonban nem a világháló korát különösen is jellemző állandósult botránykeltés jelölte ki. Sokkal inkább az, hogy *az említett országok teljesítménye nem merült ki az efféle ügyekben*, mint ahogy az Ukrajna vagy Moldova esetében egyértelműen megfigyelhetővé vált. A makrogazdasági teljesítmény tartós és jelentős javulása és a világpiacon való versenyképesség, az európai politikai és gazdasági integrációba történő sikeres bekapcsolódás is társult hozzá.

Nem kétséges tehát, hogy a politikai-társadalmi és a gazdasági folyamatok között *egymást erősítő, szinergikus kapcsolat figyelhető meg*, méghozzá mind a sikeres, mind pedig a kudarcos történetek során. Ugyanakkor az is igaz, hogy nem beszélhetünk az átalakulás egyfajta általános sikermodelljéről, ami ha egyszer beindul, bárhol és bármikor működőképes, sőt vissza se lehet tartani (és viszont, a kudarcok ördögi körei tekintetében). Lengyelország, Szlovénia és Magyarország 2008-at követő fejlődése utalhat arra, hogy „az elsőkből lesznek az utolsók”, míg Szlovákia, Románia és Lettország arra, hogy „az utolsókból lesznek az elsők”. Más szóval: *a pályafüggőség mellett a pályateremtés* – mint annyiszor a történelemben – egyszerre és egymás mellett volt megfigyelhető térségünkben.

Mit számítanak a kiinduló feltételek?

Érdeemes lehet abból kiindulnunk, hogy – szemben a túláltalánosító uralkodó közgazdaságtani és társadalomtudományi elméletekben axiomatikusan tételezettekkel – a kommunista blokk sose volt egységes. A 80-as évtized végére már nagyon eltérő helyzetű és eltérő útkereséssel jellemezhető országok halmaza jött létre a szovjet külső és belső birodalomban. Ezekben mind a reálgazdasági helyzet, mind a politikai föltételek, mind pedig a nemzetközi beágyazottság szempontjából alapvetőnek mondható eltérések voltak megfigyelhetők, ahogy erre a korabeli elemzők is rámutattak (van Brabant, J. szerk., 1992).²⁴

Már csak ezen alaphelyzet okán is csak eleve korlátozott érvényű lehetett a „posztkommunista átmenetre” vonatkozó általános útmutatás, amit a később még tárgyalandó washingtoni konszenzus, a latin-amerikai országok stabilizációs programjainak tanulságait általánosító javaslatcsomag foglalt keretbe (korlátairól idejekorán ld. Winiecki, 1994). Ezen túlmutatóan alakult ki a 90-es évek közepére a ma már általános elemzési keretnek számító felfogás, amit angol szójárással SLIP (‘nyelvbtlás’) néven neveznek.

Ennek első lépése a *stabilizáció*. Ez a széteső rendszereket jellemző magas – évi 30–50%-os²⁵ – vagy éppen hiperinfláció – évi 500% vagy havi 50%, esetleg több²⁶ – megtörését jelentette. Ennek útja az árfolyam rögzítése, a közpénzügyek megzabolázása és a hitelkínálat szűkítése volt, országonként eltérő ütemezésben és elegyítésben.

Ebben az első időszakban, vagyis 1988–99 között élénk vita tárgya volt az, hogy kell-e, s ha igen, milyen módszerekkel és milyen időtávon stabilizálni. Ez érthető, hisz a stabilizációs politika a maga idejében fölöttébb népszerűtlen és fájdalmas. Még Ludwig Erhard is csak a kényes politikai helyzetnek és az amerikai támogatásnak köszönhetette, hogy nem bukott bele – utóbb sokat csodált – 1948. évi valutareformjába. Épp ezért viszonylag hamar megfogalmazást nyert az a marxi és keynesi elméletekre (felszínesen) hivatkozó felvetés, miszerint előbb a termelést kell helyreállítani, s csak ezt követően jön majd el az ideje a pénzügyi rendteremtésnek. Ez utóbbi felfogás szerint a rendszerváltozást követő termelés- és foglalkoztatás-visszaesésnek nem a szerkezeti okok adták a lényegét,

²⁴ Ennek a – legátfogóbbnak tekinthető – kötetnek az anyaga a helsinki WIDER intézet 1989 júniusi konferenciájára készült, de sajnos csak az angol tudományos kiadók munkatempójára jellemző hároméves késéssel látott nyomtatásban is napvilágot.

²⁵ Ez volt a magyar és a csehszlovák eset.

²⁶ Ez volt a posztszovjet, a délszláv és a lengyel eset.

hanem az elégtelen kereslet, amit viszont az indokolatlanul szűkítő, öncélúan megszorító politika vált ki elsődlegesen (Bhaduri, A. – Laski, K., 1997).

Mára már nemigen kérdéses, hogy a versengő értelmezés (Cottarelli, C. – Szapáry, Gy. szerk., 1998) bizonyult tényszerűnek. Eszerint a rendszer átalakítását követő *depresszió*nak főképp szerkezeti, intézményi és a kereskedelem Keletről Nyugatra történt átterelésével összefüggő, vagyis *reálgazdasági okai voltak*. E három tényezőhöz képest a kereslet visszaesése csak alárendelt szerepet játszott, utóbbiban is a szerkezeti és nem a pénzmennyiséggel összefüggő vagy a hitelkínálat korlátosságából adódó mozzanatok voltak a meghatározóak. Mindeme hatások azonban csak átmenetiek lehettek és voltak is: mind a világpiac, mind a helyreállós belső piac teret engedett az új, az igényekhez jobban illeszkedő termelésnek és az ehhez szükséges újfajta foglalkoztatásnak is. Ezért *a stabilizációt helyes volt előresorolni*, halogatása a depresszió elhúzódását hozta (mindenekelőtt a posztszovjet térségben). A stabilizációt minden országban a termelés helyreállása követte, de csak a stabilizáció hatására és szigorúan a fent említett sorrendiségben. És valóban: nem tudunk egyetlen ellenpéldát sem mondani, ahol előbb a termelés futott volna föl, s csak ezt követően ment volna végbe az árszínvonal stabilizálódása.

A terápia második lépése *a liberalizálás volt*. Ez a korábbi hivatali megkötések és előírások eltörlését és ezeknek pénzügyi természetű korlátokkal történő fölvaltását jelenti. Ugyanis nincs arról szó, hogy – amint különösen a laikusok vélemezik – Milton Friedman vagy Friedrich August von Hayek és más szabadelvű gondolkodók fölvetéseinek a gyakorlatba történő átültetésével kísérleteztek volna.

Egyfelől: a nevezett szerzők általában messze magasabb elvontsági szinten fejtették ki gondolataikat, mint hogy abból közvetlen gazdaságpolitikai következtetések adódhattak volna, különösen a posztszocialista összefüggésben. Másfelől: a gazdaság nem szűnt és sose szűnik meg *a szűkös javak elosztásának* gondjával szembesülni. Ez lenne a közgazdaságtudomány különféle ágainak tárgya. A liberalizálás lényege, hogy az árak visszanyerik mikroökonómiai jelző funkciójukat, a szűkösség megjelenítőiként. Így pedig készítés lesz a szűkös javakkal történő takarékoskodásra – rövid távon – majd kínálatuk növelésére hazai termeléssel és bevitelből – középtávon. Ezen a módon szűnik meg a hiánygazdaság, a szocializmus lényegi vonása.

A liberalizálás természetesen *nem jelenti a szabályozás megszüntetését*, ahogy azt gyakorta mind a sajtó, mind a politika képviselői félreértelmezték. Különösen a német közgazdászok (Hartwig, K. – Thieme, H.-J. szerk., 1991) mutattak

rá idejekorán arra, hogy *a magára hagyott rendszerben a monopolista erőfölény érvényesül*. Kiemelték továbbá azt is, hogy valódi piaci verseny és valutakonvertibilitás híján – mint az általános volt – az ár- és bérfelszabadítás perverz eredményekre vezet. Sem a hatékonyság, sem a jólét nem nő a feltételek híján. E felismerések mellett sem kétséges azonban, hogy az ár- és bérfelszabadítás, valamint a piacra lépési korlátok lebontása nélkül nem lehetett (volna) kikerülni az állami megkötések és az általuk kiváltott hiányok ördögi köréből.²⁷ Ez a régi belátás azért szorult háttérbe, mert – különösen a posztszovjet térségben – a gyenge kormányok a politikai alkukban tőlük kicsikart, fedezetlen jövedelmeiket rendre elinflálták. Sőt, magának a pénztöbbletnek (*monetary overhang*), az áruhiány tükörképének a felszámolása egész életkeresményeket tett semmissé.

Mindebből azonban semmiképp sem az állami megkötések fenntartása, hanem a *meghódítható piacok* (az eredetiben: contestable markets²⁸) kialakításának sürgető volta, az állami *piacépítés* szorgalmazása következik (logikailag, de nem történeti szükségszerűségként). Mivel – a holland mondás szerint – a legjobb versenyhatóság maga a verseny, különösen az importverseny, nem kétséges, hogy a liberalizálás is a gazdasági rendszerváltoztatás előre sorolandó feladatai közé kerül. Minél inkább elhanyagolták ezt – főleg a délszláv utódállamokban –, annál kevésbé érvényesült az átalakulás jóléti és életminőség-javító hatása. És nyilván a rögtön tárgyalandó magánosítás mikéntje is jórészt attól függött, versenypiaci feltételek mellett ment végbe, avagy azok híján.

Az átalakulás harmadik fő eleme az *intézményépítés*. Mint még kifejtjük, ez fölöttébb összetett feladat. Van ennek egy elemi része, amit az – eredetileg a rendszerváltozás finanszírozására létrehozott, londoni székhelyű EBRD²⁹ – az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank külön mutatószámrendszer szerint értékeli. Ez egyfajta belépőnek tekinthető ma is, az uniós tagság és az első évtized

---

²⁷ Erre Ludwig von Mises ([1929] 2006) klasszikus könyvében (különösen 1–41. old.) már rámutatott az 1929–33-as világgazdasági válságot követő állami beavatkozási gyakorlat bírálataival, és az ezt megalapozó nézetek máig érvényes, megsemmisítő kritikájával.

²⁸ Ez a – William Baumol nevéhez köthető – meglátás azt jelenti, hogy a valódi piaci versenyhez nem föltétlen szükséges nagyszámú versenyző. Ha a piacra lépés korlátai csekélyek, vagy az állam biztosítja, hogy új szereplők jelenhessenek meg, és nincs jelentős technológiai belépési küszöb, akkor az új belépés fenyegetése elég a versenypiaci működéshez (kifejti: Brock, 1983). Megjegyezzük, hogy ez az EU versenypolitikájának is az alapelve, vagyis nem elvont, hanem politikaformáló felismerésről van szó.

²⁹ 2014 óta – az arab tavaszra reagálva – a Földközi-tenger menti országok finanszírozása is a bank feladatai közé került. Eközben Közép-Európából – feladatát bevégezve – lényegében kivonult.

alapkérdésére, az „elérte-e már az adott állam a piacgazdasági érettséget, vagy nem” fölvetésre ad bizonyos számszerűsíthető választ. De van az intézményépítésnek egy összetettebb része, ami – Nyugaton és Keleten – a piacgazdaság minőségét érinti, és ami a mai komparatív közgazdaságtan vizsgálódási területét jelenti.

Mai ismereteink szerint *az intézményi átalakulás gyakorlatilag sosem érhet véget*, nincs egyetlen ideális végpont, ahol kihirdethetnénk a győzelmet. Az átalakulások sora – mint a természetben – végtelen, részint a rendszerek önfejlődése, részint a külvilághoz való alkalmazkodás okán. Emellett a közösségi választások részeként időről időre végbemennek különféle irányú és léptékű fordulatok. Ezért e területet sem jellemezheti, és nem is jellemzi – a mutatószámrendszer által hallgatólagosan tételezett módon – valamifajta töretlen, eleve adott – netán jobb – világrend felé való haladás.

Például az Egyesült Államok tőzsdei kapitalizmusának alapvonásait is mélyen érintette 2010-ben a betervező szenátorokról elnevezett, Dodd–Frank-féle módosítás, ami erőteljesen korlátozta azt, hogy mely pénzügyi szereplők milyen kockázatokat vállalhatnak, milyen átláthatósági követelményeknek kell megfelelniük, és mit háríthatnak ügyfeleikre.³⁰ Nem annyira meglepő, hogy a Wall Street embereiből kormányt alakító Donald Trump egyik első intézkedése volt 2017 februárjában e szabály lényeges módosítása (ha teljesen nem is törölték el). Az sem meglepő, hogy e lépésre a tőzsde jelentős emelkedéssel reagált, ami azt a reményt fejezte ki, hogy a korlátlan jövedelemszerzés a befektetők érdekében áll. Ugyanakkor az sem kérdéses, hogy ezzel a lépéssel visszatértek a 90-es évekhez, vagyis a szabályozatlan pénzpiaccal járó kockázatokat – köztük a rendszerszintűeket – nyilvánvalóan alábecsülték.

Ha tehát még a piacgazdaság mércéjének számító amerikai modell is jelentősen változik még napjainkban is³¹, kézenfekvő, hogy *csak nagyon elemi értelemben tételezhetjük azt, hogy az intézményépítésnek mindenkire és mindig érvényes törvényszerűségei és követelményei létezhetnek*. Megkövetelhetjük – mondjuk az EU-tagsághoz – a független versenyhivatal vagy a kormány által nem befolyásolt

---

³⁰ Szokásunk ellenére az angol nyelvű Wikipédia vonatkozó szócikkét idézzük. Ez közreadja a törvény szövegét és módosításait, kommentárjait, alkalmazásának főbb tapasztalatait, mindezt pedig elsődleges források alapján és folyóiratcikk-terjedelemben. Utoljára letöltve: 2017. febr. 20.

³¹ Amerikai elemzők (Rockman, B., 2016) szerint a stílusváltás olyan tartalmat hordoz, ami az egész amerikai politikai és jogi intézményrendszer működését érintheti, vagyis „több, mint kormányváltás, kevesebb, mint rendszerváltás”.

energiaszabályozó hatóság meglétét, de ennek tartalma – hazai példából is tudjuk – időről időre nagyon más lehet.

Végül az átalakulás *negyedik meghatározó eleme a privatizáció*. Ez akkor sem kerülhető meg, sem történetileg, sem logikailag, ha térségünkben különösen is átpolitizálódott, és az érzelmi alapú megítélések tárgya lett jó két évtizede, de voltaképp a kezdetektől fogva.

Aligha kérdéses, hogy egy teljes körűen államosított rendszerben a verseny és a liberalizálás nem sok eredményre vezet. A rendszerváltozás elején sem volt kétséges – épp a több évtizeden át folyó reformszocialista kísérletek³² kudarc nyomán –, hogy a piac csak akkor lesz tétmérkőzés, ha a szereplőknek van vesztenivalójuk. Vagyis ha a nyertes felhalmozhat, a vesztes pedig kikerül a piacról – ez a piactisztulás, amire Kínában bizony nemigen látunk példát. A piactisztulás garanciája végső fokon a magántulajdon, ami annak a letéteménye, hogy nem az adófizetői közösség állja a magánosok döntéséből adódó, még oly tetemes számlákat is.

Annak ellenére, hogy a vadkeleti kapitalizmus megítélése térségszerte joggal kedvezőtlen, még hozzá kezdetektől fogva, aligha kétséges, hogy polgári piacgazdaságot magántulajdon és nem utolsó sorban a – nem föltétlen érdem szerint kiválasztódó – magántulajdonosok³³ nélkül el sem lehet képzelni.

A magántulajdon kialakítása és túlsúlyra juttatása ügyében két tévképzet nyert teret 1988–1992 között. *Egyrészt* az, hogy ezt a folyamatot a lehető leggyorsabban kell levezényelni, még mielőtt visszatérnek a kommunisták. *Másrészt* a kor nyugati tapasztalatai alapján ezt jórészt technikai, iparszervezési feladatnak láttatták (Bornstein, M., 1992). Holott könnyen belátható (lett volna), hogy ez esetben valóban „a méret a lényeg”. Ha ugyanis Nagy-Britanniában a teljes Thatcher-korszakban, vagyis 1979–90 közötti 11 évben a nemzeti vagyon alig 5 százaléka cserélt gazdát, akkor ezzel szemben még a kimondottan lassan privatizáló Oroszországban is 1992–96 közti 4 esztendő alatt a nemzeti vagyon – hivatalos kimutatás szerinti – 50%-a, vagyis *harmadannyi idő alatt a tízszerese*.

---

³² Oroszországban a 20-as, a 60-as és a 80-as években, Lengyelországban az 50-es és 80-as években, Jugoszláviában 1955–1989 közt, Magyarországon pedig 1953-tól folyamatosan kísérleteztek a terv és a piac elegyítésével. E téren vélhetően Kína jutott a legmesszebbre, olyannyira, hogy némelyek már az ország szocialista jellegét is kétségbe vonják (Naughton, 2017) – a fönt említett és még sorolható nyilvánvaló rendszerbeli korlátok ellenére is.

³³ „Szeretem a lángost, de nem szeretem a lángossütőt” – szöveg a 70-es évek mélyen antikapitalista fordulata, ami a mai napig köztünk él.

Ez nyilván akkor is óriási feszültségeket szült volna, ha nem a hiperinfláció és a birodalom szétesése közepette történik.

Nem szóltunk még arról, hogy – az ekkora átrendeződéssel járó hatalom-újraelosztás és társadalmi libikóka mellett – a rendszerváltoztató országok többségében *csak lassan és csupán a privatizációt követően* sikerült megfékezni az inflációt. Különösen a gyors és kiszámíthatatlan irányú és eredményű átrendeződések idején természetes az, hogy mindenki úgy érzi: őt biztos átverték, ő csak vesztes lehet. Ezért függetlenül attól, hogy valóban ez volt-e a helyzet, vagy esetleg mégis nőtt a termelés, vagy emberünk relatív vagyoni pozíciója javult, a folyamat egészének megítélése általában véve igen kedvezőtlen és elutasító volt. Mivel a korábbi időszak egyensúlyhiánya jórészt rejtve maradt, az átalakulást követően azonban nyílttá, sőt hivalkodóvá váltak a különbségek, a fogyasztásban és az életmódban egyaránt³⁴, a társadalmi elutasítás a folyamatot kezdettől és minden országban jellemezte.

Miközben az elutasítás – és sok esetben az elmaradt teljesítmény- és hatékonyságjavulás – okaira még visszatérünk, érdemes a következőkben felidézett eseménytörténetet megelőzően leszögezni a következőket. A magánosítás a szovjet birodalom romjain végbemenő, a szabad társadalmat és gazdaságot megcélzó átalakulásban elvileg és gyakorlatilag is *nélkülözhetetlen szerepet játszott*. Nélküle nem jön létre semmiféle új rend, ahogy ezt a kánsági múltjukba visszazuhanó, nyersanyagfüggő közép-ázsiai diktatúrák vagy Belarusz és Moldova esetében látjuk. De hasonló a helyzet Ukrajnában és Vietnámban is, ahol nem jött létre a kormányzattól független magántulajdonosi réteg, annak ellenére sem, hogy a gazdaság nagy és növekvő részében a piaci koordináció és a vagyongyarapítás logikáját követő beruházás-elosztás érvényesül. Ugyanakkor az sem kétséges, hogy a privatizálást a maga idejében a politika és a szakma jelentős része (Bokros, 1993; Balcerowicz, 1993) egyfajta csodaszernek vélte és látta. Általában kevés szó esett – az is inkább utólag – arról, milyen összetett és egymással is összefüggő feltételei vannak a magántulajdon hatékony működésének (holott ez, egyebek mellett az e fejezetben hivatkozott német közgazdászok korabeli munkáiból is ismerhető volt). A mesterségesen felkorbácsolt várakozások és a sovány kezdeti eredmények még akkor is ellenérzést váltottak ki a szavazók többségénél, ha

---

³⁴ Megjegyezzük, hogy a hivalkodó fogyasztás részint a pre-kapitalista társadalmak, részint a szerencsejátékra emlékeztető bazári gazdaságok kísérőjelensége. A kapitalizmus lényege – Max Weber nyomán – épp a vagyon felhalmozása, és az a törekvés, hogy azt a harmadik vagy akár a negyedik nemzedék leszármazottai is birtokolhassák és gyarapítsák.

hosszabb távon a magánkézbe került cégek teljesítménye javult, és az egykori reményvesztett országoknak valóban sikerült állniuk az EU piacának kemény versenyét a rendszerváltozás második évtizedében, sőt a felzárkózás (konvergencia) is meglehetősen lendülettel folyt.

Mielőtt egyes, kiválasztott országok néhány jellemző történetét elmesélnénk, meg kell ismételni: a SLIP egészében és a tapasztalatokkal alátámasztva *egyértelműen jólét- és versenyképesség-növelő, hatékonyságjavító csomag*. Ez főleg akkor igaz, ha szakszerűen alkalmazzák, vagyis nemcsak szemezgetnek belőle, hanem tekintettel vannak az egyes intézkedések egymásra épülésére, és emellett figyelemmel vannak a célszerű sorrendre, ütemezésre, ami különösen a magánosítás és az intézményépítés megfelelő időtávú és kiérleltségű irányítását föltételezi (azaz föltételezte volna). Egyetlen ország sem lett sikeres, ha a fenti – ha tetszik, nyugati szemléletű – közgazdasági közelítést elhanyagolta. Az ellenpéldák (Popov, V., 2012) egy része azóta egyértelműen lufinak bizonyult – így az orosz csoda vagy a közép-ázsiai nyersanyag-boomra épülő fellendülés –, mások pedig már a maguk idejében is csak kétes értékű ellenpéldának voltak tekinthetők, így Üzbegisztán vagy Belarusz, az őket jellemző gyors növekedési statisztikák ellenére is.

Ugyanakkor világos, hogy egy kitörő tűzhányó vagy *egy összeomló épület nem igazán kedvező terepe a tudatos emberi cselekvésnek*, a belátásra és megfontolásra épülő, előre látó építkezésnek (amit a társadalom és a tudomány jó része elvárt volna). Igaz ez mikro- és makroszinten, az egyén és a nemzetek szintjén egyaránt. Még ha lettek is volna kész receptek – mint ahogy nem voltak³⁵ – ezek értő alkalmazásának nem kedveztek a konkrét körülmények, sem a gazdaságban, sem a közéletben. Az állandósult válsághárítás – különösen 1988–1996 között – egyértelműen és rendszeresen maga alá gyűrt mindenféle nagyívű változtatási tervet. *Mire ezekből törvény lehetett volna, az élet általában már túllépett rajtuk*.³⁶ A társadalmi tanulás lassú volt, a politikai és a gazdasági vezetés cserélődése annál gyorsabb (utóbbi a magán- és a közszektorban egyaránt). Az információ mellett *a dezinformáció is szabadon áramolhatott*. A plurális tájékoztatás – ami önérték – sokszor a látszatok, a tévedések, sőt a célzott félrevezetés terepévé

---

³⁵ Antall József mondása szerint „elődeink szerint a fiókban hagyták nekünk az átmenet receptjeit. A fiókok azonban üresnek bizonyultak”. Természetesen az is igaz, hogy más számít sikernek akkor, ha a cél a nómenklatúra átmentése, és más, ha egy új polgárság megteremtése.

³⁶ Nem kivétel ez alól a Bokros csomag sem. Míg a rövid távú lépések – a stabilizáció – működött, majd fölpuhult, a rendszer-egészre érintő lépések, a tandíjtól az egészségügy reformjáig, hosszabb időre lekerültek a napirendről, illetve formailag két évtized múltán sem alkalmazzák őket.

vált³⁷. A társadalmi lét továbbra is igen távol maradt a társadalmi tudattól, és viszont. A valóság föltárása és megértése rendre késett, és töredékes maradt a tudományos elemzések jó részében is. A kortársak és a résztvevők – főleg öngigazolásra szorítóknak – visszaemlékezései (Bokros, 2013: Aslund, A – Djankov, S. szerk. 2014) csak ebben a korlátozott értelemben segítik a történelmi tisztánlátást.

Ezért a következőkben csak a körülmények és az utólagos ismeretek alapján meglehetősen viszonylagossá tett értelemben használhatjuk és használjuk is a korszak forrásanyagát. Nem mintha lenne a történelemnek olyan szakasza, ahol a levéltári anyagok önmagukban bármiféle hitelességet közvetlenül is *igazolhatnának* – ezt csak műkedvelő történészek gondolhatják. A kor elején különösen, de ezt követően is mindennapos gyakorlat volt – és lett – az, hogy „az igazán fontos dolgok” nem dokumentáltak, nem papíron dőlnek el.³⁸ Következésképp a háttérismeret, a szereplőkkel való konzultáció, a különféle súlyú forrásmunkák feldolgozása mellett is általában csak nagy bizonytalanságú vagy a szerző értékítéletét és szemléletmódját, ismeretségi körét és hozzáférést erőteljesen megjelenítő³⁹ narratívák születhetnek. Igaz, utóbbiak nélkül még kisebb az esélye a múlt feltárásának.

Esetünkben különös gondot jelent a statisztikai források feldolgozása. Az előzetesen kimutatott és a végleges számok közti eltérés még meg is nőtt.⁴⁰ Ugyan-

---

³⁷ Külön elemzés tárgya lehet – és Voszka Éva (2017) meg is tette – annak kibontása, hogy az egyes esetekben, különösen a társadalom erőviszonyait alapjaiban átrendező magánosítások és államosítások terén, valamint az intézményépítésben koronként és országonként milyen is volt az elmélet és a politika viszonya, rövidre fogva: melyik volt a kutya, és melyik a fark? E kérdésre sincs egyértelmű, „tudományos”, vagyis mindig és mindenütt érvényes válasz.

³⁸ Nem ritka az, hogy kormányfői megbeszéléseken sem készül emlékeztető, hogy szűk körű tanácskozásonak nincs hivatalos nyoma (a szakszolgálatok belső dokumentációján túl). Így egy-egy döntés háttere már a résztvevők számára sem világos. Csak a példa kedvéért említjük meg, hogy Magyarországon már a Horn-kormány idején, 1994 őszétől megszűnt a kormányülések hangfelvétele, és a szó szerinti jegyzőkönyv is ritka. Oroszországban 1996-tól megszűnt a levéltárak szabad kutathatósága, s visszatért az a szovjet gyakorlat is, hogy már néhány évvel korábbi sajtótermékeket is csak külön engedély birtokában lehet kutatni.

³⁹ Érdekes eset volt néhány évvel ezelőtt a Kádár-korszakról szóló tanácskozás, ahol az egyik előadó kizárólag pártközponti források alapján mutatta be témáját. Nem is nagyon értette, miért kellett volna az ellenzéki – netán szamizdat – forrásokat figyelembe vennie, vagy az akkor még élő – és részben jelen lévő – közszereplőket kifaggatnia. Enélkül viszont szövege a steril öncélúság példája maradt, hiszen a pártközponti anyagok jelentős részben a másodikként és harmadikként említettek hatására, arra reagálva születtek meg a maguk idejében.

⁴⁰ Nem egyedülálló példaként Magyarország 2011. végén 4,3%-os többletet mutatott ki költésgetésében, míg az EU statisztikai szolgálata által felülvizsgált végleges adat mínusz 5,5%.

akkor mit sem változott az a hagyomány, hogy *a politikai döntéseket rendre a töredékes és megbízhatatlan előzetes adatok alapján hozzák meg* (ez részint a törvényhozás működésével összefüggő kötelezettség).⁴¹ Ugyanakkor nem kétséges, hogy az elmúlt három évtizedben minden kormányzat részint lépéskényszerben volt, részint lépéskényszerbe hozta magát, vagy ennek szükségét érezte. Saját táborra, az ellenzék, a külföld és a befektetők, a társadalom különféle csoportjai mind-mind csodára várt, és sokszor vár ma is.

A rendszerváltozás csodája elmaradt, a háború utáni újjáépítés – más föltételek közt – nem is ismétlődhetett, és ezért nem is ismétlődött meg. A fölvirágzás helyett az első évtizedben súlyos visszaesés, tömeges munkanélküliség, meredeken csökkenő foglalkoztatottsági ráta⁴², és elhúzódó, lassú talpra állás következett. A visszaesés léptéke a második világháborús veszteségeket idézte. Közép-Európában „csupán” a gazdasági összteljesítmény, a GDP 20 százaléka lett oda, míg a posztsovjet és a délszláv térség elhúzódó visszaesése a GDP 50%-ának elvesztésével járt. Utóbbi jellemezte a három balti államot – kivételnek számító gyors helyreállításukat nevezték a 90-es évek közepétől balti csodának. Ez a tapasztalat azonban szó szerint egyedülálló. A hidegzuhany hatása talán máig is tartó traumát – egyfajta *társadalmi tüdőgyulladást, majd azt követő tüdőelégtelenséget* – okozott térségünk társadalmában. A felszabadult ünneplés nemcsak 1990 májusában maradt el, hanem azóta is. Sőt, a következő évtized föllendülése és átütő korszerűsödése az egyenlőtlenségek növekedésével járt. Ezért sokan joggal, mások kevesebb joggal, de úgy érezték: az átalakulás történelmi kudarc. Ritkán merült föl az, hogy egy lejtőn lefelé menő szekér megállítása is fontos eredménynek bizonyulhat, a korábbi útra való visszakapaszkodás meg kimondottan hősi erőfeszítéseket követelhet és követelt is meg.

Forrás: Eurostat, [ec.europa.eu/general_government_statistics/historical_tables/TGM table](http://ec.europa.eu/general_government_statistics/historical_tables/TGM_table), letöltve: 2017. márc. 1.

⁴¹ Természetesen tovább ront a helyzeten, ha – az ún. európai szemeszterre történő téves hivatkozással – gyakorlattá válik az, hogy a költségvetés sarokszámait már az megelőző év március-áprilisa során „kőbe vésik”. Ilyenkor még az előző év adatairól vajmi kevés tudható megbízhatóan, vagyis *homokra épül a vár*, amiről a honatyák vitáznak.

⁴² Míg a politikában kiemelt munkanélküliségi ráta az állást keresők és az állásban lévők arányát mutatja, a közgazdasági szempontból fontosabb a munkapiaci részvétel adata. Utóbbi azt mutatja, hogy 100 ép 16–65 év közti emberből hányan állnak ténylegesen alkalmazásban. A két mutató egymástól eltérően is alakulhat, hiszen például a tőkeigényes fejlődés – mondjuk a nyersanyag-ágazatok fejlesztése – nem igényel erőteljes foglalkoztatást, és nem is eredményezi azt.

HIVATKOZÁSOK

1. ASLUND, A. – DJANKOV, S. szerk. (2014): *The Great Rebirth: The Triumph of Capitalism over Communism*. Washington, D.C.: Peterson Institute for International Economics Press.
2. BALCEROWICZ, L. (1993): Gazdasági fejlődés és reformok Kelet-Európában. *Külgazdaság*, 37. évf. 12. szám, 4–11. old.
3. BHADURI, A. – LASKI, K. (1997): Lessons to be drawn from the main mistakes in transition theory. In: ZECCHINI, S. szerk.: *Lessons from the Economic Transition*. Dordrecht–New York–Paris: Kluwer Academic Press for OECD, 103–121. old.
4. BOKROS Lajos (1993): Privatizáció és bankrendszer Magyarországon. *Külgazdaság*, 37. évf. 10. szám, 4–14. old.
5. BOKROS Lajos (2013): *Accidental Occidental*. Budapest–New York: CEU Press.
6. BORNSTEIN, M. (1992): Privatization in Eastern Europe. *Communist Economies and Economic Transformation*, 4. évf. 3. szám, 282–320. old.
7. BRABANT, J. M. van, szerk. (1992): *Formerly Centrally Planned Economies in the Global Economy*. Basingstoke/Anglia – New York: Macmillan.
8. BROCK, W. A. (1983): Contestable markets and the theory of industrial structure: a review article. *Journal of Political Economy*, 91. évf. 6. szám, 1055–1066. old.
9. COTTARELLI, C. – SZAPÁRY György, szerk. (1998): *Mérsékelt infláció*. Budapest–Washington: A Magyar Nemzeti Bank és a Nemzetközi Valutaalap közös kiadása.
10. CSABA László (1992): Kelet-Európa a sokk után. *Közgazdasági Szemle*, 39. évf. 10. szám, 889–907. old.
11. GRIGORJEV, L. (1992): Spontán privatizáció Oroszországban. *Külgazdaság*, 36. évf. 2. szám, 32–42. old.
12. HANYIN, G. – SZELJUNYIN, V. (1987): Lukovaja cifra. *Novij Mir*, 2. szám, 181–201. old.
13. HARRISON, M. (1993): Soviet economic growth since 1928: the alternative statistics of G. Khanin. *Europe-Asia Studies*, 45. évf. 1. szám, 145–161. old.
14. HARTWIG, K.-H. – THIEME, H. J. szerk. (1991): *Transformationsprozesse in sozialistischen Wirtschaftssysteme*. Berlin–Heidelberg–New York: Springer Verlag.

15. HEDLUND, S. (2011): *Invisible Hands, Soviet Experience and Social Sciences: Approaches to Understanding Systemic Failure*. Cambridge–New York: Cambridge University Press.
16. HEITGER, B. (1992): Gazdasági növekedés Keleten és Nyugaton (1950–1990). *Külgazdaság*, 36. évf. 6. szám, 26–48. old.
17. KAASE, M. – SPARSCHUCH, V. – WENINGER, A. szerk. (2002): *Handbook of Three Social Sciences in Central and Eastern Europe: Economics, Political Science and Sociology (1989–2001)*. Berlin-Budapest: a GESIS és a Collegium Budapest közös kiadása.
18. KURLANTZIK, J. (2016): *State Capitalism: How the Return of Statism Is Reshaping the World*. Oxford–New York: Oxford University Press.
19. MISES, L. von ([1929] 2006): *Kritik des Interventionismus*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft (reprint kiadás F. A. HAYEK előszavával).
20. NAUGHTON, B. (2017): Is China socialist? *Journal of Economic Perspectives*, 31. évf. 1. szám, 3–24. old.
21. POLÁNYI Mihály ([1958] 1994): *Személyes tudás, I-II. kötet*. Budapest: Atlantisz Kiadó.
22. POPOV, V. (2012): Lessons from transition economies: putting the success stories of the post-communist world in a broader perspective. In: FOSU, A. szerk.: *Development Success: Historical Accounts from More Advanced Countries*. Oxford–New York: Oxford University Press, 308–326. old.
23. ROCKMAN, B. (2016): The Trump Presidency – what does it mean? *Zeitschrift für Staats- und Europawissenschaften*, 14. évf. 4. szám, 437–448. old.
24. STIGLITZ, J. E. – FITOUSSI, J.-P. – SEN, A. (2009): 'The measurement of economic development and social progress revisited. Reflections and overview'. Paris: Commission on the Measurement and Performance of Social Progress, letöltve a halshs.archives-ouvertes.fr portálról, utoljára 2017. febr. 15.
25. VOSZKA Éva (2017): A tudomány a politika szolgálóleánya? Adalék. *Külgazdaság*, 61. évf. 5-6. szám, 8–27. old.
26. WINIECKI, J. (1994): A szabvány reformcsomag alkalmazhatósága Kelet-Európában. *Külgazdaság*, 38. évf. 9. szám, 18–36. old.
27. WINIECKI, J. (2002): An inquiry into the early drastic fall of output in post-communist transition: an unsolved puzzle. *Post-Communist Economies*, 14. évf. 1. szám, 5–29. old.

III. ELTÉRŐ UTAKON ELTÉRŐ VÉGPONTOKBA (1988–1999)

A következőkben néhány eseménytörténeti adalékkal próbáljuk alátámasztani az átalakulás első évtizedéről áttekintő jelleggel és általánosságban kifejtetteket. Harminc ország összehasonlító elemzését a szokásos mélységben egyetlen szerzőtől elvárni irreális lenne, eszközök híján meg se kísérlünk versenyre kelni az ENSZ különféle szervezetei (így a Titkárság, az IMF, a Világbank és az UNCTAD), az Európa Bank, az OECD, az Európai Központi Bank vagy épp az Európai Bizottság jelentős létszámú, jól felkészült és évtizedes gyakorlattal bíró kutatócsoportjaival. Számos regionális áttekintés készült az átalakulás negyedszázados évfordulójára is, amelyek közül kiemelkedik – adatszerűségében és leíró szempontból – a Nemzetközi Valutaalap elemző csoportjának (Roaff, et al., 2014) és az Európa Bank (EBRD, 2016/17) narratívája. Mi a magunk részéről – mint résztvevő megfigyelő – a diplomáciai és a hivatali kötöttségek nélkül fejthetjük és fejtjük is ki mindazt, ami megítélésünk szerint modellértékű, illetve elméleti érvénnyel hasznosítható a fejlődéstan és a korszerű összehasonlító gazdaságtan szempontjából egyaránt. Az utóbbi diszciplína bevett szokásait követve országelemzéseket készítünk. Ebben a teljesség igénye nélkül, ámde a modellszerűen általánosítható vonások kiemelésével próbáljuk megragadni azt, amit a záró fejezetekben elméleti szinten általánosíthatunk majd.

LENGYELORSZÁG: AZ ELSŐ FECSKE

Lengyelország a szocialista építés és a tervgazdaság szempontjából mindvégig „nem jó példa” volt. Kezdődött azzal, hogy – mint a korban megfogalmazták – Lengyelország azt kapta jutalmul a győztesektől, amit Magyarország büntete-

tésképp. A churchilli gondolatot megvalósítva, az országot 500 kilométerrel egyszerűen nyugatra tolták. Ez mintegy 6 millió ember áttelepítésével járt. A korábban a lengyel kultúra központjának számító Lemberg vagy Wilno, és persze a vegyes etnikumú területek lengyel lakosságának jó részét a Németországtól elcsatolt Szilézia, Kelet-Poroszország és Pomeránia területére helyezték át. E népmozgás összemérhető a 12 millióra becsült német kitelepítéssel. És ahogy a Somogyba, a sváb házakba költöztetett csángókat sem kárpótolta a jobb minőségű hajlék és föld, így a szülőföldjükről elüldözött lengyelek sem jártak jobban⁴³.

A szocialista korszak tabutémái közé tartozott az, hogy a Vörös Hadsereg háttában nemcsak az ukrán szabadcsapatok és partizánok tevékenykedtek egész 1950-ig, hanem hogy Lengyelország területén az *Armija Krajowa*, a Honi Hadsereg a szovjet megszállók ellen is föllépett. A háború alatt a londoni lengyel emigráns kormány a szövetség tagja volt, a háború végével hirtelen tehertétellé vált, és szó se lehetett arról, hogy egyszerűen visszatérjen Varsóba, ahol kommunista dominanciájú, szovjet ellenőrizte kormányzat alakult 1944. december 31-én. A londoni emigráns kormány feje, Stanisław Mikołajczyk 1945 júniusában e kormányba lépett be öt társával. Az új felállást a szövetségesek napokon, sőt órákon belül ismerték el. Utólag nem meglepő módon a tényleges irányító szerepet a szovjet vonalat vivő Bolesław Bierut gyakorolta, 1947-től formálisan is. Igaz, ekkor – július 22-én – újjáalakult Londonban az emigráns kormány Tomasz Arcoiszewski vezetésével. Változó összetételben e testület egészen 1990. december 22-ig, a demokrácia helyreállításáig működött – miközben csehszlovák, magyar vagy román megfelelője sosem volt.

A lengyel politikatörténet részletezése helyett kiinduló tényként fogadhatjuk el, hogy Lengyelországban – mint Németországban és Magyarországon, de Csehszlovákiától eltérően – a kommunista pártnak és a szovjet főhatalomnak sosem volt jelentős bázisa. Az emigráció mellett a katolikus egyház – hagyományosan orszáellenes és konzervatív vezetése és akkoriban föltétlen, háborúban is megerősödött tekintélye révén – állandó és valós ellensúlya volt a kommunista hatalomnak az egypártrendszer idején is.

Lengyelország gyenge tervgazdasági jellegét mutatta egyebek mellett az is, hogy – szemben a szovjet blokkban elvártakkal – a mezőgazdaságot sosem sikerült kollektivizálni, a kolhozrendszer nem erősödött meg. Igaz, mivel a koncentrációt és a beruházást, a vagyongyarapodást a kormányzati politika aka-

---

⁴³ A népmozgalmakról ld. Lee, C. – Bideleux, R., (2015); a pártviszonyokról ld. Pittaway, M. (2015).

dályozta, a lengyel mezőgazdaság sok tekintetben a két háború közti, balkáni jellegű elmaradottság megfelelőjeként vergődött tovább. Az iparosított kelet-német, magyar és csehszlovák agrárgazdasághoz képest ez a gyengén teljesítő terület mintegy közkeletű hivatkozási alap volt a magángazdaság hatékonyságával szemben.

Ugyanakkor – eltérően a kevésbé fejlett délkelet-európai régiótól – Lengyelország szocialista modernizációja már a kortársak szemében⁴⁴ sem volt sikertörténet. Miközben a hivatalos kimutatások szerinti nemzeti jövedelem és az ipari termelés nőtt, a lerombolt városok helyén új lakótelepek nőttek ki a semmiből, sőt a 60-as évek közepétől a történelmi városmagokat is rekonstruálták, az életviszonyok romlottak. 1956 diáktüntetéseit 1970-ben, 1976-ban majd 1979-80-ban is munkásfelkelések követték. S miközben ezeket a hatalom rendre leverte, a kormányzat pozíciója megrendült. Különösen a Gieriek-vezetés 1970–79 közt folytatott, szakszerűtlen, erőltetett importkiváltó iparfejlesztése hatására éleződött ki a közellátási válság. Ez már a 70-es évek közepétől 1990-ig a rendszer teljes lejárátódására vezetett, földalatti mozgalmakkal, tüntetésekkel és sztrájkokkal.

Ugyanakkor az 1980-as évtizedben a kétpólusú világrend élt még, ebből nem lehetett „csak úgy” kilépni. Az egy éven át tartó szüntelen tüntetések és engedmények időszaka a szükségállapot 1981. december 13-i bevezetésével ért véget. Wojciech Jaruzelski tábornok vezetésével a lengyel hadsereg „rendet teremtett”. Ugyanakkor ez a fordulat nem járt a végletes elnyomás kialakításával: a lengyel tábornok Kádár János – és nem dr. Gustáv Husák – normalizációját kívánta követni. A megváltozott történelmi körülmények nem tették ezt lehetővé.

Mindezek hatására az 1980-as évtized Lengyelországa a gazdasági stagnálás és a szellemi és politikai pezsgés kettősségével volt jellemezhető. Ma is jól olvasható áttekintések (Mizsei, K., 1990; Slay, B., 1994) számoltak be arról, hogyan radikalizálódott a lengyel gondolkodás, szakadt el mindenféle szocialisztikus és harmadik utas elképzeléstől, nem utolsósorban a részleges reformok eredménytelenségét tapasztalva. Miközben a hivatalos jelentések a GDP 2 és 4% körüli, vagyis európai mértékben számottevő növekedését mutatták ki 1983 és 1989 között, a boltok kongtak az ürességtől, és a legegységesebb cikkek és szolgáltatások is csak a feketepiacon, dollárért voltak elérhetőek. A kettős valutarendszer nyilván szétzilálta a társadalmat és a gazdaságot is, perverz ösztönzőket és értelmetlen jövedelem-elosztási arányokat teremtve.

---

⁴⁴ Pécsi Kálmán, szerk. (1975); Vö. Mózes Sándor – Csaba László, szerk. (1978).

A lengyel átmenet több szempontból is sajátos volt. Egyrészt: a szocialista rendszer még a szovjet birodalom fönnállása és látszólagos stabilitása idején omlott össze. Az a tény, hogy az 1981-ben még erőszakkal föllépő hatalom 1988 őszétől érdemi párbeszédet kezdett az ellenzékkel, majd 1989 áprilisában formálisan is a vértelen hatalomátadás mellett döntött, minden korabeli elképzelést meghaladott. Nem kevésbé volt meglepő az, hogy a – többek közt Magyarországon is – csapatokat állomásoztató Szovjetunió vezetése ezt a kimenetet elfogadta. Harmadrészt meglepő volt az, hogy e fordulat nem vezetett utcai megmozdulásokhoz, hanem a gyökeresen átalakult erőviszonyok közepette is minden fél tartotta magát az 1991 végéig tartó átmenet előzetesen – 1988 szeptembere és 1989 áprilisa közt – kitárgyalt forgatókönyvéhez.

Ebben az összefüggésben értelmezhetjük csak a lengyel gazdasági reformelképzeléseket is.⁴⁵ A viták csomópontjainak a következőket tekinthetjük.

1. Mikor és milyen ütemben célszerű a *stabilizációt* megvalósítani? Mivel az 1988 szeptembere és 1989 augusztusa közt regnáló Rakowski-kormány egyáltalán nem volt ura a helyzetnek, a korábban is jelentős áremelkedések hiperinflációba csaptak. Ugyanakkor jól látható volt, hogy – részint az átmenet tárgyalásos volta, részint a nagyvállalatok ellenállása miatt – az új koalíciós kormány reálhatalmi helyzete messze nem volt oly erős, mint ahogy az a 99%-os felsőházi támogatottságából adódott volna. A mérsékelt infláció szintjét csak 1993 végére érték el.

2. Mikor és milyen ütemben szükséges az állami vagyon magánkézbe adása? Az általános tőkehiány mellett a klasszikus, nyugati típusú privatizálás a külföldiek – főképp a németek – jelentős tulajdonszerzését hozta volna, amit el kívántak kerülni. Ugyanakkor a vagyon ingyenes osztogatására irányuló populistá kezdeményezésekkel szemben óriási volt az ellenállás.

3. Mikor és milyen ütemben szükséges az új, piacgazdasági intézmények létrehozása? Mivel a liberalizálódás jórészt spontán módon végbement (Dabrowski, 1992), valós hatalmi kérdéssé vált az, hogy mennyiben lehet füg-

---

⁴⁵ Magyar nyelven a *Külgazdaság* című szakfolyóirat 34. évf. 2. száma 1990 februárjában közreadta lényegében a teljes spektrumát annak, amiből a következő évek elképzelései táplálkoztak, illetve e szerzők alakították az ország átalakulását.

getlen a jegybank, továbbá hogy ki és miképp ellenőrzi a privatizációs ügynökséget.

4. Végül igen szembeötlő volt az egykori *széles antikommunista ellenzék szétesése*, a korábban alárendeltnek tűnő belső törésvonalak meghatározóvá válása. A korszakban „a Szolidaritás elrablásaként” értékelték azt a tényt, hogy az eredendően munkás-önigazgató, szakszervezeti ernyő-mozgalom által alkotott Mazowiecki kormány erőteljes liberalizáló és stabilizáló lépésekkel kísérletezett. A program atyja, többszörös pénzügyminiszter, majd bankelnök Leszek Balcerowicz (1995) korabeli tanulmánygyűjteményében visszatérően a „különleges politika idejét” emelte ki. Eszerint a kommunizmus összeomlását követő néhány hónapban (sic!) van egy olyan mámoros időszak⁴⁶, amikor a társadalom szó szerint mindent hajlandó elviselni a kormányzat részéről. Ekkor célszerű a stabilizációs műtétet végrehajtani – mint akkoriban mondták: „ha már le kell vágni a macska farkát, ne metéljük hosszasan”.

5. Költészet és valóság. Miközben a lengyel reformerek igen hangos és radikális terveket hangoztattak, a haladás az átalakulás mind a négy síkján legalábbis lassú és ellentmondásos volt. Különösen a nagyvállalatokat érintő szerkezeti reformlépéseket, beleértve a külföldieknek történő értékesítést, és más, *az állampénzügyeket alapjaiban érintő lépéseket* végül csak az 1993 után hatalomra jutó baloldali-parasztpárti koalíció hajtott végre, akiktől ezt nemigen várta senki (kifejti: Kolodko, G. W., 2000 kötet). Külön is figyelemre méltó ebben az évtizedben az, hogy a lengyel átalakulásnak a privatizációra vonatkozó része is mennyire lassan és ellentmondásosan haladt (más országokhoz képest is, de főképp a saját ideológiájukhoz képest). Az időszakot empirikusan elemző szerzők azt emelik ki, hogy a magángazdaság – eltérően Magyarországtól – főképp a *de novo*, vagyis az újonnan alapított cégek révén növekedett, míg a klasszikus, fölülről vezérelt privatizálás jó-részt helyben járt (Laki Mihály és társai, 2004).

---

⁴⁶ Érdemes újra és újra fölidézni, hogy ez Magyarországon sosem volt így (bár a lengyel szerző ezt általános törvényszerűségként tárgyalja, axiomatikusan). Hogy miért és hogyan volt más Magyarországon, azt nemrégiben egy résztvevő, Kónya Imre (2016) a kor kormánypárti frakcióvezetője taglalta visszaemlékezéseiben.

Érdemes megjegyezni, hogy Oroszország és Szlovénia esete inkább a magyarra, Horvátország és Románia esete a lengyelre emlékeztetett.

Érdemes kiemelnünk azt, ami csak összehasonlító közelítésben tűnik ki. Szemben a korabeli narratívákkal, a lengyel visszaesés sem mértéktelen, sem túl hosszú nem volt, a közép-európai átlagos értéket vette föl. Az igazi megrázó kódtatást nyilván a munkanélküliség senki által sem várt égbe szökése váltotta ki. Az IMF *World Economic Outlook* adatbázis szerint⁴⁷ az 1990-ben 6,3%-os munkanélküliségi ráta 1993-ra 16,4%-ra ugrott, és az évtized végéig is 11–13% közt stabilizálódott, ami magasabb a korszak EU-átlagánál is. Előrebocsáthatjuk, hogy a növekedés tökeigényes volta és a munkapiac megkötései, valamint a 2000-es évek végéig a képzettségi hiányok együttesen a magas munkanélküliséget az ország egyik krónikus társadalmi gondjává tették. Pedig a lengyel gazdaság – a keletnémet területeken nem számítva – elsőként állt növekedési pályára, 1992-ben 2 és 1993-ban 4,3%-kal növelve a GDP-t. Mivel a magas munkanélküliség 5-7%-os GDP-növekedés mellett tartósult, a rendszerváltozás kedvezőtlen megítélésén nemigen lehet csodálkozni.

KELET-NÉMETORSZÁG: AZ ÚJ MEZZOGIORNO

A német újraegyesítés a csodák éve, az *annus mirabilis* összefüggésében is kiemelkedően meglepő volt. A berlini fal néhány héttel a keletnémet állam 40 éves fennállását ünneplő események után omlott le, ahol Erich Honecker magabiztosan jelentette ki: a fal még 50 év múlva is állni fog. Nos, 50 napot sem élt már meg...

A keletnémet államot a kezdetektől fogva bizonyos ideiglenesség lengte körül. Vezetőinek közmondásos önbizalma nyilván e bizonytalanság ellentételezésére szolgált, csakúgy mint poroszos, kioktató hangvételük. Németország kettéosztása nem tűnt véglegesnek, hisz a hasonlóan megszállási övezetekre osztott Ausztria már 1955-ben visszaszerezte függetlenségét. A keletnémet alkotmányban és Hans Eisler himnuszában az egység szerepelt, és 1968-ban még közös német csapat indult az olimpián.

A Német Demokratikus Köztársaság a Reich kimondottan iparosodott, fejlett, városiasodott vidékéből jött létre, a földrajzi *Mitteldeutschland* helyén (Lep tin, G. – Melzer, M., 1978). Ennek ellenére a szocialista német állam már az első évtizedben behozhatatlan hátrányba került nyugati versenytársával szemben. Nem utolsó sorban azért, mert szinte már 1945 májusától megindult a

---

⁴⁷ Letöltve: 2017. márc. 6.

képzett, művelt, vállalkozókész és a tulajdonosi réteg tömeges átvándorlása. A Nyugat utolérését célzó hrucsovi utópia már a 60-as évek elejére megghiúsult. A keletnémet kommunisták „túlszárnyalás – utolérés nélkül” jelszava ennek kényeszerű hivatalos beismerése volt már az 1963-tól beindított reformok keretében.

A keletnémet állam ideiglenessége és ideológiai túldetermináltsága természetesen erős határokat szabott a gazdasági rendszer módosításának, még hozzá a lengyel vagy magyar esetben megfigyelteknél is sokkal erőteljesebbet. A rendszerrel kimondottan rokonszenvező visszatekintések (Roesler, J., 2006, 140–187. old.) is kiemelik azt, hogy az ideológiai verseny minden, ma elképzelhető és racionális mértéknél is jobban hajtotta a keletnémet vezetést a túlközpontosításba és az ebből adódó téves döntésekbe, amelyek kijavítására semmiféle visszacsatolási mechanizmus nem létezett.

Amikor a Kohl–Gorbacsov-találkozók sorában 1990 nyarán eldőlt a keletnémet állam sorsa, két megközelítés élt arról, miként is kell kezelni a csődtömeget. Az egyik felfogás – amit főleg a keletnémet átmeneti, Lothar de Meziere-kormány és az országgal foglalkozó kutatók képviseltek – *hároméves átmeneti rendszert* tartott volna kívánatosnak. Ezalatt ment volna végbe a magánosítás, az ipar átállítása, a fokozatos liberalizálás és konvertibilitás bevezetése. Ezalatt építették volna ki az intézményeket. Értelemszerűen ez teret adott volna a kísérletezésnek, *speciális keletnémet megoldások* átmeneti alkalmazásának és általában véve a fokozatosságnak. Mint a főntebb idézett kötet címe is utal rá, a keletiek ezt tekintették volna az egyenlő elbánás alapjának, a 45 év alatt kialakult sajátos identitásuk számára teret és elismerést adó megoldásnak.

A másik megoldás a később sokkterápiának elkeresztelt *radikális, együtemű megoldás* szélsőséges változata volt. Ennek lényege a „politika elsődlegessége”, ami ebben az esetben azt jelentette, hogy mielőbb kész helyzetet kellett teremteni, mintegy behajtva az orosz félen ígéreteit. Mivel 1990 novemberében már csendes puccsot hajtottak végre Gorbacsov ellen, ami 1991. augusztus 19-ére nyílt katonai hatalomátvételi kísérletbe torkollt, a stratégiai-katonai meghatározottság az utókor számára végképp nem kérdéses.

Ez utóbbi összefüggésben nem is meglepő, hogy az NDK fölszámolásának kerete a nyugati államszövetségbe – és nem melleleg az EU-ba – történő belépés volt. Mivel a csatlakozás – *Anschluss* – Ausztria hitleri bekebelezésére már foglalt volt a politikai szótárban⁴⁸, a jelenség leírására a belépés – *Beitritt* – kifejezést alkalmazták. E formulák lényege épp az, hogy szó sem lehetett semmi-

---

⁴⁸ A köznyelvben például a vonatok csatlakozását továbbra is szabad így hívni.

féle átmenetről és kísérletezésről, hanem *egy meglévő államalakulat gazdasági és jogi rendszerét terjesztették ki* (úgy, ahogy utóbb az EU keleti kibővítése során is). Konkrétan a *valutaunió* volt az első lépés (ami az EU és az USA integrációjában az utolsó). Erről már 1990. február 7-én megállapodtak, és az 1 keleti márka = 1 nyugati/DM arányú átváltás már július 1-jétől, az október 3-án bekövetkezett politikai uniót megelőzően életbe lépett.

Ez a lépés egyfelől hihetetlen felhajtóerőt kölcsönzött a folyamatnak, hiszen a drezdai és lipcsei tüntetések egyik fő jelmondata volt: „ha nem jön hozzánk a DM, mi megyünk hozzá”. Ez – hasonlóképp - szédítő ütemben gyorsította föl, és tette visszafordíthatatlanná ama politikai folyamatokat, amiben évtizedek elkülönülése vált semmivé hetek alatt. Ugyanakkor nehéz nem gondolni arra, hogy az olasz egység 1871. évi végleges létrejöttét követően épp a valutaunióval megnőtt verseny tette tartósan tönkre a korábban virágzó Dél-Itáliát, amit a mai napig tartó rendszeres és nagy összegű átutalások sem tudtak kiegyenlíteni. Pontosan ez történt Németországban is, ahogy ezt egyébként már a kezdet kezdetén meg is fogalmazták (Sinn–Sinn, 1991).

A keletnémet tartományok beépítése és kezelése messze túlmutat az országrész sajátosságain. Alkalmat ad a – különösen, de nemcsak – az integrációelméletben elterjedt és ma új erőre kapott tévhitek eloszlására. Utóbbiak közül a leg erősebb talán az, hogy pénzek átpumpálásával a kevésbé fejlett régió felvirágoztatható lenne. Miközben a nyugatnémet tartományok két évtizeden át nemzeti terméküknek akár 5%-át is a keletiekre áldozták (ez az uniós támogatások nettó értékének arányaiban tízszerese), a keleti tartományok talpra állása már 1996-tól kezdve lelassult, és a konvergencia azóta sem figyelhető meg. Tanulságos, hogy ez a leszakadás korántsem csak a technológiai élvonalban, vagy az exportgazdaságban volt megfigyelhető. A Bundesliga első osztályában ritkán van két keletnémet csapat, holott a lakosság ötöde még mindig a néhai NDK területén él. Nem ismerünk élenjáró egyetemet vagy kutatóközpontot a keleti részről, sőt olyan patinás cégek, mint a Dresdner Bank is Nyugaton tartották főhadiszállásukat. S a keleti tartományok lakossága az újraegyesítést követő negyedszázadban ugyanannyival csökkent – 1 millió fővel –, mint 1949–60 között.

Hamis lenne természetesen, ha a keleti tartományok sorsát – a nosztalgiaőrushoz csatlakozva – csupa fekete színben láttatnánk. Óriási fejlődés látható az élet minden területén, az integrálódás lényegében végbement – csak a hagyományos területi és stílusbeli különbségek maradtak meg. Ugyanakkor *nehéz lenne azt állítani* – és magam nem is ismerek olyan német forrást, ami ezt tenné –, *mi-*

szerint ez lenne az a kitűnő példa, amire a többi posztkommunista államnak is rá kellett volna startolnia.

Nagyon rövidre fogva: az intézményépítés – a legnehezebb feladat – megoldódott, mint a magánosítás és a stabilizáció is. A piacra sok új szereplő lépett be, az egykori NDK az EU részesévé vált, mezőgazdasági és területfejlesztési pénzeket kapott, lakosai az uniós képzési és vállalkozási programokhoz hozzáfértek nyomban. És mégis: a második csoda, a mindenki⁴⁹ által várt *Wirtschaftswunder* ezúttal is elmaradt. Vélhetően részben épp ez magyarázza – a legtöbb megfigyelő szerint – azt a tényt, hogy a keleti tartományokban volt és maradt erős a szélsőbal és a szélsőjobb is. Tegyük hozzá: e térségben mindig elmaradt a mai német tudatban központi szerepet játszó *Vergangenheitsbewältigung*, vagyis a közelmúlttal történő őszinte és önkritikus szembenézés, a múlt feldolgozása, a tanulságok tudatosítása. Előbb a szocialista építés, majd az újraegyesítés után a kioktatástól való féltelenség megfontolása miatt ez a meghatározó elem a mai napig is fájóan hiányzik.

Ennek okaira a záró fejezetben térünk vissza szélesebb értelemben, a térség egészét tekintve. Ugyanakkor már itt érdemes megjegyeznünk: Kelet-Németország, azaz a háború előtti *Mitteldeutschland* az ország kimondottan iparosodott és fejlett része volt (részletesen bemutatja: Thalheim, K., 1988). Vagyis a csodához elég lett volna a korábbi szint elérése, amire negyed század múltán sem került sor. Vagyis ez nem vethető egybe azzal, hogy mondjuk Anglia vagy Franciaország bizonyos területei hagyományosan elmaradtak, mert ez a német esetben csak Elő-Pomerániára igaz (a többi elmaradott vidéket ugyanis a háború után elcsatolták).

OROSZORSZÁG: A KÖR NÉGYSZÖGESÍTÉSE NEM SIKERÜLT⁵⁰

Oroszország – illetve a köré szerveződő belső és külső birodalom – összeomlása értelemszerűen központi szerepet játszott az egész rendszerváltozási folyamatban. Gorbacsov politikája és öröksége nélkül vélhetőleg a szovjet rendszer

⁴⁹ Helmut Kohl kijelentése a hamarosan „virágzó vidékekről” (*blühende Landschaften*) már annyi ironikus idézetet kapott, hogy csak a rend kedvéért említjük.

⁵⁰ Vojnovics ([1982] 2006) a Brezsnyev-korszak leáldozásakor írt szatirikus regénye foglalja talán leginkább keretbe azt a meggyőződést, hogy Oroszország történelmileg nem tud megváltozni.

lényegesen tovább állhatott volna fönn. Ugyanakkor a felbomlás vélhetőleg csak ugyanolyan véres és pusztító folyamatok révén jöhetett volna létre, mint ahogy annak idején létrejött. A kínai átalakulás 1989. júniusi megtorpanása – a Tienanmen téri mézszárlás – ezt egész világosan szemléltette, a kortársak és az utókor számára egyaránt. Jelképesnek is tekinthetjük azt, hogy a demokráciát követelő tüntetések épp Gorbacsov pekingi látogatása kapcsán kezdődtek meg. Ma már közismert, hogy a véres leszámolásra a kínai reformok atyja, Teng Hsziaoping adott utasítást, és ő alakította ki a következő három évtizedben megmerevült, további liberalizálásnak ellenálló, központilag irányított piacgazdaságot.⁵¹ Ezzel a történelem megcáfolt két, térségünkben erősen élő városi legendát. Az egyik az, hogy a centralizált politika mellett a tervgazdaság nem reformálható, nem alakítható szocialista piacgazdasággá. A másik pedig az, hogy az elnyomó apparátus kíméletlen bevetése sem tudja megállítani „a történelem menetét”, ami feltartóztathatatlanul halad a demokrácia és a piacgazdaság kettőse felé szerte a világban, hisz e párosításnál nincs is jobb.

Jól látható – nem utolsó sorban Vietnam és Kuba példáján is, de a továbbra is autoriter malajziai, indonéz és iráni rendszereken is – az, hogy a „történelem vége” lehetséges, ámde semmiképp se szükségszerű kimenetel – mint ahogy azt a legélesebben Francis Fukuyama ([1989] 2014) amerikai politológus az öszszeomlásokkor látni szerette volna⁵². A piacgazdaság különféle formái hosszabb távon is együtt képesek élni a központosított, illiberális megoldásokkal. A polgári szabadságjogokra épülő nyílt társadalom kialakulásának és fennmaradásának bonyolult történelmi, társadalmi és gazdasági föltételei vannak, nem utolsó sorban a középosztályok túlsúlyra jutása és a nyugati típusú értékrend meggyökerekedése az adott ország kultúrájában.⁵³

A mából visszatekintve is fönntartjuk negyed századdal korábban részletesen alátámasztott érvelésünket (Csaba, 1994) arról, hogy a szovjet rendszer öszszeomlása történelmileg szükségszerű volt, hogy abban a belső tényezők voltak a meghatározók. Abban a Reagan és az idősebb Bush folytatta politika – mind

---

⁵¹ Pantsov, A. és Levine, S. (2015) kötete levéltári forrásokkal és a résztvevőkkel folytatott interjúkkal igazolja ezt a kevésbé ismert és elfogadott tény.

⁵² Ha az állítás nem (lett volna) normatív és előrevetítő, akkor bölcséleti értelemben egy két-száz éves közhelyről, politikai/operatív értelemben pedig a következő negyedszázad által – sajnálatosan – megcáfolt vágykivetítésről van szó. Egyik sem indokolja a nézetet, bár az bizonyára igaz, hogy sok más könyvhöz hasonlóan a jó cím egyszerűen maga alá gyűrte az érdemi, kifinomultabb érvelést.

⁵³ Utóbbi feltételeiről inkább csak sejtéseink, semmint erős tudásunk van.

a csillagháborús, mind a békülékeny, „Európai közös ház” időszakában – *csak kiegészítője, és semmiképp se kiváltója volt e kimenetnek*. Ugyanakkor az sem kétséges, hogy mind a gorbacsovi politika megkésettisége, mind tétovasága és különösen *gazdasági baklövésai felgyorsították a romlást*. Állításunk tehát kettős. Egyfelől: a szovjet birodalom szétbomlása egyedi történelmi folyamat, ami kevéssé alkalmas arra, hogy a globális társadalom és gazdaság egészére nézve érvényes általánosítások alapjául szolgáljon (amit az ismert „a történelem vége” értelmezés sugall). Másfelől kétségtelenné vált az is, hogy más társadalmi és gazdasági közegben, más gazdasági teljesítmény és az elnyomó apparátus másfajta – kíméletlen – működtetése esetén a történelmileg lemaradó rendszerek életképességét nem szabad alábecsülni.

A mából visszatekintve – különösen a Putyin elnöksége idejére megszilárdult, közel két évtizede működő autoriter rendszer ismeretében – sokkal kevésbé tekinthetjük eleve elrendeltnek azt, hogy Oroszország – a valódi, átfogó reform-szocialista próbálkozások terelőútját kihagyva – 1992-től a valódi piacgazdaság megteremtésére tett kísérletet. Ahogy a kor moszkvai értelmisége fogalmazta: „normális országgá” kívántak válni, mindenféle birodalmi nosztalgia és senki által nem igazolt történelmi különlegesség híján.⁵⁴ Ezért került sor *az orosz nemzeti érdek alapvető újraértékelésére*, sok tekintetben a francia, a japán, az angol vagy a német és olasz mintát követve.

Ez egyfelől azt jelenti, hogy egyetlen ország sem képes gazdaságilag modernizálódni és tartósan demokratikus berendezkedést fenntartani addig, amíg meg nem szabadul gyarmati múltja örökségétől (és persze maguktól a gyarmatoktól is). Másfelől azt is jelenti, hogy az 1945 után ismét globalizálódó világban nem keresnek olyan értelemben nemzeti külön utat, hogy eme *különmeműség* a demokrácia és a piacgazdaság *alapvonásait is* érinthetné⁵⁵.

Ebben az értelemben egyszerre tekinthetjük távlatos stratégiai gondolkodásnak és némiképp utópisztikus törekvésnek is azt, hogy a Borisz Jelcin orosz elnök körül még a szovjet korszakban – 1990 februárjától – létrejött erőközpont tagjai a „normális ország” hívó szava köré építették föl a szovjet örökség levet-

---

⁵⁴ Érdemes kiemelni: szinte minden nagyobb országban és kivétel nélkül minden nacionalista mozgalomban megjelenik a nemzeti különlegesség, az *exceptionalism* toposza, az Egyesült Államoktól Törökországon át Kínáig, de nálunk sem múlt el az *extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita*.

⁵⁵ Ilyen értelemben hasznos, ha a Walter Eucken által a piacgazdaság konstituáló elemeinek, illetve a Hannah Arendt által a demokratikus berendezkedés attribútumainak tekintett mozzanatok változatlan érvényét emeljük ki.

kezését célzó törekvéseiket. Távlati értelemben ez a soha vissza nem térő történelmi csillagóra felismerését jelentette. Konkrét gazdasági és jogi értelemben – a keletnémet alfejezet után talán nem is szükséges indokolni – azonban megoldhatatlan és sok tekintetben visszahúzó lépések megtételére adott alkalmat és késztetést is (vö Szamuely, L., 1992).

Ugyanakkor nem kétséges – és a résztvevők önértékelése (Gajdar, Je. szerk. 1999) is megerősíti – azt, hogy a döntéshozók jellemzően az események után szaladtak, többnyire jelentős késéssel. Formailag – különösen ha csak a hivatalos kimutatásokra szorítkozunk – semmi jele a válságnak. Különösen a következő évek súlyos – a GDP 50%-át is elérő – visszaesése tükrében 1987-89 kimondottan a „boldog békeéveknek” tűnhet, növekvő GDP-vel, stabil árakkal és lényegében teljes foglalkoztatottsággal, miközben a közfogyasztási cikkek és a szolgáltatások jelentős része a kvázi-magán kisvállalkozások föllendülése révén nyert kielégítést.

Ez a kép – ha komolyan vennénk – azonban a már tárgyalt lengyel és keletnémet eseteknél is csalókébb lenne. Valójában – mint ahogy azt a kortársak is jól érzékelték (Köves, A., 1989) – a koordinációs rendszer szétzilálódása, az áruhiányok elviselhetetlenné válása és a gazdaságirányítás egészének irrelevánsná válása volt megfigyelhető. A legfontosabb ezek közül a közellátási válság kiéleződése volt, ami e folyamatok eredőjeként adódott, és éles ellentétben volt a korszak önelégült propagandájával (utóbbi nyilván olaj volt a tűzre). Nem arról van tehát szó, amit az orosz nacionalisták és baloldaliak előszeretettel hoznak föl, miszerint egy szeleburdi reformpolitika szétzilálta a még egész jól működő szovjet gazdaság vonatát. Ellenkezőleg: a formális és az informális folyamatok közt szakadék jött létre. Mivel sem a bürokratikus, sem a piaci koordináció nem működött, és a második gazdaság, valamint a bevétel is csak kis mértékben orvosolta a hiányokat, a szétesés folyamata vált meghatározóvá. Méghozzá külső hódítás vagy belső népfölkelés nélkül. Ez pedig történelmileg valóban egyedülálló.

Ez a szakadék szinte minden ponton érzékelhető. Mivel a maga idejében – 1985–2000 közt – számos leíró cikkben elemeztük az orosz szétesés és reform folyamatát, most csak néhány elemi tényt idézünk fel az ott közöltek – adatok és dokumentáció – megisméltése nélkül. A formális és az informális elemek szétszakadására mi sem volt jellemző, mint az, hogy 1991 februárjában a lakosság 85%-a népszavazáson erősítette meg, hogy a Szovjetunió híve. 1991. december 22-én viszont már aláírták a birodalom felosztását kimondó novo-ogarjovói egyezményt.

A gorbacsovi politika a fentiek szerint semmiképp sem okozhatta az összeomlást, de a folyamatot minden elemében előmozdította, és – szemben a kínai gyakorlattal – egyetlen elemében sem gátolta vagy lassította. A külvilág által nagyra értékelt békés külpolitika és az engedmények sora végeredményben a kényszer szülötte volt, hisz mind az afganisztáni háborút, mind a fegyverkezési versenyt, mind pedig a „pótlékokkal folytatott háborút” (*war by proxies*, ahogy az első iraki háborút⁵⁶ elnevezték) egyértelműen elveszítették. Történelmi előrelátásra utalt az, hogy amikor a dominók elkezdtek kidőlni, voltaképp az afganisztáni vereséget közvetlenül követve már a belső birodalomban, konkrétan Grúziában és Litvániában is 1989-től, a reflexszerű reakciókon túl *rendszeres és erőszakos elnyomásra* – Kínától, Kubától, Észak-Koreától és Vietnamtól eltérően – *nem került sor*.

Ugyanakkor *a gorbacsovi gazdaságpolitika* – aminek vitelét részint a reformellenes kormányfő, Nyikolaj Rizskov, részint a szocializmus politikai gazdaságtan-professzora, Leonyid Abalkin menedzselte – egészében *sikertelennek bizonyult*. A reformpolitikához konszolidáció, vagyis pénzügyi szigor kellett volna, ehelyett a növekedés felpörgetésével próbálkoztak, ami elmélyítette a hiányokat. A teljesítmény javulásához jelentős decentralizáció, liberalizáció és a magángazdaság fölszabadítása kellett volna – mindez nem történt meg. Végül segíthetett volna a bevétel – az ország kevéssé volt eladósodva –, ettől azonban politikai okokból tartózkodtak.

Amikor Borisz Jelcin az 1991. augusztusi operett-puccs után átvette a tényleges hatalmat, a széteső birodalom mellett vergődő gazdaságot is örökölt, az éhínség veszélye nagyon is valós volt. Újjá kellett szervezni a közigazgatást⁵⁷, és el kellett indítani a SLIP-ből, amit tudtak. A törvényhozás teljesen a kommunisták különféle frakcióinak kezében volt, akik nem kívántak segédkezni a kapitalizmus visszaállításában (ez több mint érthető).

Jelcin és környezete ezért a *konvent-kormányzásra* tért át. A gazdaságban Jegor Gajdar és csapata vitte a prímet, ügyvezető kormányfőként, ámde a bürok-

---

⁵⁶ Más néven: öbölháború, 1991. január 16-tól február 28-áig tartott, a szovjet fegyverekkel és tanácsadókkal fölszerelt iraki rezsim totális vereségével ért véget, ráadásul ez volt az első, televízió által élőben közvetített háború, ennek megfelelő felfokozott társadalmi és lélektani hatással. Gorbacsov szempontjából a lehető legrosszabbkor jött, ellenfeleinek viszont muníciót adott a gyenge kezű politika elmarasztalásához.

⁵⁷ Az Oroszországi Föderációnak nem voltak saját minisztériumai: az össz-szövetségi, szupranacionális hivatalok töltötték be e feladatot. Értelemszerűen a kommunista nomenklatúra által kinevezett káderekkel.

rácia és a törvényhozás támogatásának híján. A ma már köztudott – és az előző részekben körbejárt – általános közgazdasági összefüggéseket kevesen látták át, annál többen elleneztek. Utóbbiban kiemelt szerepe volt a szovjet kor viszonylag kritikus akadémiai közgazdászainak, akik kezdettől fogva a reformpolitika fő ellenlábasainak számítottak, részint nemzedéki és megélhetési okokból, de többnyire őszinte szocialista-szociáldemokrata meggyőződésből, és évtizedes szakmai álláspontjuk okán is (vö. Zweynert, J. 2007 áttekintését). Mivel a liberális reform nem hozhatott, és ezért nem is hozott gyors eredményt, viszont nyíltta tették a korábbi időszak ellentmondásait, mind a politikai közvélemény, mind a szakma keményen ellene fordult (ahogy a fentebb idézett cikk szépen dokumentálja). A gazdaság összes gondját a túl radikális átalakulás nyakába varrták.

Nem kívánjuk ehelyütt az egyes évek egyes reformlépéseit és azok eredményét előadni, hiszen azok már a fentebbi vázlatos idézetek esetében is többnyire vaskos, több szerzős monográfiákat jelentenek. A résztvevő megfigyelők egy másik csoportja (Mau, V. – Sztarodubrovskaja, I., 2001) részletesen dokumentálja azt, hogy a meghirdetett lépések többnyire igen *töredékesen, késve és a bürokrácia által fölvezerve lettek a gyakorlatba átültetve*. Mind az intézmények, mind az állammonopolizmus, mind a zárt piacok, mind a vertikális függőségek uralma – a pályafüggőség már korábban említett – megnyilvánulásaként a maguk képére formálták a radikálisan liberálisnak hangzó elképzeléseket a jecini időszak egészében.

Két mozzanat tűnik döntőnek a 90-es évek, vagyis az első reformszakasz megítélésében. 1. Jelcin elnöki győzelméig, 1996 júliusáig nem volt egységes és erős központi hatalom, ami a stabilizációt végbe tudta volna vinni. 2. A magánosításra zavaros körülmények közt, magas infláció és teljes átláthatatlanság mellett került sor, így hatása borítékolhatóan perverz volt, és alig vagy egyáltalán nem növelhette a hatékonyságot (Bornstein, M., 1995). Fönnmaradt a monopolhelyzet a legtöbb helyen – így az energetikában –, és kiterjedt maradt az állami szabályozás, mind központi, mind pedig regionális szinten (az utóbbi a súlyosabb és önkényesebb).

Végül amikor 1998-ban az ázsiai és latin-amerikai pénzügyi válság elérte Oroszországot, *a gazdasági rendszer addigra már lényegében piacgazdasággá vált*, ha nem is ideális értelemben. Az 1998. augusztusi durva leértékelés hatására megugrott a kivitel. Miközben a korabeli közélet és a sajtó tele volt a – mindössze néhány hétig tartó, bár fájdalmas – valutaválság és a politikai káosz híreivel, *az ország 1999-től folytonosan (egész a 2014. évi ukrán katonai kalandig) a növe-*

*kedés pályájára állt.*⁵⁸ Mivel az olajárak e másfél évtizedben 50 és 155 dollár közt ingadoztak hordónként, a növekedés bizonyára nem vezethető vissza kizárólag vagy főképp e külső, véletlenszerű, járadékképző tényezőre.

MAGYARORSZÁG: AZ ÁTALAKULÁS ÉLTANULÓJA

Magyarország talán az az eset, ahol a lehető legélesebben jelenik meg az, amit közel másfél évtizede Kornai János (2005) fogalmazott meg a legélesebben: a reálteljesítmény és a gazdaság percepciója, társadalmi érzetekben történt leképeződése közti szakadék.

Részvevő megfigyelőként és számos közlemény szerzőjeként ebben az alfejezetben is csak egyféle zanzára vállalkozhatom. Magyarországon legkésőbb 1982-83-ra általánossá vált az a szakmai és politikai meggyőződés, hogy a rendszer nemcsak hogy nem működik, hanem javíthatatlan is (Antal, L. 1983). Ennek egyik összetevője a magántulajdon és a hatékony forráselosztást biztosító tőkepiac hiánya, a másik a keleti gazdasági blokk alkotta kényszerzubbony.

A részint kormányzati, részint nem hivatalos műhelyekben folyó gondolkodás egy, a korabeli jugoszláv, lengyel és kínai megoldásoknál radikálisabb piacosítást irányzott elő, az egypártrendszer kereteinek megőrzésével (Tardos, M., 1982). E fölvetések nem találtak meghallgatásra: sem a fizetési egyensúlyért aggódó IMF, sem a párt irányító szerepét – különösen az ár- és életszínvonal-politika kérdésében hozott döntéseit – féltő Kádár János nem tette magáévá. Az 1984–87 közti időszak ezért az olcsó külföldi hitelből megvalósult növekedés kora volt⁵⁹. Ez a kísérlet – hasonlóan a korabeli gorbacsovi és a honeckeri változathoz – hamarosan kifutott, és a rendszer szétzilálódását eredményezte.

---

⁵⁸ Tanulságos, hogy az alig hat hónapon át volt akkori kormányfő (1998. március–augusztus), Szergej Kirijenko Oroszország egyik legnépszerűlenebb politikusa volt és maradt. Kormányzati szereplését követően az IMF-nél, a Roszatomnál és az Atomenergopromnál működött, más háttérpozíciók után 2016 októberétől Vlagyimir Putyin elnöki adminisztrációjának helyettes vezetője (ez az amerikai nemzetbiztonsági főtanácsadóhoz mérhető állás). Szép példája az orosz reformerek és a biztonsági szolgálat különös, de tartós koalíciójának.

⁵⁹ Jegyezzük meg: nem a közfogyasztás, hanem a beruházások, az adósságszolgálat és a kormányzati, jórészt adminisztratív kiadások és a vállalati veszteségek fedezésére ment el a három év alatt megduplázódott adósságállomány.

Mi volt a jó a rosszban? Mai szemmel bizonyára az, hogy eltérően a három korábban taglalt országtól, *a szocialista, harmadikutas, államelvű közgazdasági fölvetéseknek semmilyen szakmai alapja és társadalmi bitele nem maradt*. Szó szerint az utolsó cseppig kiitták a szocialista reformok poharát, ez után csak valami alapvetően más, alapvetően új jöhetett szóba. E felismerést közmegegyezésként értelmezhetjük.

A fent tömörített események egyik érdekes következménye volt az a – máig tartó – sajátosság, hogy a pártállam szakértői bizottságaiban dolgozók piacpártisága sok esetben meghaladta a főként a bölcsész-, a jogász- és az orvostársadalom (vagyis az államfüggő értelmiség) kereteiből verbuválódott ellenzéki/jobboldali politikai osztály képviselőiét (vö. Laki, 1989). Hasonlóképpen a következő negyedszázadban a legradikálisabb kormányzati elképzelések a baloldali, míg az ezeket visszametsző, utóbb visszájára fordítók a jobbközép erők kormányzásának idejére esnek.

A magyar átalakulást leggyakrabban a fokozatos átalakulás – *a gradualizmus* – sikertörténeteként szokás értelmezni.⁶⁰ Ez az értelmezés – kézenfekvő politikai és kommunikációs haszna ellenére – koncepcionálisan téves. Egyfelől: a fokozatosság fogalmilag egy nagy átfogó tervet tételez, aminek egy részét hozzák csak előre, egy másik részét későbbre halasztják, szándékos döntéssel. Másfelől: a sikertörténet csak a hasonló cipőben botladozó, és a maga céljaitól hasonlóképp – vagy még inkább – elmaradó közép-európai versenytársakéhoz képest értendő. A GDP 18%-os visszaesése vagy a munkanélküliségi ráta 13% fölé ugrása sem a korabeli társadalom, sem a gazdaságtörténész számára nem éppen lenyűgöző.

A valós folyamatokat itt csak a többi országhoz hasonló modellszerű leegyszerűsítéssel ismertethetjük, és nem ismételjük meg a korszakban közreadott számos, főként statisztikai és intézményi leírást tartalmazó elemzésünket. A lényeg *egy négyfelvonásos, egymásra épülő felvonásokból kikerekedő dráma*, ami 1987-tel, a kétszintű bankrendszer és a versenyhivatal felállításával indul, és 1999-ben a NATO-csatlakozással ér véget.

Bizonyára a legvitatottabb az inkább csak előjátéknak tekinthető 1987–90-es időszak idesorolása. Nem kétséges, hogy a szovjet birodalmi keretek és az egy-pártrendszer olyan kényszerzubbonyt jelentettek, amiből Münchhausen báróként

---

⁶⁰ A Világbank akkori vezető közgazdásza és későbbi török pénzügyminiszter, Kemal Dervis (1994) jellemezte egy szerzőtársával közös írásában ekképp a maga idejében nagy feltűnést kelthető cikkében a helyzetet. A washingtoni intézmények és a nyugati megfigyelők a cseh–lengyel–orosz sokkterápiás ideológiával szemben alacsonyabb rendűnek és kevésbé hatékonynak vélték a magyar fokozatosságát.

nem tudta volna magát kihúzni a rendszer. Ugyanakkor e lépések messze túlmutattak minden reformszocialista kísérleten, beleértve a kínait is, különösen a külgazdaság liberalizálása, a tőkepiac megteremtése és a spontán privatizáció elindítása révén (Tardos M., 1988). E lépések olyan továbbiakat váltottak ki, amelyek *előreláthatóan, szándékoltan és szükségképpen léptek túl a* bármiféle szocializmus keretein.

Szemben a szereplőktől azóta is hallható önértékelésekkel (Németh M., 2014) a magyar reform nem a szereplők egymással szembeni játszmáiban és azok révén alakult úgy, ahogy ismerjük, hanem mindenekelőtt a nemzetközi helyzet megváltozása, a csatlós államok dominóinak és a szovjet belső birodalomban is nyíltá vált szétbomlásnak eredményeképp alakult ki. Fontos szerepet játszottak a kerekasztal-tárgyalások, aminek részletei ma már ismertek (vö. a Bozóki András szerkesztette /[1999] 2000/, nyolc kötetből álló sorozatban közreadottakkal). A szovjet összeomlás híján, és természetesen az idősebb Bush budapesti látogatása és híres beszéde megjelenítette amerikai jelenlét nélkül reális változat lehetett volna 1956 megismétlődése (ahogy Grósz Károly akkori kormányfő 1988 őszén vizionálta), vagy a korabeli párhuzam, a Tienanmen tér kimenete Európa szívében.

Az 1990-től kiteljesedő átalakulás súlyos tehertétele volt Magyarországon *az ország fizetőképtelenségének veszélye*. Ez abból fakadt, hogy a lelépő Németh-kormány részint nem volt képes, részint nem is kívánta megakadályozni a szocialista nagyvállalatoknak az orosz piacra irányuló utolsó nagy expanzióját⁶¹, függetlenül attól, hogy a Szovjetunió fizetőképtelensége ekkor már nyílt titoknak számított. E kivétel jelentős része dollártartalmú volt, és a lakosság 1989. évben lehetővé vált nyugati bevásárlásai, a Gorenje-turizmus is súlyosan megterhelte a magyar fizetési mérleget.

1990 májusától kezdve *az Antall-kormány lényegében teljes főnállása alatt válságkezelést folytatott*. Saját kezdeményezésű rendszerátalakító lépésekre nemigen került sor, leszámítva a részleges kárpótlást. Az 1991 februárjára kialakult Kupa-program fő vonásaiban a megelőző hároméves liberalizációs programot radikalizálta és teljesítette ki. Ugyanakkor a kormány mozgásterét az 1990. júliusi készenléti hitel-megállapodás szűk mezsgyére szorította. A várakozások és a valóság közt szakadék jött létre, amit az 1990. októberi taxisblokádnak részint megje-

---

⁶¹ A prompt-inkasszó – magyarul: azonnali okmányos beszédvénnyezés – rendszere 1990 júliusáig főnállt. Vagyis a céget a magyar állam kifizette, függetlenül a keleti vevő tényleges fizetési teljesítésétől.

lenített, részint kiélezett. A korábban jórészt spontán privatizáció állami kézbe vétele sem ekkor, sem a következő Horn-kormány alatt nem hozott alapvető változást, a vállalatvezetők helyzeti és információs előnye, valamint a csak a külföldiek kezében lévő tőke és technológia, továbbá a szakismeret a külföldi tőke vezérelte szerkezeti változást sok tekintetben adottsággá tette.⁶²

A magyar gazdaság 1993 nyarán tért vissza a növekedési pályára, ami épp túl későn jött a konzervatív koalíció számára. A szocialista párt hangadó jobbszárnya a szakszerűtlenséget róttá fel a „bölcész kommandónak”, a menet közben erőteljesen balra csúszott szabad demokraták pedig a valódi, radikális változás hiányát rótták fel. Utólag ugyan nem meglepő, de amikor az 1994. évi választásokon abszolút többséget szerzett MSZP a liberálisokkal közel háromegyedes túlsúlyú koalícióra lépett, ez sok tekintetben újra rajzolta a magyar átmenet történetét.

Az 1994–98 közti *harmadik főlvonás* kiemelten legfontosabb intézkedései a Bokros-féle stabilizáció, a nagyprivatizálás és az EU/NATO-csatlakozás folyamatának végbevitelére volt. Egyik sem tűnt kézenfekvőnek. Egyik sem élvezte a döntéshozók – még kevésbé a közvélemény – többségének támogatását. Ennek ellenére, ma már a szakmai közvélemény túlnyomó többsége nemcsak a lépések meghatározó voltát, hanem pozitív hozadékát is axiomaticusnak tekinti.⁶³ A magyar kapitalizmus arcélét meghatározta, hogy a nagy cégek és a nagy bankok kétharmad-háromnegyed részben külföldi tulajdonba kerültek. Ez egyfelől megelőzte a másutt – Romániától Albánián át Lettorszáig – megfigyelt súlyos kezdeti visszaéléseket. Másfelől a döntések külföldre csúszása és a hatalom egyenlőtlen megoszlása a társadalom jelentős részében keltett ellenszenvet. Ezért *mind a bal-, mind pedig a jobboldal az átalakulás kimenetének, igazságtalanságának korrekciója programjával kampányolt*, sok tekintetben hasonlóan populista platformról.⁶⁴

Végül a *negyedik felvonás* 1998–2000 közé tehető, ahol a korábbi időszak túlkapásait visszafordítani ígérő jobboldali kormányzat sok tekintetben bevégezte elődei munkáját, a magántulajdon védelmétől a NATO-csatlakozásig. Nem került sor durva kisiklásokra és kiigazításokra, amit a kor diskurzusainak elemzése

⁶² Részletes áttekintést ad erről Mihályi Péter (1998) akadémiai doktori értekezése.

⁶³ Az integrációs folyamatokról külön fejezetben szólunk majd.

⁶⁴ Csak szemléltetésként: amikor 2002-ben a Medgyessy-kormány „szociális rendszerváltás” címén egyoldalú és teljesítmény nélküli béremelésekbe fogott, a jobboldali ellenzék vezérszónoka, Áder János frakcióvezető rendszeresen a „Miniszterelnök úr! Tegyen rá még egy lapáttal” – fordulattal élve bírálta a lépéseket.

nagyon is valószínűvé tett volna. Mi több, a hidegzuhanyként jött 1998 augusztus közepi orosz fizetésképtelenség hatását is a hagyományos, piackonform eszközökkel kezelték. *Más stílusban ugyan, de ugyanazt a darabot játszotta a zenekar.*

ÖSSZEGRZÉS

Miközben a rendszerváltozásban a világgpolitikai tényezők szerepe kiemelkedő, már az első, reményekkel teli időszakban is megfigyelhető volt, hogy az egyes országok helyzete lényegesen eltért. Mind a kiinduló feltételek, mind a sok tekintetben közös kihívásra adott eltérő válaszok más-más pályára helyezték a tárgyalt országokat. További esetek bekapcsolásával a sokszínűséget gazdagabban tudnánk szemléltetni, de a lényeg ugyanaz maradna. Más-más utakon, de mindahányan eljutottak a piacgazdasági végpontba. Mi több, a növekedési pályára is ráálltak a gazdaságok. Ugyanakkor e gazdaságtörténetileg és a feladat nagyságához képest jelentősnek mondható teljesítmény messze elmaradt az egyes társadalmak várakozásától. Ezért a folyamat társadalmi elfogadottsága is igen korlátozott maradt. A Nyugathoz való közeledés – a konvergencia – szép álmom maradt.

HIVATKOZÁSOK

1. ANTAL László (1983): A pénzügyi tervezés és a szabályozás konfliktusa. *Gazdaság*, 17. évf. 2. szám, 31–55. old.
2. BALCEROWICZ, L. (1995): *Socialism, Capitalism, Transformation*. Budapest–New York: CEU Press.
3. BORNSTEIN, M. (1995): Tömeges privatizáció Oroszországban. *Külgazdaság*, 39. évf., 2. szám, 54–75. old.
4. BOZÓKI András, szerk. ([1989] 1990): *A rendszerváltás forgatókönyve: kerekasztal-tárgyalások 1989-ben, I–VI. kötet – dokumentumok*. Budapest: Magvető Kiadó. – Ugyanebben a sorozatban jelent meg az Ő főszerkesztésében a *Portrék és életrajzok*, továbbá az *Alkotmányos forradalom – tanulmányok*, összesen 8 kötetben (utóbbiak az Új Mandátum Kiadó gondozásában).
5. CSABA László (1994): *Az összeomlás forgatókönyvei*. Budapest: Figyelő Kiadói Rt. (újraanyomva 1995-ben).

6. DABROWSKI, M. (1992): Az 1990-91. évi lengyel stabilizáció. *Külgazdaság*, 36. évf. 10. szám, 26–41. old.
7. DERVIS, K. – CONDON, T. (1994): Hungary: partial success and remaining challenges: an emerging 'gradualist' success story? In: BLANCHARD, O. J. – FROOT, K. A. – SACHS, J. D. szerk.: *The Transition in Eastern Europe – I. kötet*. Chicago, Ill.: University of Chicago Press, 123–154. old.
8. EBRD: *Transition Report, 2016/17*. London, november (online elérhető: www.ebrd.com/transition-report), utoljára letöltve: 2017.márc.13.
9. FUKUYAMA, F. ([1989] 2014): *A történelem vége és az utolsó ember*. Budapest: Európa Kiadó.
10. GAJDAR, Je. T. szerk. (1999): *Ekonomika perehodnovo perioda: ocserki ekonomicseszkoj polityiki poszt-kommunisztjicseszkoj Rossziji*. Moszkva: az IEPF dísz-kiadása. E. T. [Гайдар, ред. (1999): Экономика переходного периода. Очерки экономической политики посткоммунистической России. 1991–1997. Москва: ИЭПП, 1999.]
11. KOLODKO, G. W. (2000): *From Shock to Therapy*. Oxford–New York: Oxford University Press.
12. KORNAI János (2005): Közép-Kelet-Európa nagy átalakulása: siker és csalódás. *Közgazdasági Szemle*, 52. évf. 12. szám, 907–936. old.
13. KÓNYA Imre (2016): és az ünnep mindig elmarad? Történetek a rendszerváltástól napjainkig. Budapest: Alexandra Kiadó.
14. KÖVES András (1989): Peresztrojka, közellátási válság, eladósodás: gazdaságpolitikai félfordulat a Szovjetunióban és lehetséges következményei. *Külgazdaság*, 33. évf. 10. szám, 3–14. old.
15. LAKI Mihály (1989): Az új politikai szervezetek a gazdaságpolitikáról és a gazdaságirányításról. *Tervgazdasági Fórum*, 5. évf. 4. szám, 1–17. old.
16. LAKI Mihály – BENÁCEK, V. – WINIECKI, J. (2004): *The Private Sector After Communism: New Entrepreneurial Firms in Transition Economies*. London: Routledge.
17. LEE, C. – BIDELEUX, R. (2015): East, west and the return of the 'central': borders drawn and re-drawn. In: STONE, D. szerk.: *The Oxford Handbook of Postwar European History*. Oxford–New York: Oxford University Press, 79–98. old.
18. LEPTIN, G. – MELZER, M. (1978): *Economic Reforms in East German Industry*. Oxford: Oxford University Press.

19. MAU, V. – STARODUBROVKAYA, I. (2001): *The Challenge of Revolution: Contemporary Russia in Historical Perspective*. Oxford–New York: Oxford University Press.
20. MIHÁLYI Péter (1998): *A magyar privatizáció krónikája (1989–1997)*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
21. MIZSEI Kálmán (1990): *Lengyelország: válság, reformpótlékok és reformok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
22. MÓZES Sándor – CSABA László, szerk. (1978): *A lengyel gazdaság fejlődése*. Budapest: az MTA Világgazdasági Kutató Intézete, TTSZ Közleményei, március.
23. NÉMETH Miklós (2014): „Mert ez az ország érdekel” – beszélgetések Oplatka Andrással. Budapest: Helikon Kiadó.
24. PANTSOV, A. – LEVINE, S. (2015): *Deng Xiaoping – a Revolutionary Life*. Oxford–New York: Oxford University Press.
25. PÉCSI Kálmán, szerk. (1975): *Az európai szocialista országok gazdasága*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
26. PITTAWAY, M. (2015): Making postwar Communism. In: STONE, D. szerk.: *The Oxford Handbook of Postwar European History*. Oxford–New York: Oxford University Press, 265–282. old.
27. ROAFF, J. és társai (2014): 25 years of transition: post-Communist Europe and the IMF. Washington, D.C.: IMF Regional Economic Issues, *Special Report*, 14. szám, október; letölthető: www.imf.org
28. ROESLER, J. (2006): *Momente deutsch-deutscher Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1945 bis 1990: Eine Analyse auf gleicher Augenhöhe*. Lipcse: Leipziger Universitätsverlag.
29. SINN, G. – SINN, H-W. (1991): *Kaltstart. Volkswirtschaftliche Aspekte der deutschen Wiedervereinigung*. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).
30. SLAY, B. (1994): *The Polish Economy: Crisis, Reform and Transformation*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
31. SZAMUELY László (1992): Stabilizációs kísérlet Oroszországban, avagy a sokterápia újabb kalandja. *Külgazdaság*, 36. évf. 10. szám, 13–25. old.
32. TARDOS Márton (1982): Program a gazdaságirányítás és a szervezeti rendszer fejlesztésére. *Közgazdasági Szemle*, 29. évf. 6. szám, 715–729. old.
33. TARDOS Márton (1988): A gazdasági szervezetek és a tulajdon. *Gazdaság*, 22. évf. 3. szám, 7–21. old.

34. THALHEIM, K. (1988): *Die wirtschaftliche Entwicklung der beiden Staaten Deutschland: tatsachen und Zahlen.* – 3. átdolgozott és kibővített kiadás. Opladen: Leske und Budrich.
35. VOJNOVICS, V. ([1982] 2006): *Moszkva, 2042.* Budapest: GABO Kiadó.
36. ZWEYNERT, J. (2007): Conflicting patterns of thought on the Russian debates on transition: 1992–2002. *Europe-Asia Studies*, 59. évf. 1. szám, 47–69. old.

IV. AZ EURÓPAI UNIÓ MINT VÁLASZTÓVONAL

Ebben a fejezetben az uniós csatlakozás jegyében eltelt első évtized főbb folyamatainak fölvázolására teszünk kísérletet. Azt vizsgáljuk meg, hogy a NATO- és az EU-csatlakozás távlata vagy hiánya, bekövetkezte vagy elmaradása miképp befolyásolta a közép- és a kelet-európai országok fejlődését. A mából visszatekintve aligha kérdéses, hogy mondjuk Horvátország 2013-ig csúszó uniós tagsága olyan hátrányt jelentett, aminek meghatározó része lehet abban, hogy egy angol megfigyelőt idézve „a harmadik Orbán-kormány alatti Magyarország ki-mondottan a sikeres és hatékony irányítás esetének tűnik a Zágórában tapasztaltakhoz képest.”⁶⁵. Igaz, ez esetben is fönnáll a tyúk-tojás probléma, másfelől a hasonlóan viharos háttérrel induló Románia jelentősen javuló és a térség egészében is kiemelkedő makroökonómiai teljesítménye, érezhető felzárkózása arra utal, hogy az EU-tagság bizonyára nem lehetett káros.

Az EU keleti kibővülése a nyugati világot 1990–2010 közt jelentősen mozgóató demokráciaexport gondolatának lényegében egyetlen sikeres történelmi példájának tekinthető. Míg Latin-Amerikában és a Közel-Keleten a demokratikus és piacgazdasági kísérletek többnyire visszafordultak, az Európai Unió és a NATO tagságát elnyert országok gazdaságában 2014-15-ig csak töredékes és a világgazdasági folyamatokkal sok tekintetben párhuzamos visszarendeződés volt megfigyelhető, a heterodox gazdaságfelfogás és gazdaságpolitika világméretű térnyerésével párhuzamosan (Csaba, 2015a) és jórészt azáltal motíválva és igazolva. Ezzel párhuzamosan vagy kialakult egyfajta politikai centralizmus és tekintélyelvűség, mint a lengyel és a magyar esetben, vagy nem, mint Csehországban, Németországban vagy Romániában. Ez utóbbi folyamatokat majd az utolsó előtti fejezetben elemezzük részleteiben, most csak a közbeszédet elura-

---

⁶⁵ A tanácskozáson a Chatham House szabályai érvényesültek, vagyis az állítás idézhető, de a forrás nem adható meg.

ló unióellenesség keretét megszabva teszünk szót a tényekről, amiket a korabeli diskurzus sok esetben figyelmen kívül hagyott, vagy esetleg a folyamat lezáratlansága okán még nem is vehetett figyelembe.

Az Európai Unió ismeretes módon kezdetektől fogva nyitva hagyta a keleti kibővülés lehetőségét, amire épp az EU monetáris és politikai unióvá alakulásával egy időben került sor, a történelmi véletlenek egybeesése okán. Ezért a bővítés és mélyítés dilemmája és ellentmondása kezdettől fogva feszítő erőként volt jelen az EU politikájában. Idézzük fel, hogy az EU csak 1986-ra, vagyis alig három évvel az összeomlás előtt jutott túl a déli bővítésen, Spanyolország és Portugália fölvetelén, ami számos új közösségi politikát és integrációs eszközt eredményezett. Hasonlóképp az északi kibővülés – Ausztria, Finnország és Svédország taggá válása – is egy sor újítást hozott, mind a hangsúlyok, mind a politikák terén. Ha a déli bővülést a stratégiai szempontok, az északit a gazdaságiak motiválták elsődlegesen. És – bár nem kellemes kimondani – a keleti kibővítés, mint kényelmetlen és terhes történelmi kötelezettség, egy már másra nem áthárítható örökséggel való megbirkózás volt.⁶⁶

A szovjet birodalomból kiszakadt országok sok tekintetben az ellenkezőjét jelentették mindannak, amire a mélyülő és – Maastricht óta deklaráltan is – politikai közösséggé is váló Európai Közösségnek szüksége lett volna. Gyenge intézmények, vitákkal terhelt szomszédsági kapcsolatok, éveken át visszaeső gazdasági teljesítmény és ekképp az integrációelmélettel élesen szembemenő divergencia tapasztalata és a kilátások borús megítélése volt a jellemző. Közhelyszám-ba ment az a vízió, ami a harmincas-negyvenes évek feszültségeinek újjáéledését, a rossz szomszédság tartósulását és a megbékélt Európába a törzsi konfliktusok behurcolását tartotta a legvalószínűbbnek.

Ha Délkelet-Európa és a Baltikumon kívüli szovjet utódállamok fejlődését vesszük alapul, ez a megközelítés nem tekinthető teljesen megalapozatlannak. Önmagára hagyva a közép-európai térség és különösen a Baltikum számára is „nyitva állt” a posztsovjét és a posztjugoszláv pálya. Hogy nem erre az útra léptek, abban a két szövetségi rendszerbe való beépülésnek nyilván meghatározó szerepe volt.

Utóbbi kérdés a magyar döntéshozók érdeklődésének homlokterében állt. Mai szemmel szinte hihetetlen, de két évtizede széles körű, szakmákon és székértáborokon átnyúló egyetértés övezte azt, hogy Magyarország számára a NA-

---

⁶⁶ Ezt sugallja a bővítést egyébként erőteljesen pártoló előkészítő anyag címe is (Schaefer, M. és Ambrus-Lakatos, L., szerk., 1996). Még szókimondóbban tárgyalja ezt Alan Winters (1994).

TO-csatlakozás az elsődleges, mintegy előszobája az EU keleti kibővülésének, ami a voltaképpen megkapaszkodást és a komportsági lét meghaladását jelenti.⁶⁷

Formálisan, jogi és nyilvános politikai értelemben a két szervezet nem fed át, és az utóbb az unióban „kereszt-föltételeességnek”/cross conditionality elnevezett megoldás sem volt ismert akkoriban.⁶⁸ Mégsem kérdéses, hogy – szemben mondjuk az ír és a finn esettel – a posztkommunista országok számára a NATO pecsétje nélkül sem a békés szomszédságpolitika, sem a demokratikus intézményrendszer stabilitása nem számított az adottságok közé. Ezért nem is tudunk olyan példát, hogy az előszoba kihagyásával bárki is a nagyszobába kerülhetett volna.

Az EU keleti kibővülése a szakirodalomban alaposan feldolgozottnak tekinthető (Balázs, 2001; Palánkai, 2004; kritikailag Práger, 2000; a nyugati irodalomból pl. Dyson, 2006). Az idézett művekből részletesen megismerhetők a korabeli megfontolások és viták, amiket alapvetően a felzárkózás lehetőségével, sőt szükségyszerűségével kapcsolatos alapvető és megkérdőjelezhetetlen derűlátás jellemez. Természetesen hangot kaptak a fenntartások, amennyiben a kevésbé fejlett országok és a kevésbé versenyképes iparágak szempontjait hangoztatták. Emellett – különösen Práger László a maga korában visszhangtalanul maradt kötetében – a nemzeti szuverenitás föladásával kapcsolatos aggodalmak jelentkeztek. Egészében véve, eme élénk vita azt mutatja, hogy szó sincs zsákba-macsckáról: a belépés idején lényegében teljeskörűen ismertek voltak mindama előnyök és hátrányok, amelyeket egy alapvetően kormányközi, de bizonyos – növekvő – részben szupranacionális döntéshozatalt megvalósító szervezeti keretbe történő belépés jelent.

Tegyük hozzá: a nemzeti szuverenitás „közösbe vitele” a NATO esetében, pusztán a parancsnoki struktúra és a közös logisztika felépítése okán sokkal egyértelműbb, mint az EU esetében. Ezt annál fontosabb fölvetni, mert a NATO szövetségi keretéből való kilépést ismereteim szerint a térségben egyetlen – jelentős képvisellel bíró – politikai erő sem szorgalmazta és szorgalmazza. Holott már 1999-ben, a Szerbia-Montenegró elleni légitámadások, az ún „huma-

---

⁶⁷ Ez jelent meg az akkoriban mérvadó *Külpolitika* című folyóirat tematikus összeállításában. Külön is kiemelendő Somogyi Ferenc (1997), a Horn-kormány akkor épp hivatalban lévő államtitkára és elődje, Jeszenszky Géza (1997), az Antall-kormány külügyminisztere nagyon másként felépített, de egymásra rímelő programadó írása.

⁶⁸ Ez azt jelenti, hogy például a költségvetési keretek rendszeres túllépése esetén az agrártámogatások kifizetését felfüggeszthetik a vétkes ország termelői számára Brüsszelből.

nitárius intervenció” megalapozása során szükségessé vált a magyar területnek a szövetségesek részére történő átengedése, és a külföldi támaszpontok – átmenetinek bizonyuló – létesítése is. Vagyis a manapság az unió kapcsán fölvetett szuverenitásátruházás voltaképp már a NATO-csatlakozást megelőzően és épp a nemzeti érzékenység szempontjából leginkább kritikus – katonai – területen történt meg.

Mit jelentett és mit nem jelentett akkor az EU-hoz történő csatlakozás? Kézenfekvő, hogy bizonyos történelmi rálátás birtokában már nem hagyatkozhatunk kizárólag vagy főleg a korszak nyilvános és kevésbé nyilvános dokumentumaira és a szövegértelmezésekre. Nem fogadhatjuk el azt az elterjedt, de indokolatlanul leszűkítő üzleti megközelítést, ami egyfajta közvetlen anyagi költség-haszon elemzés függvényében próbálja meghatározni a folyamat eredményét, bár tudjuk, hogy egy főre vetítve Magyarország 2004–15 között az EU harmadik legnagyobb nettó haszonélvezőjének bizonyult a transferegényelek tekintetében. Eme egyenlegek azonban félrevezető képet adnak az összfolyamatról (bővebben kifejti Bajusz, A., 2015), egyszerre alul- és túlbecslik az integrációs hatásokat.

Mivel a jelen műben nem a statisztikai elemzésre helyezzük a hangsúlyt, a fent idézett kiváló összegző elemzés eredményét kiindulópontnak tekintjük. Az általunk tárgyalt kilencvenes években ugyan ott volt a támogatás reménye, különösen a PHARE program és az előcsatlakozási alapok formájában, mégis, mint az idézett kötetek és cikkek egyértelműen igazolják, a gondolkodás középpontjában nem ez állt. Sokkal inkább az a kérdéskör állt előtérben, hogy az újonnan visszaszerzett szuverenitásból mennyi adható be a közösbe?⁶⁹ Továbbá: a fejlett országok egymásközti együttműködésére kialakított európai integrációs megoldások, mindenekelőtt a négy szabadság – vagyis a tőke, a munkavállalók, a cégek letelepedésének és a szolgáltatások nyújtásának szabadsága – mennyiben egyeztethető össze az önálló fejlesztés elvi és gyakorlati szempontjaival? Érvényesíthető-e, s ha igen, miképp a „gyermekcipőben járó” iparágak védelméről szóló klasszikus tanítás, vagy inkább a verseny jólétnövelő és szerkezetalakító hatása-ira érdemes hagyatkozni? Mit kapunk cserébe a közösbe bevitt szuverenítéselemekért, illetve mennyire ad teret a két tucatnál is több szereplő által működtetett közös döntéshozatal a specifikus magyar érdekek megjelenítésére, például a nemzeti kisebbségek védelme területén?

---

⁶⁹ E kérdéskört járja körül összegyűjtött tanulmányaiban Martonyi János (2015).

Miközben e stratégiai kérdésekre utólag is nehezen található egyértelmű válasz, a kor mérlegelését tovább nehezítette az 1986–1999 közt új lendületet kapott az EU-ban az integrációs folyamat elmélyítése, a politikai és pénzügyi unió 1992-ben Maastrichtban elfogadott tervezete. Nemcsak az egységes piac és az ezt erősítő versenypolitika – benne az állami támogatások tilalmának kikényszerítése – kapott új lendületet, hanem a kételkedő hangok közepette sínre került a pénzügyi integráció, az egységes valutában kicsúcsosodó EMS.⁷⁰ Érthető okokból az EU döntéshozóit a közösségi valuta, a gazdaságtörténetben unikumnak számító euró bevezetésének gazdaságpolitikai, banki, szabályozási és pénzügytechnikai kérdései kötötték le. A keleti bővítés rendre az utolsó napirendi pontok közé sorolódott.

Ez gyakorlati szempontból számos sajátosságot jelentett a keleti bővülés számára. Elsőként a fentiekből adódik, hogy pusztán oldalszám szerint is, de még inkább az érintett kérdések súlya szerint a tagjelölt országoknak mozgó célpont-ra kellett lőniük. Mivel a taggá válást konkretizáló, 1993 júniusában elfogadott koppenhágai kritériumok közt mind az EU szabályainak föltétlen átvételére való készség, mind az ezeknek való megfelelési képesség explicite szerepelt, a tagjelölteknek lényegében önerőből kellett meglépniük mindama lépéseket, amelyeket a régi tagok sok éves előkészület és átmeneti szakaszok után értek el 1999-re. Például a fölöttébb költséges környezetvédelmi szabályozás/*acquis communautaire* alkalmazására a régi tagállamok jelentős részében máig sem került sor teljes körűen (Haigh, N., 2016).

Másodszor az integráció monetáris modellje, az EMS meglehetősen szigorú és semmiképp se a felzárkózó országok sajátos igényeit megjelenítő gazdaságpolitikai téncrendet intézményesített. Különösen a 2008-2009. évi válságot követő vitákban vált az egyértelművé, hogy amit a tagjelölteknek adott és változtathatatlan elrendezésként kellett elfogadniuk, se nem teljes körű, se önjáró, se változtathatatlan, sőt az EU alapszerződésével sem teljesen konform megoldások sorát jelentette, amit épp a válság hatására lényeges pontokon kellett kiegészíteni (Csaba, 2015b). Elemzésünk szempontjából a lényeg az, hogy a német-holland szabálykövető logikát intézményesítő – és számos számszerű előírást is tartalmazó – közös megoldások betűje és szelleme is merőben idegen volt a poszt-

---

⁷⁰ Ebben a korábbi két évtized egyoldalú árfolyamrögzítése révén lényegében csak névlegesen különböző nemzeti valuták váltak egyetlen, formálisan is egységes valutává. Az euró számlapénzként 1999, készpénzként 2002 óta létezik.

kommunista államok gyakorlatától.⁷¹ Sem az ehhez szükséges gazdaságpolitikai egyetértés, sem a működtetés sikerét szavatoló intézményi rendszer nem volt meg. Ez igaz a független és befolyásos versenyhatóságtól a valóban független jegybankig és a visszaélések meggátlását tevékenyen megelőző pénzügyi felügyeletig terjedő körben.

A fenti két mozzanat már elég lett volna a bizonytalankodás magyarázatához. De a helyzetet tovább nehezítette az a tény, hogy az uniós tagállamok közt egyáltalán nem volt egyetértés abban, hogy szükséges-e a bővítés, ha igen, mennyire sürgető, és mely tagjelölti körrel? Aligha meglepő, hogy a bővítés motorja két, egyébként homlokegyenest ellenkező felfogású mag-állam/*core state* volt. Németország, mint az újraegyesítésben közvetlenül is érintett, és vezető szerepe okán többek által gyanakodással figyelt kvázi-nagyhatalom a maga részéről gazdasági, politikai és kulturális okokból támogatta a keleti bővítést. Ezzel saját vezető szerepét erősítette, és egy hozzá illeszkedő, a szorosabb együttműködésben érdekelt tömböt hozott létre. Másfelől viszont Nagy-Britannia azért állt a bővítéspártiak élére, mert ezzel vélte megakadályozhatónak a főképp a franciák, a hollandok és a belgák pártolta erőteljesebb, a közös szerveket megerősítő integrációs politikát. Angol felfogás szerint a sokszínűség növelése eleve gátat szab a központosításnak. Az elmúlt közel két évtized ezt a meglátást is igazolta.

Ezzel egy időben azonban egy sor jelentős tagállam – Franciaország, Spanyolország és Olaszország – tartott a keleti bővüléstől, és annak kockázatait állította előtérbe. Egyfelől: pusztán a másfél évtizedig elhúzódó – és eképp a leginkább időigényes – bővítés folyamata az uniós politika súlypontját délről keletre helyezte át. Jól látható volt az uniós forrásokért – a politikai támogatók közt kiosztható, kevésbé ellenőrzött eszközökért⁷² – folyó harc kiéleződése mind a mezőgazdaság, mind a területfejlesztési/strukturális alapok, azaz az EU-kiadások öthatoda területén. Az sem lehetett kérdéses – már csak a hagyományok és a nyelvismeret okán sem –, hogy a latin Európa jelentősége csökken. Emellett – vélhetőleg eltúlzottan – az orosz befolyás növekedésétől és az egymás közti feszültségek „behurcolásától”, valamint az együttműködési kultúra leépülésétől/balkanizálódásától/ is tartottak.

---

⁷¹ Ha valaki ránéz a térképre, egyértelmű, hogy Málta és Ciprus nem gazdasági szempontok miatt került 2002-ben az EU-ba. Ugyanakkor e két országban a bal oldali közlekedéstől a font alapú rendszeren át az angol nyelv használatáig jelentős pontokon tovább élt a brit örökség. Mivel Nagy-Britannia ekkor az EU oszlopos tagja volt, számukra az intézményi alkalmazkodás nem jelentett külön kihívást.

⁷² Ezt az amerikai szakirodalom nemes egyszerűséggel a *pork* ('disznóhús') kifejezéssel illeti.

A fenti tényezők magyarázhatják azt, hogy miközben csekély nemzetgazdasági súlyú összegekről folyt a vita – a befizetések az egyes tagállamok nemzeti összterméke/GNI 1 százalékában vannak maximálva – az elosztási vita a bővítést hihetetlenül elnyújtotta. A megoldást – mint annyiszor – külső tényező, nevezetesen a Kis-Jugoszlávia elleni NATO-beavatkozás adta meg. 1999 során kiderült: az EU-bővítés valóban stratégiai kérdés, ami tovább nem halogatható.

A bővítési folyamat a NATO 1995. évi madridi bővítési döntése révén kapott zöld utat, vagyis attól vált politikai realitássá az 1993-ban még csak elvi szinten megfogalmazott lehetőség. 1997 decemberében a luxemburgi EU-csúcs döntött a tényleges kibővítési tárgyalások megkezdéséről. Ekkor két csoportra osztották a tagjelölteket: az elsőbe a fejlettebbek, a másodikba a lemaradtak kerültek, míg Lengyelország státusa eldöntetlen maradt. A bővítést ekkor teljesítményelven képzelték el, ezzel új lendületet adva a tagjelöltek némelyikében már lankadó reformlendületnek.

Sokat élcelődtek már a kortársak is azon, hogy mi értelme az efféle szépségszervevénynek. Józanul szemlélve mindkét oldalról lehet mellette érvelni. Egyrészt: az átalakuló országok még egyáltalán nem zárták le a piacgazdaság kiépítését, ahogy a korábbi fejezetben említett EBRD-mutatók is jelezték. Nem erősödött meg a parlamentarizmus, de teret nyert a populizmus. Jelentős maradt a jóléti szakadék és az ebből adódó kivándorlási potenciál. Másfelől a tagjelöltek belső erőviszonyaiban – különösen a posztkommunista pártok megerősödésével – egyáltalán nem következett az atlantizmus. Különösen Szlovákia, Románia és Szerbia fejlődése mutatott az ellenkező irányba, a lengyel és a magyar baloldal atlanti irányultsága pedig merőben új, nem kipróbált volt még ekkor. Az érdekcsoportok újraéledésével és megszerveződésével a keményebb intézményi reformok – például a közigazgatásé vagy az egészségügyé – lekerült a napirendről. Az utóbbiakra nyilván nem főképp Brüsszel miatt volt/lett volna szükség, hanem a saját társadalmi-gazdasági fönntarthatóság érdekében, de a késztetés – külső hatás nélkül, sőt azzal együtt is – nem volt elháríthatatlan a politikai osztály számára.

Ismételjük: a szomszédságpolitika megnyugtató, intézményes elrendezése az európai integráció sarokköve volt és maradt. Kiemelkedő és példaértékű volt e tekintetben a német–lengyel kapcsolatrendszer, ami lassanként – egészen a radikális jobboldal 2015. novemberi hatalomátvételéig – a német–francia tengelyhez hasonló támasza volt az európai egységfolyamatoknak. De nem kevésbé fontos volt ez a szempont minden más esetben is, ahogy Horvátország egy évtizedes kívülállása és Szerbia mind a mai napig tartó függőben tartott csatlakozási folyamata is jelzi ezt.

Elemzésünk középpontjában a gazdasági rendszer és a gazdaságpolitika alakulása áll. E kérdések a korabeli irodalomban is jelentős figyelmet kaptak, ehelyett csak néhány, a hosszabb távú folyamatok szempontjából lényeges elemre térhetünk ki. A főntebb vázoltakból következően aligha kérdéses, hogy a 90-es évek intézményi változásaiban a külső(dleges) megfontolások, az EU-nak való megfelelési kényszer nagyobb súllyal esett latba, mint a belső viták, az optimálisnak vélt vagy a nemzeti sajátosságokhoz leginkább illeszkedő megoldások kikísérletezése.

A rendszerváltozást követő első néhány év lendületét és lelkesedését – a korábbiakban említett „rendkívüli politika” időszakát a reform-fásultság és a kiábrándulás szakasza követte. Egyfelől, mint láttuk, az azonnali és jelentős javulás helyett még az élenjáró országokban is világháborús léptékű termelési veszteségek léptek föl. Másfelől senki sem volt fölkészülve a két számjegyű és jórészt strukturális munkanélküliség tartósulására, a munkapiaci részvételi arány drasztikus, 15-25 százalékpontos visszaesésére. Mivel a szociális védőháló a posztszovjet térségben nem létezett, a közép-európai térségben pedig a mérsékelt és a magas infláció gyorsan leolvasztotta a névlegesen nagyvonalú szociális juttatások értékét, a társadalom túlnyomó része a rendszerváltozást nem fölszabadulásként, hanem kizsebelésként élte meg.

Ez magyarázza azt, hogy sokak meglepetésére már 1993-95-ben visszatértek a hatalomba az utódpártok – Lengyelországban, Magyarországon, Romániában, Szerbiában és Szlovéniában is –, és ahol nem, ott populista gazdaságpolitikai platformokat valló széles koalíciók uralkodtak, mint Szlovákiában Vladimir Mečiar (1992–98) és Oroszországban Borisz Jelcin (1991–99) országglása alatt. Számos országban – Ukrajnától Kazahsztánig és az újonnan alakult balkáni minniállamokig – érdemben el sem indult az átalakulás, legfőljebb kisebb-nagyobb vagyontárgyak kerültek a közhatalomhoz közel álló vállalkozók – az orosz nyelvben oligarcháknak nevezett – kör kezébe. Itt már ekkor megtörtént az, ami Oroszországban a putyini fordulattal. Nevezetesen az állam üzleti világ általi megszállását – *state capture* – az üzleti szféra állam általi elfoglalása – *business capture* – váltotta föl (Yakovlev, A., 2006).

Mindenütt a politikai viták és a hatalmi küzdelem középpontjába került a magánosítás – kinek, milyen feltételekkel, milyen ellenőrzés mellett jusson a korábbi közvagyon. E kérdésbe az EU nyilván nem tudott beleszólni, de ama keretfeltételek kialakításába, amiktől e tulajdonosváltás hatékonysága függött, igen. Ezért fontos volt a piacépítés, a liberalizálás, a független szabályozó intézmények létrehozása, a jogállamiság, a politikától elkülönült, technokratikus közigazga-

tás és az átláthatóság/elszámoltathatóság szempontjait képviselő uniós joganyag átvétele. Tekintettel a helyi viszonyok kialakulatlanságára és gyors változására, a szokásosnál is szigorúbb helyszíni ellenőrzés – az ún. *acquis screening*⁷³ – indokoltnak és előre vivőnek is mondható, bár korlátozta a politikai osztály önértelmezését és akciószabadságát is, főképp a kliensépítés területén.

Az uniós tagság távlatának szinte semmilyen hatása nem volt az ezzel nem rendelkező országcsoportokban, vagyis a posztszovjet és a posztjugoszláv térségben. Ha ezeket kontrollcsoportnak tekintjük, különösen egyértelmű, hogy a tekintélyelvű irányítással, a demokrácia korlátozásával, a politika és a maffia viszonyával, a szomszédsági és a nemzetiségi konfliktusokkal kapcsolatos nyugati félelmek nem voltak légből kapottnak tekinthetők. Más szóval a nyugati távlat civilizációs hatása kétségtelen és konkrétan is megállapítható. Délkelet-Európában és a Független Államok Közösségében egyértelműen *a kelet-ázsiai idéző politikai kapitalizmus jött létre*.

Ezzel ellentétes irányzat rajzolódott ki a balti államok és a közép-európaiak alkotta blokkban. A kilencvenes évek közepére itt is kifulladt a reformlendület. Ugyanakkor épp ekkor – 1995-97-ben – nyílt meg a lehetőség a NATO- és EU-csatlakozásra, aminek érdekében áldozatokat is érdemes volt hozni. Miközben kérdés az, hogy mondjuk a hadsereg civil kontrollja vagy a hatalmi ágak elválasztása, vagy az állami önkényt korlátozó jogi elrendezés nem önérdék-e, az egyértelmű, hogy efféle lépéseket a kor döntéshozói „furfósbot és mézesmadzag” híján aligha hoztak volna meg. Ebből a szempontból – és mindenekelőtt a taggá vált országokra nézve – kétségtelenül igaz Balázs Péter (2001) akadémiai doktori értekezésének központi tétele, ami szerint az európai egységesülés folyamatába történő visszatérés és a modernizáció – vagyis a piacgazdaság és a demokrácia működési rendjének helyreállítása vagy kiépítése – ugyanazon érme két oldalának volt tekinthető. Vagy mindkettő megtörtént – és e folyamatok egymást erősítették, közvetlenül és közvetve is –, vagy pedig a negatív szinergia volt megfigyelhető. A FÁK és a Balkán térségében a távlat hiánya széthúzást, egymással versengő és egymást jórészt kioltó atavisztikus törekvéseket hozott a felszínre. Ennek a jéghegységnek csak a csúcsa volt Kis-Jugoszlávia fejlődése a Milošević-kor-

---

⁷³ A 2007-ben belépő Bulgáriától és Romániától eltérően a 8 posztkommunista állam esetében nem volt elég az uniós joganyag lefordítása és becikkelyezése, hanem helyszíni vizsgálatokkal is tesztelték, hogy is alkalmazzák e megoldásokat az egyes országokban. A formális szigor azonban néhány év múlva elmúlt, és az adott országon múltott, betartja-e e szabályokat – a környezetvédelemtől a versenypolitikáig, avagy csak a minimális formális megfelelést biztosítja.

szakban és az azt követő igen lassú talpra állás az egykor a reformok élenjárójának számító Szerbiában (ahogy azt részletesen bemutatja Uvalic, 2013).

A korszak gazdaságpolitikai vitáiról több átfogó elemzés is született (a teljesség igénye nélkül a legfontosabbakra szorítkozva Zecchini, S. szerk., 1997; Antal, 2004; Kolodko, 2000; Gaidar, E. T. szerk., 2003). Mai szemmel visszatekintve, a következő megállapítások emelhetők ki, amelyek értelemszerűen ehelyütt csak az unós hatások összefüggésében szerepelnek.

1. Az uniós távlat reálissá válása új lendületet adott a tagjelölt országok épp kifulladás reformjainak. Lengyelországban és Magyarországon épp a poszt-kommunista pártok vezette koalíciós kormányzatok vittek végbe olyan nagy jelentőségű lépéseket, amelyeket jobbközép elődjeik nem voltak képesek, mindenekelőtt a stabilizáció, a liberalizálás és a veszteséges cégek fölszámolása terén. Csehországban is a botrányokba belebukó jobbközép Klaus-kabinetet fölváltó Tošovský-kormány, majd a balközép koalíció vitte végbe a bankrendszer és a nagy cégek külföldi stratégiai befektetőknek történő magánosítását 1997–2002 között. Bizonyos értelemben Szlovákia – az EU-csatlakozás első köréből történő kimaradás generálta – radikális piacpárti fordulata sem tűnt tankönyvszerűnek 1998–2002, vagyis az első Dzurinda-kormány idején. Egy számos eltérő irányultságú és stílusú pártból álló szivárvány-koalíció – ami elvileg a legkevésbé alkalmas költségvetési stabilizálásra, és még kevésbé átfogó szerkezeti reformlépésekre – végbevitte azt a törésszerű fordulatot, amire szinte senki se számított. A Tátra Tigrise az első időszakban még nem nyújtott lenyűgöző növekedési teljesítményt, de a reformok széles köre és a kormányzat nyugati fordulata⁷⁴ hamar meghozta a pénzpiacok és az EU elismerését.

2. Azokban az államokban, ahol nem volt belátható távolságban az uniós csatlakozás, *a reformhévület alábbhagyott*. Romániában, Bulgáriában, Horvátországban és természetesen a FÁK államokban 1995–97 volt az utolsó időszak, amikor még jelentősebb lépéseket tettek. Különösen Romániában volt szembetűnő, hogy az Emil Constantinescu elnök körül tömörülő

---

⁷⁴ Ismeretes módon a Mečiar-kormányzat a hagyományos oroszbarátságra és ezzel összefüggésben inkább a Kelet és Kyugat közti híd szerepre épített, míg utódaik kétséget sem hagytak a nyugati orientáció felől. Sőt, mivel számos reformlépésük a korabeli nyugati megoldásokon is túltett piacpártiságában, ez az ország gyorsan javuló kedvező megítélését hozta.

konzervatív-liberális tábor milyen gyenge teljesítményt nyújtott a gazdasági rendszerváltozásban. Bulgáriában az 1996. évi összeomlást követően a stabilizáció – a valutatanács merev rendszerével – sikeres volt, és a költségvetési politika is szigorú maradt. Ugyanakkor a második gazdaság és a korrupció kiterjedése, az intézményépítés elmaradása, a politikai osztály és a maffia összefonódása viszonylagossá tette a sikereket. Szerbiában pedig a jugoszláv tagállamok kiválását követő tekintélyelvű fordulat szabott gátat a gazdasági fejlődésnek. Ismeretes módon Slobodan Milošević szocialista kormányának a NATO „humanitárius intervenciója” vetett véget. A valódi rendszerváltozás, mint fentebb jeleztük, csak a szocialista rendszernek a NATO általi megdöntése után és hatására, az ekkor felgyorsuló belpolitikai átalakulások keretében a kétezres években indulhatott meg.

3. A balti államok függetlenségének helyreállítása önmagában nem volt a gazdaságot stabilizáló erő. Épp ellenkezőleg, a szovjet nagytér-gazdaságból történő kiszakadás a nemzeti össztermék 40-50%-ának elvesztésével járt. A munkanélküliség robbanásszerűen nőtt, miközben az összlakosság 15-45 százalékára jutó orosz ajkú népesség másfél évtizeden át a jogfosztottság állapotában volt.

Mivel az agonizáló nehéziparban főképp az állampolgárság nélküli orosz nyelvű munkások voltak foglalkoztatva, ez lehetőséget adott arra, hogy *az államnemzetek szélsőséges nacionalizmusát hasonlóképp szélsőségesen piacpárti megoldásokkal egészítsék ki és támasszák alá*, hisz az ellenérdekelték a politikai folyamatokon kívülre lettek rekesztve. Mint Greskovits és Bohle (2012, 96–137) monográfiájában kibontja, a szovjet múlttal való szakítás vágya, az öröklött gazdasági szerkezet eltörlésének törekvése semmilyen teret nem hagyott a nyugati demokráciákban szokásos munkásvédelmi és szociális intézkedéseknek. Mindezek hatására egyfelől a szovjet térséget idéző, különlegesen mély visszaeséssel indultak. Másfelől viszont már 1993-tól, vagyis a közép-európai térséggel egy időben megindult a termelés növekedése, méghozzá szárnyaló ütemben. A balti államokban megvalósult az a csoda, amiről másutt csak álmodtak, az egy főre jutó jövedelem elérte, majd meghaladta a magyar szintet (Eurostat-adatok). A NATO-védőernyő és az uniós távlat összefüggése itt volt a legvilágosabb.

Másfelől a skandináv államok nyújtotta védőernyő különösen az 1998. és a 2008. évi pénzügyi válság idején volt hasznos. Ennek kerete az EU volt, ahol a balti államiság/önállóság folytonos megjelenítést és megerősítést ka-

pott. Nem kétséges, hogy a balti reformradikalizmus nem uniós importcikk. Mi több – a szlovák és a román példával együtt – erősen ellentmond annak a főáramú társadalomtudományi érvelésnek is (Krastev, 2004), ami szerint a kommunizmus bukása utáni *nacionalizmus föltétlen pusztító, gazdaságilag káros* és a társadalmak *tekintélyelvű* irányításhoz szolgált eszköz. Valójában az említett esetekben nagyjából *a balkánival ellentétes hatásokat figyelhetünk meg* (igaz, az uniós ernyőtől és az abban megjelenő elvárásoktól korántsem függetlenül). Az orosz birodalommal szembeni bizonyítási vágy, a balti felsőbbrendűségi érzés – államilag is gerjesztett – jelenléte és egyfajta történelmi revans vágya minden esetben fontos szerepet játszott. Tanulságos, hogy a délkelet-európai és posztszovjet térséggel szemben ez a közérzet kimondottan felhajtó erőként működött, és segített az átalakulás társadalmi terheinek elviselésében. Ugyanakkor az is biztos, hogy megfelelő – intézményes, politikai és pénzügyi – háttér híján esélye sem lett volna a radikális reformpolitikának.

4. Oroszország és Ukrajna számára az uniós tagság, sőt akár a társulás is elérhetetlen távolságban volt a 90-es évtized egészében. Bár az orosz jogrendszer és intézmények kialakításában használták az uniós segítséget – a ma már feledésbe merült TACIS program révén –, *az önvezérelt fejlődés pályájáról a két ország sosem állt le*. Amikor a politikai és a gazdasági rend stabilizálódott – 1999-re –, a további nyugatos változtatásokra sem kényszer, sem lehetőség nem maradt. A külső horgony – a közép-európaiaktól és a baltiaktól eltérően – szembeötlően hiányzott. A belső iránytű pedig – egy évtized bizonytalanságait követően – az orosz különösség és különutasság irányába mozdult. Már a putyini restaurációt megelőzően is erőteljesnek volt mondható⁷⁵ az államelvű gazdaságot és a nagyhatalmi politikát az orosz cári vonalba illően meghatározónak vélő közelítés, a klasszikus „népiség, nagyhatalmosság, igazhit” hármásába illeszkedve, bár az a maga teljességében csak Vlagyimir Putyin alatt vált egyértelművé (Shevtsova, L. F., 2003). Hasonlóképp Ukrajna tekintetében az első évtizedet a kétkedés jellemezte. Egyfelől abban, hogy e közvetlen történelmi előzmények nélküli államalakulat egyáltalán egybetartható-e, nyugati és keleti felének markánsan eltérő történelmi, kulturális, nyelvi és gazdasági irányultsága mellett. Másfelől

---

⁷⁵ Lásd a Janusz Bugajski (2002) által szerkesztett kötet korai kritikai hangsúlyait, amelyek ezt az élet minden területére nézve bemutatták.

a két Leonyid, Kravcsuk (1991–93) és Kucsma (1994–2005) vezetése a gazdasági és a társadalmi változtatásoknak csak a szükséges minimumát lépte meg, azt is többnyire megkésve és félszívvel. Mint a részvevő megfigyelő, Oleh Havrylyshyn (2006) kötete bemutatja, a kapitalizmus oligarchikus, államelvű változata egy pillanatig se forgott veszélyben. Ez egyfelől biztosította azt, hogy az átalakulás élére a nómenklatúra állt, vagyis az békésen és egészen 2014-ig ellenőrzött keretek közt ment végbe. Másfelől a piaci rendszertől várt hatékonysági többletek nem jelentkeztek, mert nem is jelentkezhetek. Ukrajna esetében már a kétezres évek elején nyilvánvalóvá vált, hogy a rossz egyensúlyból való kitörést csak az európai távlat biztosíthatná, utóbbinak azonban politikai és társadalmi feltételei csak felemás módon értek meg (mindenekelőtt a 2004-es narancsos forradalommal).

5. Amint egy lépést hátrébb lépünk, és az uniós csatlakozást nem a tárgyalást folytatók szűk, diplomáciai és a presztízsszempontjai szerint értékeljük, szembetűnő, hogy az átalakulás útjának kialakításában *lényegében semmilyen szerepet nem játszott az uniós források lehívásának üteme, azok mennyisége és összetétele*. A PHARE program, az előcsatlakozási alapok, a TACIS program és a már meginduló diákcsera (Bologna, Erasmus és közös képzések) mind hasznosak, de az összefolyamat alakítása szempontjából legfőbb érintőleges jelentőségűek voltak.

Mindebből egyáltalán nem az következik, hogy az EU ne játszott volna meghatározó szerepet⁷⁶. Ellenkezőleg: állításunk arra irányul, hogy rámutassunk: milyen tévútra visz a prezentációs szempontok túltengése e téren is. Igaz, hogy az „átlagos választópolgár és médiafogyasztó” azt érti meg könnyebben, hogy nettó hány euró áramlott az országba. Ámde, mint látuk, *épp nem ez a lényeg*, már a csatlakozáshoz vezető első évtizedben sem. Fontos kiegészítés mindehhez annak kiemelése, hogy az EU-országokból származott a közép-európai térségbe érkező működő tőke nagyobb része, az e cégek nyújtotta szolgáltatások, szervezési és logisztikai ismeretek húzták a korszerűsödést. Szembetűnő volt – különösen Oroszország és a Balkán elzárkózó államaival egybevetve –, hogy az EU-ba integrálódó

---

⁷⁶ Ezt állítja – nálunk kevésbé kritikus szemléletben – értékelése középpontjába Berend T. Iván (2009, 81–88. old.), aki az uniós csatlakozás horgony szerepét emeli ki elsősorban, és az általunk hangoztatott nehézségeket – történészként – kisebb jelentőségűeknek látta. Szerinte az EU-nak stratégiai érdeke fűződött saját hátszójának fölemeléséhez, és ekkor még őszinte volt a leigázottakkal szembeni erkölcsi kötelezettség érzése is.

országok céghálóiba épülve haladtak az új tagállamok vállalatai az érték-láncokban is előre. Még érdekesebb, hogy ezek a kapcsolatok mind a bér-verseny, mind pedig a 2007–2009-es válság sokkhatását jó karban élték túl (Sass–Rugraff, 2016).

Mint a legélesebben a hasonló méretű, de eltérő stratégiai helyzetű országok – például Belarusz és Szlovákia vagy Lengyelország és Ukrajna – egy-bevetéséből teljesen világos, a lényeg az, hogy *az ország elitje* – és társadalma – *részese-e a nyugati értékrendnek*, azonosul-e belsőleg az euroatlanti integrációs szervezetek képviselte értékek, nézetek és megoldások egészével? Avagy utóbbit *csak a pénzhez jutás kellemetlen föltételének*, esetleg a biztonságpolitikai potyautazás (szebben költségtakarékosság) eszközének tekinti. És ha el is fogadjuk azt, hogy a földrajzi helyzetét egyetlen állam se választja szabadon, a nagypolitikai beágyazottság mégsem ettől függ. Fehéroroszország nem periférikusabb fekvésű, mint a Baltikum vagy Románia. Ukrajna nem esik jobban ki a nemzetközi utaktól, mint mondjuk Málta, vagy épp Portugália.

6. Mindebből előzetes jelleggel levonhatunk egy messzebbre mutató tanulságot is. Láthatólag sok múlik az anyagi feltételeken, a politikai végrehajtási képességen. De talán még több múlik azon, hogy egy-egy társadalom és annak elitje különösen hova pozicionálja önmagát. Ha Líbia, Törökország, Izrael, vagy éppen a tárgyalat országcsoport bármelyikének példáját vesszük⁷⁷, ez kiviláglik. Az eszmék – különösen a hosszú távon hatók – hatása és ezek percepciója láthatólag a 90-es években is valóságformáló erőként hatott. Eme eszmék közt fontos szerepet játszott az, hogy az Európai Unió mag-országaiiban ekkor még élt az elköteleződés az európai projekt iránt, és a szovjet birodalomból felszabadult országok, illetve a jugoszláv kényszerlakhelyről szabadultak integrálását őszintén feladatának, sőt erkölcsi kötelességének is tartotta a vezetés és a közvéleményformáló értelmi-ség is szerte Nyugat-Európában, Angliától Svédországon át⁷⁸ Olaszországig.

---

⁷⁷ Törökország például időről időre – 1963-ban, 1987-ben és 1999-ben – kísérletet tett az EK/EU-hoz való csatlakozásra, majd hol visszautasították, hol meg – 2006 után – maga riadt vissza. Az ország földrajzi helyzete nem változott, de mentális „elhelyezkedése” annál inkább. Az elnöki egyeduralomról szóló, a szavazatok 37%-át nyilvánvaló módon meghamisító 2017. áprilisi győzelme után a tagjelölti státusz visszavonása is várható. Utóbbiról Erdogan elnököt idézi: *index.hu*, 2017. ápr. 26., vagyis hetekkel a nyílt hátraarc előtt.

⁷⁸ Zlatan Ibrahimović például két évtizeden át erősítette a svéd labdarúgó-válogatottat.

Az európai egységesülés és az ilyen-olyan okokból lemaradt szomszédság fölzárkóztatása a kellemest a hasznossal ötvözte. Különösen akkor, ha belegondolunk: a már a 90-es években is lassan növekvő Nyugat-Európának a közép- és kelet-európai újjáépítés, a gazdasági tevékenységek – köztük a szolgáltatások, az oktatás és a pénzügyi tevékenység – kitelepítése a hagyományos elméletbe illő módon pótlólagos felhajtóerőt jelentett.

HIVATKOZÁSOK

1. ANTAL László (2004): *Fenntartható-e a fenntarthatatlan növekedés?* Budapest: a Közgazdasági Szemle Alapítvány kiadása.
2. BAJUSZ Anna (2015): A tagállamok és az EU közös költségvetése. *Külügyi Szemle*, 13. évf. 4. szám, 122–141. old.
3. BALÁZS Péter (2001): *Európai egyesülés és modernizáció*. Budapest: Osiris Kiadó.
4. BALÁZS Péter (2002): *Az Európai Unió külkapcsolatai és a magyar-EU kapcsolatok fejlődése*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
5. BEREND T. Iván (2009): *From the Soviet Bloc to the European Union: the Economic and Social Transformation in Central and Eastern Europe*. Cambridge – New York: Cambridge University Press.
6. BUGAJSKI, J. szerk. (2002): *Towards an Understanding of Russia*. Washington, D.C.: Council on Foreign Relations Press.
7. CSABA László (2015a): Közgazdasági ortodoxia – vagy heterodoxia? *Jogtudományi Közlöny*, 75. évf. 9. szám, 415–420. old.
8. CSABA László (2015b): Föderális Európa vagy „nemzetek Európája?” A pénzügyi válság kezelésének rendszerbeli következményei. *Magyar Szemle*, új folyam, 24. évf. 7-8. szám, 53–76. old.
9. DYSON, K. szerk. (2006): *Enlarging the Euro Area: External Empowerment and Domestic Transformation in East-Central Europe*. Oxford–New York: Oxford University Press.
10. GAIDAR, E. T. szerk. (2003): *The Economics of Transition*. Cambridge/Mass. – London: The MIT Press.
11. HAIGH, N. (2016): *EU Environmental Policy: Its Journey to Center Stage*. Milton Park–London: Routledge.

12. HAVRYLYSHYN, O. (2017): *The Political Economy of Independent Ukraine: Slow Starts, False Starts and Last Chance?* New York–Berlin–Heidelberg: Springer Verlag.
13. JESZENSZKY Géza (1997): Az euro-atlanti gondolat történelmi gyökerei Magyarországon. *Külpolitika*, új folyam, 3. évf. 1. szám, 17–29. old.
14. KOLODKO, G. W. (2000): *From Shock to Therapy*. Oxford–New York: Oxford University Press.
15. KRASTEV, I. (2004): *Natinalism after Communism. Lessons Learnt*. Budapest–New York: CEU Press.
16. MARTONYI János (2015): *Mi és a világ*. Budapest: Magyar Szemle könyvek.
17. PALÁNKAI Tibor (2004): *Economics of Enlarging the European Union*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
18. PRÁGER László (2000): *Európából a bővülő Európába*. Budapest: Aula Kiadó.
19. SASS Magdolna – RUGRAFF, E. (2016): Voting for staying. Why didn't the foreign-owned automotive component suppliers relocate their activity from Hungary to lower wage countries as a response to the economic crisis? *Post-Communist Economies*, 28. évf. 1. szám, 16–33. old.
20. SCHAEFFER, M. – AMBRUS-LAKATOS, L. szerk. (1996): *Coming to Terms with Accession*. London: Forum Report of the Economic Policy Initiative, 2. szám.
21. SHEVTSOVA, L. F. (2003): *Putin's Russia*. Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace.
22. SOMOGYI Ferenc (1997): Euro-atlanti integráció – folyamatosság és konszenzus a magyar külpolitikában. *Külpolitika*, új folyam, 3. évf. 1. szám, 3–16. old.
23. UVALIC, M. (2013): Why has Serbia not been a frontrunner? In: TURLEY, G. – HARE, P. G. eds: *Handbook on the Economics and Political Economy of Transition*. London: Routledge, 365–375. old.
24. YAKOVLEV, A. (2006): The evolution of business-state interaction in Russia: from state capture to business capture. *Europe-Asia Studies*, 58. évf. 7. szám, 1033–1056. old.
25. WINTERS, L. A. (1994): The Europe Agreements: with a little help from our friends. In: WANG, ZH. K – WINTERS, L. A. szerk: *Eastern Europe's International Trade*. Manchester and New York: Manchester University Press, 32–52. old.
26. ZECCHINI, S. szerk. (1997): *Lessons from the Economic Transition: Central and Eastern Europe in the 1990s*. Dordrecht–Boston: Kluwer Academic Publishers for the OECD.

V. AZ ELSZALASZTOTT LEHETŐSÉGEK ÉVTIZEDE: 1999–2008

A mából visszatekintve aligha kérdéses, hogy az uniós csatlakozástól sem függetlenül ez az évtized különlegesen kedvező föltételeket biztosított a gazdaságtörténeti léptékkal is jelentős felzárkózásra. Igaz ez a feltörekvő piacok szélesebb csoportjára, az egykor „újonnan iparosodottnak” nevezett államokra, és igaz ez a posztkommunista országokra is. E fejezetben azt vizsgáljuk, hogy ki és miként tudott élni e páratlan lehetőséggel.

A vizsgált évtizedet sok tekintetben a világgazdaság egyik aranykorának tekinthetjük. Igaz ez akkor is, ha az utat taposóaknak is szegélyezték.⁷⁹ Vegyük sorra a legfontosabb tényezőket!

1. A világgazdaság gyors fejlődésének egyik fontos tényezője volt az úgynevezett nagy mérséklet/*great moderation* időszaka. Ennek lényege az, hogy a meghatározó államok kormányzata ortodox gazdaságfilozófia mentén eklektikus-pragmatikus politikát folytatott. Megszűnt az inflációs politika, de nem lépett helyébe defláció. Elfogadottá vált a költségvetési fegyelem, de ez nem öltötte durva megszorítások formáját. Megállt az állam gazdasági szerepvállalásának növekedése – az ún Wagner-törvény – de nem került sor a jóléti állam felszámolására. Inkább a régi francia mondás szerint a „minél inkább változik, annál inkább ugyanaz” jellemezheti a helyzetet az európai országok teljes körében (Vaughan – Whitehead, D. szerk., 2015). Az

---

⁷⁹ A taposóakna alattomos, a felszínen nem látható harci eszköz, ami sokszor váratlan helyen, időben és módon fejt ki tisztító hatását. Metaforikus értelemben a gazdasági és a pénzügyi rendszer nem triviális buktatóit hívhatjuk ily módon.

Egyesült Államokban pedig előbb az ifjabb Bush „együttérző konzervatívizmusa”, majd Barack Obama kimondottan szociáldemokrata ihletettségű egészségügyi reformja *az állami gondoskodás kiterjesztésének határozott irányát* erősítette meg.

2. Ez az évtized volt a nagy technológiai áttörés, a háztartások, a vállalatok és a közigazgatás életét egyaránt gyökeresen átszabó változások, röviden az *információs forradalom* időszaka. Nem föltétlenül a nagy újítások uralták a gazdasági folyamatokat, inkább a tudás társadalmi hasznosulása ért el új léptékeket és minőségeket a korábban is ismert, de nem meghatározó megoldások széleskörű alkalmazása révén, a skype-től az okostelefonon át a világháló lényegében általános – szegény országokat is érintő – hozzáférhetővé válása és használata révén.⁸⁰ Ez a korábban elképzelhetetlen módon demokratizálta a fogyasztást és az információ áramlását is, alapjaiban megjavítva a fizikai infrastruktúrával gyengén ellátott országok és térségek csatlakozási és fölzárkózási lehetőségeit.

3. Az időszak egészét a felzárkózó országok számára kedvező pénzügyi feltételek tartós jelenléte jellemezte. Szokás ezek közül egyet-kettőt kiemelni, de megítélésünk szerint a más korszakokat nem jellemző sajátosság e – nem teljes körűen felsorolt – mozzanatok együttállása lehetett. Ide sorolható a történelmileg páratlanul alacsony kamatszint, ami a hagyományos forrásszerzés költségeit csökkentette. Ide sorolható a tőketulajdon társadalmi szétterülése és az ezzel kapcsolatos illúziók megerősödése, amit sokan a pénzügyek demokratizálásaként értelmeznek, és a jólét fontos tényezőjeként tárgyalnak (Robert Shiller, 2012, 209–230. old.). Ide sorolható a pénzügyi közvetítés mélységének terjedése, ami többeknek és többfajta – sokszor személyre szabott – finanszírozási lehetőséget biztosított⁸¹. Ide sorolható a nagy árfolyammozgások hiánya és a nemzetközi tőkeáramlás fellendülése. Külön is kiemelhető a működő tőke áramlásának felfutása, azaz a termelő jellegű (spekulatívnek nem minősíthető) tőkeáramlás megugrása (WIR 2016). Mivel mindeme tényezők egybeestek a föntebb már tár-

---

⁸⁰ Kiemelhető a magyar szakirodalomból Hámori Balázs és Szabó Katalin (2006), illetve a nemzetközi irodalom népszerűsítő ágában komoly és tartós meglátásokat megfogalmazó Friedman, Th. (2008).

⁸¹ Megjegyzendő, hogy magyarul nemrég kiadott művében Stiglitz és Greenwald (2017, 432–433. old.) ugyanezt a pénzügyi túlfejlődéseként és káros jelenségként írja le.

gyalt technológiai áttöréssel, a két folyamat közt egymás erősítő (szinergikus) kapcsolat jött létre, ami mind a jólét szintjének, mind elterjedésének/eloszlásának kedvező alakulását tette lehetővé.

4. Ebben az időszakban érvényesült a világkereskedelem szabadsága, a piacvédelmi intézkedéseket a Kereskedelmi Világszervezet/WTO keretében létrejött és alkalmazott erőteljes szabályrendszer szűk mezsgyére szorította. A nemzetközi vámszint 1-1,5%-ra állt be, a piacot hivatali eszközökkel korlátozni nem lehetett, a kifinomultabb eszközök és a rejtett támogatások ellenében *a nemzetközi szabályrendszer meglehetősen hatásosnak bizonyult* (Baldwin, 2016).⁸²

5. Szót kell ejtenünk az anyagi tényezők mellett a szellemiekről is. Általános volt a bizakodás, az a meggyőződés, hogy a piac hatékonyan működik, és *a pénzügyi nyitás nyerteseinek száma sokszorosa a vesztesékének*. Általános volt a hit abban, hogy az állam vezérelte politikai és gazdasági modellek kora leáldozott, a meglévő néhány kivétel pedig előbb-utóbb, szinte magától adja át a helyét a nyugati típusú megoldásoknak. Más szóval: csak idő kérdése, hogy a dolgok jobbra forduljanak.

Ez a derűlátó világkép – minden naivitása mellett is – föltétlen *kedvező* irányba befolyásolta a közgazdaságtanban már rég polgárjogot nyert várakozásokat. E várakozások mind a gazdaságban, a beruházási döntésekben, mind pedig a politikában gyakran önbeteljesítőek. Ha például az uniós csatlakozást egy országban valós és kedvező folyamatként értékelték, akkor megtalálták a módját az ellenérdekek leküzdésének, ahogy azt mondjuk Lengyelország és Csehország, de akár Szlovákia és Románia is példázhatja. És fordítva: ha az integrációval kapcsolatban a kételkedés győzedelmeskedett, mint Ukrajnában vagy Törökországban, akkor ez a társadalom-lélektani mozzanat vált politikai stratégiává. Ha nem hiszünk az eleve elrendeltetésben vagy a történelmi szükségyszerűség/átok ideológiájában, akkor e mozzanat aligha becsülhető le.

---

⁸² Például 2015-ben az Egyesült Államok legnagyobb repülőgépgyártója, a Boeing kényszerült jelentős állami támogatások visszafizetésére a WTO vitarendezési mechanizmusában született ítélet alapján.

6. Végül kiemelhetjük az integráció intézményi mozzanatát. Az uniós csatlakozás a szabadságok – mindenekelőtt a négy szabadság – és a politikai lehorgonyzás, a gazdasági észszerűség egyfajta becikkelyezését és formalizálását jelentette. *A részletekkel keveset törődő milliók* – befektetők, munkavállalók, cégek – *számára hihetetlen biztonságérzetet kölcsönzött*, és hosszú távra horgonyozta le a várakozásokat a jó irányba.

Mint látható – és külön pontokba szedett ellentételezés nélkül is kitűnhet – e mozzanatok alapvetően jó irányokat jelöltek ki, és kimondottan kedveztek a fel-törekvő országok felzárkózási törekvéseinek. Különösen is kedvezőnek mondható az európai egységesülési folyamat felgyorsulása, a bővítés és a mélyítés egyidejű – nem konfliktusmentes – végbevitel és az egészében bizakodó és kedvező légkör állandósulása.

Ugyanakkor nem kétséges, sőt ma már közhelyszámba megy – eképp nem is ismétljük – azt, hogy minden kedvező mozzanat kedvezőtlen elemeket is hordoz(ott) magában. Általában véve is igaz, hogy a „jóból is megárt a sok”, vagyis minden túlzásba vitt mozzanat önmaga ellentétébe fordulhat és fordul is. Például értelmes és bonyolult szerződéseket nem lehet a bizalom légköre nélkül létrehozni, vagy intézményi bizalom híján a piacgazdaság és a pénzügyek egész rendszere összeomolhat, méghozzá a formális intézmények és szabályok fennállása mellett is (Győrffy, 2017). Ugyanakkor a feltétlen és eltúlzott bizalom a tekintélyelvű rendszerek kialakulásának és fennmaradásának kedvező társadalom-lélektani adottsága, aminek kimunkálásán a diktátorok nem keveset dolgoznak.

Hasonlóképp könnyen belátható – és különösen az elmúlt évtized tapasztalatai alapján világos –, hogy a deregulálás és a liberalizálás szükséges, de nem elégséges feltétel. Utóbbi ugyan alapja annak, hogy a korábbi, megkötésekkel gúzsba kötött gazdaság helyén létrejöhessen a mikroökonómiai észszerűség, az újításoknak és a versenyképességnek kedvező közeg. Mégsem kétséges, hogy a szabályozás minimumra szorítása veszélyes, mind elvileg, mind gyakorlatilag: az ír bankrendszer 2010. évi összeomlása és gazdasági válsággá terebélyesedése ezt meggyőzően szemléltetheti (Lucey, B. és társai, 2014).

Nem kétséges, hogy a tartósan alacsony – sőt negatív – kamatláb alkalmat ad arra, hogy a korábbinál kevesebb pénzügyi akadályba ütközzék a technológiai újítások vagy általában a befektetések megvalósítása. Ugyanakkor az sem kétséges, hogy a negatív forrásköltség észszerűtlen és haszontalan újításokat is kivitelezhetővé tesz. Mi több – és a nemzetgazdaságok szintjén ez a perdöntő – a negatív kamatláb téves befektetési döntésekre vezet. Mert ugyan rég ismert

tény (Friedman, M., 1957), hogy a megtakarításokat alapvetően nem a kamatláb nagysága határozza meg, hanem az élet bizonytalanságaival összefüggő, az észszerű előrelátást megtestesítő, vagyis a rossz időkre időben készülő gazdálkodói magatartás következménye.⁸³ Ugyanakkor mégis *együgyűség lenne arra következtetni, hogy a kamatláb mértéke közömbös* a nemzetgazdaság egésze szempontjából, mint mondják, „pusztán nominális mutató, aminek nincs reálhatása”. Ez tévedés: ha a kamat negatív, a befektetés a – sok szabállyal és biztosítékkal, nem utolsó sorban állami szavatossággal és betétbiztosítással is körülbástyázott – bankrendszerből a nagyobb hozamot ígérő, ámde sokkal kockázatosabb formákba áramlik át.

Ezt némelyek előnynek vélik, mondván, ettől lesz majd likvid a pénzpiac, a tőzsde. Valójában azonban a legfejlettebb országok – így az Egyesült Államok és Nagy-Britannia – példája is azt mutatja, hogy e megtakarításoknak csak egy része megy tőzsdére, egy nem jelentéktelen másik része festményekbe, tőzsdéi árukba (kakaóbab, gyapot) vagy épp ingatlanba áramlik. Ez egyfelől *bizonytalan* – alig belátható – hozamú és likviditású, különösen válság idején. Másfelől bizonyára *kis részben finanszíroz* bármi olyam termelő tevékenységet, aminek az innovációhoz – közte a szervezeti és értékesítési vagy tanulással kapcsolatos – innovációhoz bármi köze lenne⁸⁴. Vagyis szélesebb értelemben vett jóléti hatásai kérdésesek, miközben a megnövekedett kockázat ellentételezésére semmi sem történik, legföljebb az utólagos állami mentőakciókra számíthatunk. Utóbbiak jóléti, jövedelemelosztási és gazdaságfejlődésre gyakorolt hatása legalább is vitatott.⁸⁵

És természetesen igaz az is, hogy az európai integrációval kapcsolatos várakozások sok tekintetben eltúlzottnak mondhatók – legalább is a mából visszatekintve. Egyfelől nem kérdéses, hogy a *limes* melyik oldalán jobb lenni, s hogy a kikötés biztonságérzete kedvező hatásokkal járt. Igaz ez a csatlakozó és a befektető országok szempontjából egyaránt. Másfelől viszont a déli bővüléssel kapcsolatos téves analógiák hozzájárultak ahhoz, hogy az ettől elmaradó transzferek és a túlbonyolítottá vált döntéshozatal miatt nem hatékony integrációs szervezet

---

⁸³ Ez magyarázza a 90-es évtized egyik ellentmondását, amikor a tartósan negatív reálhozam ellenére hazánkban és más rendszerváltoztató országokban jelentősen megnőtt a megtakarítási ráta. Hiszen a tömeges munkanélküliség, a megugró lakhatási és közlekedési, valamint egészségügyi költségek ezt bizony indokolták.

⁸⁴ Ez visszatérő gondolat a már idézett Stiglitz–Greenwald-kötetben (2017) is.

⁸⁵ Vö a legszélesebb szerzői kört és így a legeltérőbb nézeteket felvonultató kötetet magyar nyelven Magas István (2010) szerkesztésében.

maga is akadályává vált a fejlődésnek. Mind a mélyítés, mind pedig – a folyamat logikájából következő és stratégiai okokból 2014-ig meg is célzott – további bővítés elakadt, sőt a Jean-Claude Juncker vezette bizottság színre lépésével hivatalosan is le is került a napirendről (vö. Balázs P., szerk., 2014). Sőt, utóbb a Brexit megelőzéseként született kétségbeesett lépésként még az „egyre szorosabb egység” követelményét is kivették az uniós célok közül, ami az egész konstrukció értelmét – az ún. *finalité politique* mibenlétét megkérdőjelezte (Csaba, 2013). És bár ez már a következő, harmadik történelmi szakasz fejleménye, aligha kétséges, hogy e végkifejlet a megelőző időszak folyamataira, konkrétan az integráció 2000–2008 közt már igen jól megfigyelhető elakadására vezethető vissza. Csak a rend kedvéért említjük meg, hogy a több kormányközi konferencia és végtelen magas szintű egyeztetéssel kimunkált európai alkotmányt 2005 során két alapító tag, Franciaország és Hollandia lakossága utasította el népszavazáson, pedig ez a dokumentum *nem tartalmazott olyan messzire vivő, valóban nemzetek fölötti megoldásokat*, mint a 2008-2009-es pénzügyi válság kezelése során létrehozott új alapok, eljárások és pénzteremtési lehetőségek⁸⁶ (utóbbiakat később taglaljuk részletesen).

Mielőtt az egyes konkrét megoldásokra kitérnénk, érdemes felidézni azt, hogy ebben a rendkívül kedvező időszakban miként reagált az európai gazdaságpolitika a kibővülés és az elmélyülés kettős kihívására.

E két folyamat közül értelemszerűen az elmélyülés élvezte az elsőbbséget. Senkinek sem volt ismerete arról, hogy az európai integráció monetáris modellje, a történelmileg példátlan politikai és fiskális unió nélkül működtetett közös valuta miként működik. Érdekes ez önmagában, és érdekes a gazdaságfejlődés egésze tekintetében is.

A monetáris unióval kapcsolatban *két meghatározó nézet élt*. Az egyik szerint (Feldstein, 1997) az EMU *tisztán politikai projekt*, mert közös költségvetés híján a pénzügyi unió működésképtelen, elvi és politikai okokból egyaránt. Ez a napjainkban is újrafogalmazást nyert felfogás (Stiglitz, 2016) abból indul ki, hogy a közös valuta konstrukciója hibás, téves elméleti alapokon áll, és ezért eleve működésképtelen volt. Ez a felfogás a latin államokban meglévő reformképtelenséget, szerkezeti merevséget és az átfogó szerkezeti megújulást elutasító társadalmi alapállást voltaképp adottságnak tekinti. E felfogásban a 2008-2009. évi külső sokkok hatása csak az eleve meglévő születési hibákat hozta elő, és ezért semmi

---

⁸⁶ Albi, A. – Ziller, J. szerk. (2007) ad kimerítő áttekintést a korabeli elképzelésekről.

meglepő nincs a kisiklásban. A megoldás a valutaövezet felosztása, a nemzeti valutákhoz történő visszatérés.

A másik nézet (Issing et al, 2001) szerint *az optimális valutaövezet végső fokon endogén*. Vagyis: ha a résztvevők hisznek a cél elérhetőségében, és betartják a szabályokat, akkor működőképes. E felfogás hívei sem mentek el a latin országokban megfigyelt reformellenesség és szerkezeti merevség mellett. Úgy vélték: az egységes valuta övezetébe csak arra érett nemzetgazdaságokat szabad és érdemes fölvenni. A régi – visszatérő – mag-Európa vízióhoz csatlakozva úgy érveltek, hogy első körben a centrum-országok, Olaszország kivételével az alapítók, majd utóbb az erre érdemesek – nyilván Ausztria, a skandináv államok, Írország – kerülnének a klubba.

E megközelítés szerint a kérdés a gazdasági rendszer lényegéhez kötődik. Vajon felismerik-e a lemaradók, hogy belső átalakulás híján súlyos árat fognak fizetni a presztízlépésért, mert – *ceteris paribus* – felértékelődő árfolyammal és ezért csökkenő versenyképességgel, de növekvő munkanélküliséggel szembeülnek, mint Dél-Olaszország vagy Vallónia? Érdekes módon ez – az ortodox gazdasági, vagy konzervatív politikai – felfogás volt az, ami radikálisabb volt. Szerintük az egységes pénz felhívás „keringőre”, azaz szerkezeti reformra, s ha valaki ezt elblicceli, maga fizeti meg az árát. Az 1997-ben az EU-alapszerződésbe emelt ki nem mentési záradék épp ezt intézményesítette (volna), hogy ki-kiját háztartásáért tartozik felelősséggel. Ugyanakkor utóbbiak – az EMS rögzített valutarendszer és az euróhoz vezető út tapasztalataira hivatkozva – sokkal nagyobb reformhajlandóságot föltételeztek a lemaradó országok kormányzatáról, mint ami utóbb jogosnak bizonyult⁸⁷.

Aligha meglepő, hogy a szkeptikusok az Amerikai Egyesült Államok példájával éltek: a pénzügyi egység megteremtéséhez polgárháborúra volt szükség. Hasonlóképp az Osztrák–Magyar Monarchia közös pénzét a kiegyezés alapozta meg. Az ellenoldal azzal érvelt, hogy a korábbi időszakban működő európai árfolyam-mechanizmus (ERM-2), vagyis a valuták egyoldalú és önkéntes rögzítése a német márkához ekkorra már két évtizedes tapasztalattal bírt. Ha valaki valóban nem bírt lépést tartani – Anglia –, az kiszorult, ha valaki mégis tett erőfeszítéseket – Olaszország és Spanyolország –, az benne tudott maradni. A görög esetet akkor is, és később is – joggal – szélsőséges kivételnek és nem jellemző példának tekintették. Görögország közismerten tisztán politikai okokból

---

87 Kimerítő áttekintést ad Dyson, K. – Featherstone, K. szerk. (1999) és Cassel, D. szerk. (1998).

került be az EK-ba 1981-ben, és a 90-es években is csak nagy jóindulat mellett volt pénzügyi teljesítménye elfogadhatónak mondható. A görög közigazgatás és a görög állam teljesítményét – földrajzi és történelmi helyzetének megfelelően – balkáninak tartották, ha ezt ilyen brutálisan nem is mondták ki. Márpedig egy balkáni néptől az 1992–2007 közt kimutatott – és csak részben hamis – teljesítmény igen jelentős javulás volt. Sok tekintetben az ország az EU *mediterrán kirakatának számított*, vagyis nem önértékén kellett teljesítenie.

A 2008. évi válság kitöréséig úgy tűnhetett, hogy a derűlátók klubjának igaza vált be. Az eurózóna összesített fizetési és tőkemérlege az együttes GDP plusz-mínusz 1 százalékan állt, vagyis az új valuta alapvető funkcióját betöltötte, árfolyama rendben volt. A HICP, vagyis a közös inflációs ráta is 2-2,6% közt mozgott, vagyis belefért a stabil árakról szóló konvencióba (igaz, a 2003. májusi túl precíz értelmezést, a 2 százalék vagy kisebb értéket meghaladta). A készpénz és a számlaforgalom zavarmentesen működött, az árkonvergencia felgyorsult, és a nem kereskedelmi – főképp szolgáltatási – területeket is elérte, így a szállodaipart vagy a biztosítást is. *A fogyasztói jólét ezért* – a verseny révén – bizonyára lényegesen erőteljesebben nőtt, mint a néhány tized százalékpontnyi GDP-növekedés számaiból következne. A jóléti hatások széles körű érvényesülését résztvevő megfigyelőként mindenki tapasztalhatta, aki mediterrán országokba látogatott ezekben az években. A gazdasági növekedés nem lassult le. Igaz, hogy a legoptimistábbak által várt gyorsulás sem jött létre. A főntebb nagy mérséklétként jellemzett korszak előnyeit az EU-államok élvezték, az eurót használók még inkább.

Eközben a feltörekvő piacok egésze szempontjából általában és a közép-európai átalakult gazdaságok számára konkrétan igen kedvező gazdaságtörténeti szakaszt elemzünk, ez az időszak is tele volt *kevésbé látványos, de annál veszélyesebb buktatókkal*. Az a tény, hogy ez a világgazdaság egészét érintette, csak még érdekesebbé teszi annak vizsgálatát, hogy a kiválasztott országok milyen policy-mix révén próbáltak meg e kor kihívásaihoz alkalmazkodni.

Az EU-országok körében – meglepő módon – *nem a régi és az új tagok közt húzódtott a valódi választóvonal*. A Rubicon egyik oldalára kerültek azok az államok, amelyek komolyan vették a fentiekben fölvezolt ortodox-neoliberális közgazdasági fölvetést, mely szerint reformok nélkül a valutaunióba lépés visszafelé fog elsülni. Igaz, mint a következő fejezetben bemutatjuk, az EU-val kapcsolatos döntéseket nem a nemzetgazdasági szinten általában – és főképp a nagyobb államokban – csekély súlyú transzferek megszerzése motiválta. Még csak nem is az EU elmélyítésével és a monetáris unióval kapcsolatos szakpolitikai állásfoglalás.

A meghatározó az volt, hogy az egyes országokon belül *mennyire volt elkötelezett a döntéshozó réteg⁸⁸ a szerkezeti reformok mellett*. Úgy is mondhatjuk: mennyire azonosult, mennyire tette magáévá az OECD-országok eklektikus gazdaságpolitikai konszenzusát, ami a fentebb idézett elemzések szerint a „nagy mérséklet” sikeres időszakának egy fontos, ha nem is kizárólagos összetevője volt szerte a nyugati világban (Benczes, 2008). E körbe sorolhatjuk a skandináv államokat, Németországot, Hollandiát, a balti államokat, de Lengyelországot, Szlovákiát és Romániát is.

A Rubicon másik oldalára azok az országok kerültek, ahol a gazdaság- és a társadalompolitikát kizárólag a rövid távú, választási és prezentációs szempontok uralták el. Épp a két csoport jelenléte és markánsan eltérő növekedési és versenyképességi teljesítménye cáfolja azt a gyakorta hallható fölvetést, mely szerint minden demokráciában – a média hatalma mellett – elkerülhetetlen lenne ez a rövidlátás. E csoportba sorolható Franciaország, Olaszország, Portugália, Szlovénia, Belgium, Horvátország és egyre inkább – 2004-től egyértelműen – Magyarország is. E csoport szélsőségeikig vitt megoldásairól elhíresült szereplője Görögország, ahol a kirakatpolitizálás már a konzervatív és a szocialista kormányok alatt rendszerré vált, és a 2009. évi nagy bukást követően sem változott meg alapjaiban. A 2000–2008 közti szakaszban azonban látszólag Görögországban is minden sínre került. Az államháztartás mutatói ugyan nem voltak jók, de a növekedés, a foglalkoztatás kielégítőnek tűnt. Sok tekintetben a hellén állam az Unió reklámja volt a Földközi-tenger térsége számára, amennyiben a demokratikus és piacgazdasági alternatíva, az európai megoldások választásának a sikerességét szemléltette. E – nyíltan ritkán vállalt, de annál nyomósabb – stratégiai érv állt ama gyakorlat mögött, hogy az uniós szervek mintegy nagypapai elnézéssel kezelték a görög hatóságok egymás után lelepleződő „csínytevéseit”, az olimpiai költségeinek kifelejtésétől a hadikiadások mellékönnyvelésén át az intézményi változások nagyon is szembetűnő és rendszeres szabotálásáig bezárólag.

Mindezen tények alapján bizonyára *nem állja meg a helyét* az a – politikai diskurzusban immár többségi – nézet, ami szerint az európai integráció modellje *eleve hibás konstrukció volt*, ami azért nem működött maradéktalanul 2008–2012 között, mert nem is működhetett. Mint a töredékes áttekintésből láttuk

---

⁸⁸ A bal- és jobboldali populizmus és a közösségi média meghatározóvá válásának idején vélhetőleg indokolatlan az angol társadalomtudományi zsargonból átvett „elit” szó használata. Utóbbinak ugyanis a magyar nyelvben – az angoltól némileg eltérően – határozott értéktartalma van, a példaadás, a jó minták terjesztője értelmében.

– és a hivatkozott irodalmak részleteiben is igazolják –, voltak országok, amelyeknek semmi gondot nem jelentett az EMS követelmények teljesítése, amibe mások úgymond beleroppantak. És a reálszféránál maradva: a balti államok, Románia, Szlovákia és Lengyelország ebben az időszakban nemcsak az intézményi minőség, hanem az életnívó, a versenyképesség és a reálmutatók teljes körében a felzárkózást mutatta, ahogy például az EBRD többször idézett jelentéseiből vagy az Európai Bizottság rendszeres konvergenciajelentéseiből is megállapítható.

Mi következik mindebből? Kedvező megállapításaink nem veszik el az élet a fejezet elején olvasható borúlátó megközelítéseknek. Az előadottakból csak igen *puha állításokat tudunk megfogalmazni*. Nevezetesen, hogy az európai integráció bizonyára nem akadályozta a fölzárkózást, nem működött kényszerzubbonyként az egységes valuta sem, nem születtek olyan felismerések, amelyek utólag értelmetlennek mutatnák a maga idejében és sajátos politikai-gazdasági előfeltételezések mellett megalkotott szabályrendszer egészét.

Ugyanakkor azt is meg kell látnunk, hogy e szabályrendszer – a létrehozó politikai akarat több forrásban is idézett – töredékessége és kompromisszumos jellege okán bizonyára nem volt optimális a közgazdaságtan bevett szóhasználata és mércéje szerint. Vagyis a – koppenhágai és a maastrichti – föltételek *inkább csak szükségesek, semmint elégségesek voltak*, mind a mélyítés, mind a bővítés – és az utóbbi által föltételezett és kiváltani kívánt – reálkonvergencia, azaz gazdasági fölzárkózás szempontjából.

Elmondhatjuk tehát azt, hogy ha egy állam vezetése és társadalma elköteleződött a sikeres gazdaságpolitika mellett, és vállalta annak terheit szociális és gazdasági téren, akkor az EMS megtestesítette ortodoxia kitűnően működött. Ha bevezették a két évtizede sürgetett szerkezeti reformokat, azoknak az uniós szabályrend nem állta útját, *nem hátráltatta őket*. És fordítva: ahol az uniós követelmények pusztán néhány számszerű előírányzat jobb-rosszabb szándékú és eredményű teljesítésére korlátozódtak, ahol az uniós minimalizmus vált fősodorra, ott bizony az EU-szintű szabályok, *az úriemberek klubjára szabott megoldások kevésnek bizonyultak*. Minél messzebbre távolodott – társadalmi, szakmai, lélektani vagy más okokból – egy-egy ország kormányzata és közvéleménye a „nagy mérséklet” gyakorlatától, annál inkább terhessé és kevésbé eredményessé váltak a közös szabályok és eljárások.

Mivel az európai integráció hagyományosan nem a neorealista elméletek tételtezte szűk haszon- és hatalom-maximáló magatartás logikája mentén haladt, az „egyre szorosabb együttműködés” mögöttes ideájának kihűlése és elhalála a

töbnyire átmenetinek gondolt, és az önkéntes túlteljesítéssel betetőzni kívánt konstrukciók elégtelenségét hozta felszínre. Konkrétan: az uniós szabályrend önmagában képtelenség bizonyult arra, hogy a harmadik generációs reformok – így a közigazgatás, a nyugdíjak, az oktatás, a területfejlesztés – területén a hiányzó belső meggyőződést kipótolják. Úgy is fogalmazhatunk, hogy miközben az EU nem akadályozott – a korabeli várakozásokra rációfolva –, nem is segített önálló erőként a kevésbé fejlett országok fölzárkózásához.

Nehéz pártatlanul állást foglalni abban, hogy az elmaradt csoda tekintetében *kit milyen felelősség terhel*. Egyfelől láttuk, hogy amikor az uniós politikák a versenyt, a pártatlan jogszolgáltatást, az átlátható forráselosztást, vagy épp a költségvetési fegyelmet és az árstabilitást szorgalmazták, akkor végső fokon minden tagállam hosszú távú érdekeit képviselték (adott esetben egyes államok kormányzata és demokratikusan megválasztott népképviselői ellenében is, mint mondjuk Görögország vagy Portugália esetében ez kézenfekvő volt). Másfelől viszont nem kétséges, hogy az uniós gyakorlatot egyfajta *túlzott politikai korrektség, be nem avatkozás jellemezte* a tárgyalt időszakban. Nemcsak Franciaország etatizmusát kezelték elnézően (sőt a stabilitási egyezmény alkalmazásától is eltekintettek 2003-4 folyamán), hanem Írország szélsőségesen pro-ciklikus és a pénzügyi szoliditás alapszabályait is mellőző neoliberalizmusát is.

Ebben az összefüggésben bizonyára mulatságos lenne, ha a rendszerváltoztató országok egyikének-másikának hiányzó elköteleződését, kormányzásának szakszerűtlenségét vagy épp a terjedő populizmust az uniós szervekre próbálnánk testálni. Nem kétséges – és az EU kutatói közt közhelyszámba ment a maga idején is – az, hogy a gazdaságstratégia a tagállamok kezében volt és maradt. Az unió eredendően kormányközi jellege okán a valóságban nemigen tudunk példát arra, hogy „Brüsszel” bármit vagy bárminek az ellenkezőjét kikényszerítette vagy megakadályozta volna.

Ebben az esetben pedig azt a kellemetlen igazságot kell megfogalmaznunk, amit a magyar közmondás úgy fogalmaz: ki-ki a maga szerencséjének kovácsa. A vizsgált időszakban láttunk példát arra – Szlovákiában és Németországban –, hogy a kormány politikai összetételének lényeges változása nem vezetett a szerkezeti reformok elakadásához. És fordítva: láthattunk példát arra – Szlovéniában, Magyarországon, vagy épp Franciaországban –, hogy a politikai fordulatok közepette csak a sodródás maradt állandó.

Mindebből következően igen *óvatosan* kell bánnunk az „európai gazdaságpolitika” vagy épp a „rendszerváltó stratégia” egészére vonatkozó, a közbeszédben és a társadalomtudományi irodalomban egyaránt sajnálatosan terjedő kijelenté-

sekkel. Vélhetőleg csak egyedi elemzéssel, egyes országok konkrét föltételeinek bemutatásával lehet választ adni arra: miként lehetett elégséges Lettországnak az, ami a nálánál jóval fejlettebb Belgiumnak kevés volt? E válasz megadásánál vélhetőleg nagy szerepe van az egyes országokban meglévő társadalomlélektani elemeknek, amelyek a szakmai közvélekedést befolyásolják. Míg a balti államokban a válságtudat és a szovjet múlttal való szakítás, az egyszerre megnyílt lehetőség értékelése magas fokú volt, a belga és az olasz társadalomra a távlattalanság, a közügyekkel szembeni távolságtartás (alacsony választói részvétel és szétdarabolt politika föllálás) volt a jellemző. A válság – mint tudjuk – a nagy átalakulásoknak kedvez, míg a normalitás és a jövőtől való félelem nem kedvez.

Ugyanakkor ki kell mutatni az uniós szabályok átvételének és az EU-tagsággal kapcsolatos várakozások pozitív és sok tekintetben önbeteljesítő hatását is. A kívül maradottakkal, így Szerbiával és Ukrajnával történő egybevetésben különösen szembeötlő, hogy milyen jelentős volt az uniós horgony szerepe (Hartwell, 2016). Ugyanakkor kiemeljük: ez – a föntebb vázolt módon – inkább közvetve, a belpolitikai konszenzus létrehozásában és fenntartásában volt meghatározó. Az pedig, hogy ez az egyetértés mikor bomlott föl – ha fölbomlott – és milyen határozott lépésekre fordítódott le a döntéshozatal mindennapjaiban, jórészt „helyi érdekű” kérdéseken múltott.

Az unió közvetlen intézmény- és politikaformáló befolyása a csatlakozási tárgyalásokkal, vagyis 2002 végére lényegében megszűnt. Mint Balázs Péter (2017, 467–485. old.) kifejti, a csatlakozás végső fokon technikailag különösen összetett kérdések megválaszolását igényelte, és ez le is kötötte a döntéshozókat. A külpolitikai mozgáster szűkülése, a közép-európai politikának az uniós tagság szempontjainak történő alárendelése adottság volt, de az ezen túlmutató feladatokra már nemigen maradt erő és kapacitás. Ez tovább erősítette a belső erőviszonyok szerepét, ami egyes esetekben – például Szlovákia – kedvező, más esetekben – mint Szlovénia – kedvezőtlen hatású volt. Az utóbbi példa mutatja talán legvilágosabban, hogy *az unió önmagában még egy tenyérynyi országgal szemben sem tudja értékeit érvényesíteni*, ha az országon belüli hatalmi és pénzügyi összefonódások ennek kimondottan ellenében hatnak.

Az Európai Unió alapvetően kedvező hatása mellett két kedvezőtlen mozzanatra is fel kell hívni a figyelmet az 1999-et követő évtized értékelésénél. Egyfelől: az *új gazdaságföldrajznak nevezett közgazdasági irányzat* szerint⁸⁹ a nemzet-

---

⁸⁹ Legismertebb képviselői Paul Krugman, Anthony Venables és Diego Puga, lényegre törő összegzését ld. Anthony Venables (2008) címszavában a legújabb közgazdasági enciklopédia

gazdaságok teljesítményében a térbeli elhelyezkedés nagy jelentőségű. Gyorsan növekvő környezetben gyengébb gazdaságpolitika és kevésbé jó/épp hogy elfogadható intézményi megoldások is jó gazdasági növekedést eredményezhetnek. És fordítva: a vergődő környezet lehúzhatja azokat a gazdaságokat, amelyek a bajba jutott térségben helyezkednek el.⁹⁰ Ezen elmélet mentén nem lepődünk meg, hogy a rendszerváltozást követő visszaesést csak átmeneti föllendülés követte. Még a balti csoda sem mérhető a kelet-ázsiaihoz, különösen a 2008-2009. évi válság óta nem.

Más szóval: az EU – főleg belső, tagállami és szerkezeti okokra visszavezethető – lanyha teljesítménye⁹¹ közvetlenül is akadályává vált annak, hogy a közép-európai országokban megismétlődhessék az 1945–1973 közti időszak világ-gazdasági aranykora alapján sokak által elvárt második aranykor. Ehhez ugyanis nem volt meg a kedvező, húzó hatású környezet, ami az új tagállamok külkereskedelmének 75-90%-át jelentette. A társadalmi kiábrándulás ezért sok tekintetben szükségszerűnek is tekinthető, főleg visszapillantva.⁹²

Másfelől nem becsülhetjük le azt a sajátos demonstrációs hatást sem, amit a fentiekben vázolt, és az uniós tagállamok jelentős részét jellemző *reformfásultság* az ekkor már másfél évtizede a korábbi életnívó elérésért küzdő és sok tekintetben szétszakadó közép-európai társadalmakra gyakorolt. Általánossá vált – Szlovákia, Románia és a baltiak kivételével – az a meggyőződés, hogy az EU az új tagoktól voltaképp többet és mást vár el, mint amit a mag-államok képesek és hajlandóak megtenni. „Már miért is nekünk kellene lennünk az osztály kis strébereinek?” – hangzott – nem a nyilvánosság előtt, de félreérthetetlenül a belpolitikai diskurzusban. És valóban nem kellett nagy erőfeszítés ahhoz, hogy a Bizottság vagy a szakértői testületek által szorgalmazott piacépítő, intézményfejlesztő lépések elhalasztásához a régi tagállamok korabeli gyakorlatából hozzanak fel példákat. A szolgáltatási piac részleges megnyitását szorgalmazó irányelv elvetése 2006-ban, a közös mezőgazdasági politika költséges, pazarló és igazságtalan újraelosztó rendszerének megváltoztatását szolgáló törekvések jégre vitele a 2007–2013-as időszakra csak a legismertebb példák e korszakból. Az nyilván

---

online kiadásában.

⁹⁰ Mint minden elmélet, ez is korlátozottan igaz. Hiszen Japán negyed százada tartó helyben járása nem járt Dél-Korea vagy Tajvan hasonló léptékű lelassulásával. Igaz, az említett államok – és Hong Kong – számára a régióon belüli kereskedelem jelentősége csekély, míg az Egyesült Államokkal és Kínával folytatott forgalmuk jelentős.

⁹¹ Lásd erről bővebben Halmai Péter (2014) monográfiájának elemzéseit.

⁹² Ezt a nézetet fejti ki az uniós csatlakozásról szóló monográfiájában Berend T. Iván (2009).

túlzás és egyoldalúság lenne, ha a közép-európai térség számos országában elmaradt reformokért is az EU-t vádolnánk. *De a rossz példa ragadós*, és ez is jelentős eltérés volt az 1945–73 közti időszak szelleméhez képest.

Befejezésként érdemes kiemelnünk: az 1999–2008 közti időszak objektíve különleges, megismételhetetlen lehetőségek sorát nyitotta meg a kelet- és a közép-európai térség országai előtt. Az olcsó külső finanszírozás, a megnyíló piacok, az önmagukat beteljesítő politikai és pénzügyi várakozások kedveztek a fölzárkózásnak. Kiemelkedően kedvező volt a nemzetközi véráramba történő visszaépülés, különösen a korábban nem létezett intézményes, integrációs formák előnyeit élvező államok számára.

Ugyanakkor az EU lassú növekedése, reform-apályja és a régi tagállamok jelentős részét jellemző opportunista, részérdekeket kiszolgáló politikai gyakorlat határt szabott a lelkesedésnek. Azokban az új tagállamokban, ahol a döntéshozók elég széles köre elfogadta a „nagy mérséklet” szempontjait, és követte is azokat, *a felzárkózás meggyorsult*. A balti államok, Szlovákia és Románia teljesítménye történelmileg kiemelkedő, s némely lengyel elemzők (Piatkowski, M. 2013) a lengyel aranykort is bizonyítva látják. Ugyanakkor egy sor más ország – térségünkben Horvátország, Szlovénia, Magyarország és Bulgária – valamint Délkelet-Európa és a posztszovjet térség csak *igen korlátozottan és átmenetileg részesült a fontosabb taglalt új lehetőségekből*. Igaz, a kisiklás csak a következő, harmadik, még tárgyalandó történelmi szakasz/évtized során vált szembeötlővé.

HIVATKOZÁSOK

1. ALBI, A. – ZILLER, J. szerk. (2007): *The European Constitution and National Constitutions: Ratifications and Beyond*. Alphin aan der Rhijn/Hollandia – Frederick (Md.) Egyesült Államok: Kluwer Law International.
2. BALÁZS Péter, szerk. (2014): *An EU with 36 Members? Perspectives and Risks*. Budapest–New York: CEU Press for CENS.
3. BALÁZS Péter (2017): *Az Európai Unió külpolitikája*. Budapest: Wolters Kluwer.
4. BALDWIN, R. (2016): The WTO and the future of multilateralism. *Journal of Economic Perspectives*, 30. évf. 1. szám, 95–116. old.
5. BENCZES István (2008): *Trimming the Sails: The Political Economy of Fiscal Reforms in Europe*. Budapest–New York: CEU Press.

6. BEREND T. Iván (2009): *From the Soviet Bloc to the European Union: the Economic and Social Transformation of Central and Eastern Europe*. Cambridge Anglia – New York: Cambridge University Press.
7. CASSEL, D. szerk. (1998): *Europäische Integration als ordnungspolitische Gestaltungsaufgabe*. Berlin: Duncker und Humblot.
8. CSABA László (2013): Európai Egyesült Államokat – de most rögtön? *Köz-Gazdaság*, 8. évf. 1. szám, 19–28. old.
9. DYSON, K. – FEATHERSTONE, K., szerk. (1999): *The Road to Maastricht: Negotiating Economic and Monetary Union*. Oxford – New York: Oxford University Press.
10. FELDSTEIN, M. (1997): The political economy of the Economic and Monetary Union: political sources of an economic liability. *Journal of Economic Perspectives*, 11. évf. 4. szám, 23–42. old.
11. FRIEDMAN, M. (1997): *The Theory of the Consumption Function*. Princeton, N.J./Egyesült Államok: Princeton University Press.
12. FRIEDMAN, TH. ([2005] 2006): *És mégis lapos a Föld*. Budapest: HVG Rt.
13. GYÖRFFY Dóra (2017): *Bizalom és pénzügyek*. Budapest: Typotex.
14. HALMAI Péter (2014): *Válság és növekedés az Európai Unióban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
15. HARTWELL, Ch. (2016): *Two Roads Diverge: the Transition Experience of Poland and Ukraine*. Oxford–New York: Oxford University Press.
16. HÁMORI Balázs – SZABÓ Katalin (2006): *Információgazdaság*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
17. ISSING, O. – ANGELONI, A. – GASPAR, V. (2001): *Policy-making in the European Central Bank*. Cambridge – N.Y.: Cambridge University Press.
18. LUCEY, B. és szerzőtársai (2014): Learning from the Irish experience: a clinical case study in banking failure. *Comparative Economic Studies*, 56. évf. 2. szám, 295–312. old.
19. MAGAS István, szerk. (2010): *Világ gazdasági válság 2008–2009: diagnózisok és kezelések*. Budapest: Aula Kiadó.
20. PIATKOWSKI, M. (2013): Poland's new golden age: shifting from Europe's periphery to its center. Washington, D.C. World Bank, *Policy Research Working Paper*, 6639. szám. Utoljára letöltve: 2017. máj. 23. az *ssnr.com* adatbázisból.
21. SHILLER, R. J. (2012): *Finance and the Good Society*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.

22. STIGLITZ, J. E. (2016): *The Euro and Its Threat for the Future of Europe*. London: Allen Lane.
23. STIGLITZ, J. – GREENWALD, B. ([2014] 2017): *A tanuló társadalom megteremtése*. Budapest: Napvilág Kiadó.
24. VAUGHAN-WHITEHEAD, D. szerk. (2015): *The European Social Model in Crisis?* Cheltenham/Anglia: Edward Elgar.
25. VENABLES, A. (2008): New economic geography. Megjelent: DURLAUF, S. N. – BLUME, L. E. szerk: *The New Palgrave Dictionary of Economics –second edition*. – elérve az online kiadásból, www.dictionaryofeconomics.com, 2017. május 21.
26. *WIR/World Investment Report 2017*. Genf: az UNCTAD/ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Szervezet kiadása, elérhető: www.unctad.org, utoljára letöltve 2017. május 23.

VI. ORSZÁGTANULMÁNYOK: FELZÁRKÓZÁS ÉS FEL NEM ZÁRKÓZÁS

A jelen fejezetben mini-esettanulmányokkal szemléltetjük azt, hogy a kötetünkben vizsgált második évtizedben, 1999–2008 között, vagyis a nagy pénzügyi világválság kitöréséig tartó, *rendkívül kedvező időszak során is erősödött az országoként eltérő megoldások szerepe*. Ennek megfelelően a felzárkózás üteme és minősége meglehetősen eltérő volt már ekkoriban is. Ugyanakkor az időszak közös jellemzője az, hogy a megelőző szakaszt meghatározó két fő tényező, a rendszerváltoztatás, mint sajátos intézményépítési és gazdaságpolitikai feladatsor, valamint az Európai Unióhoz történő csatlakozás, mint sorvezető, és részben mint finanszírozó, szerepe határozottan gyengült. Megnőtt a helyi talajból sarjadó megoldások jelentősége, ami a sokszínűséget növelte, az eredményességet azonban nem föltétlenül. Például a többek által modellértékűnek tekintett Szlovénia (Tardos K. szerk., 2010) ekkor valóban nem szembesült még az uniós egyre szigorodó pénzügyi szabályozásával, de ez a későbbi időszak példátlanul nagy pénzügyi összeomlásának ágyazott meg. Az a látszat, hogy a szlovének mintegy megúsztatják a rendszerváltozással és az uniós tagsággal járó költségeket, s eképp a szociálisan érzékeny átmenet példájává válhattak, hamarost szertefoszlott.

Ez az időszak tehát a kísérletezések évtizede, amit a külső hatások megkönnyítettek. Az uniós tagság okán mind a működő tőke befektetői, mind a tárcaberuházók derűlátóan ítélték meg a térséget, úgy vélve: a nehezen túljutottak, most már csak a finomhangolás maradt. Eközben a térség egyre inkább „normális országokból” állt, ahol a politikai demokrácia és a médiakormányzás Nyugatról is ismert sajátosságai erőteljesen érvényesültek. A választó közönség igényeinek – főként prezentálhatósági szempontokat követő – kiszolgálása egyre inkább elterjedt, bár kétségtelen, hogy például Mikuláš Dzurinda és Donald

Tusk kormányon is igyekezett ellenállni e trendnek. A következőkben tehát inkább csak szemléltetésképp szólunk arról, hogy az említett évtized miért nem vált az akkoriban adottságnak vett tartós felzárkózást megalapozó döntések időszakává.

NÉMETORSZÁG: MEGÚJULÓ GAZDASÁG, MEGMARADÓ MEZZOGIORNO

Közismert, hogy Kelet-Németország nem valódi átalakuló állam, hiszen az alkotmánytól a gazdasági berendezkedésig mindent a szövetségi köztársaságtól vettek át. A rendszerváltozás az ország keleti részére – negyedére – szorítkozott. A piacgazdaság valóban tranziens, vagyis átmeneti jellegű volt ott is. Az igazi meglepetést inkább az okozta, ami ellentmondott – és nemcsak töredékesen – a rendszerváltozás szakirodalmában és az EU-integrációs irodalomban is uralomra jutott gondolkodási sablonoknak. Mindenekelőtt abban rejlik a paradoxon, hogy az intézményi és a pénzügyi föltételek kedvező alakulása nem hozta létre a neoklasszikus elmélet – és a német közvélemény – által vált fejlettségbeli kiegyenlítődést. Ez annál is meglepőbbnek tűnhetett, mert az egyéb, szokásos magyarázó tényezők közül például a kulturális és nyelvi azonosság vagy az árstabilitás, vagy a jogrend elfogadottsága és az intézmények történeti beágyazottsága mind-mind az új gazdasági csodát valószínűsíthették volna.

Németország helyzetét az e kötetben tárgyalt második évtizedben két jellegzetes – és egymással szemben álló – megközelítés mentén írták le az irodalomban. Az egyik az amerikai fölfogást, a neoklasszikus közelítést megjelenítő, mondhatni tankönyvszerű elemzést a *Sachverständigenrat*, vagyis az öt bölcs tanácsa⁹³ sok

---

⁹³ Németországban a gazdaságpolitikai intézkedések szakszerűségét és fönntarthatóságát hagyományosan az öt bölcs tanácsának is nevezett, független szakértői tanács értékeli a nyilvánosság előtt. Bár állásfoglalásuk – szemben a Költségvetési Tanács 2011 óta meglévő jogositványával – sosem vezethet a kormányzat megbuktatásához, az állásfoglalások rendre élénk vitát váltanak ki a közéletben. Eltérően a KT gyakorlatától a német elemzők nem a kormányzat iránti lojalitásukkal tűnnek ki, hanem épp az egymással is versengő profilú és alapállású intézetek közös véleményét jelenítik meg. Épp ez által megkerülhetetlen pontjává válnak a gazdaságról szóló közbeszédnek (a növekedéstől az államadósságig és a munkahelyteremtésig terjedő körben). E vitákat az állásfoglalások inkább terelik, semmint alakítják. A tanács működését az intézetek mellett 15 fős stáb segíti, valamint a statisztikai hivatal apparátusa. A tanács wiesbadeni elhelyezésével földrajzilag is megjeleníti a kormányzattól való távolságot. Elemzéseiket

éven át volt vezetője, a müncheni IFO intézet arca, Hans-Werner Sinn (2007) professzor jegyzi. Felfogása szerint Németország végső fokon egy magas költségszintre beállt és merev piacokkal súlyosbított *ipari múzeum*, ahol egyszerűen elmulasztották a világgazdaság változásaihoz való alkalmazkodást. A szociális piacgazdaság voltaképp szocialisztikus rendszerré változott, a kelet-ázsiai országokkal szemben a munkabérek és különösen az ezekre rakódó költségek (a szociális ellátások ára) egyszerűen kiárazza Németországot a világpiacról. A megoldás ezek szerint a túlságosan nagyvonalú, túlságosan általános és mindenekfölött finanszírozhatatlan jóléti állam leépítése, a piacok liberalizációja, és „versenyben a világgal” a teljesítmény fokozása.

Az ezzel szemben álló felfogást a kieli Világgazdasági Intézet amerikai igazgatója, Dennis Snower és munkatársai (2009) fejtették ki az amerikai közgazdasági társaság vezető folyóiratában közölt, cikk terjedelmű kritikai ismertetőjükben. E tanulmányban vitatják azt a ki sem mondott alapföltevést, amire Sinn érvelése épül. Nevezetesen azt, *hogy a jelen korszakot is döntően a bérelőnyökre, az egységköltségre számított jövedelmezőség határozná meg*, mint az ipari forradalom idején. Ha ma a világ termelésének alig 11%-a az ipar, és ennek is jó része szolgáltatásigényes, akkor nem a statisztikailag könnyen kezelhető, de az összeteljesítményt mégsem perdöntően befolyásoló bérszintre kell koncentrálni. Hanem arra, hogy kellően képzett emberek révén képes-e egy gazdaság arra a szerkezeti illeszkedésre, amit az egyre *tudásigényesebb* tevékenységek térnyerése, és ehhez kötődően a munkavállalók *együttműködési készsége és személyes tudása*, a feladattal való azonosulása követel meg.⁹⁴ Az adaptív gazdaság szemléletében *a jóléti háló kimondottan versenylény*, mert nem egyszerűsíti le a teljesítményt a könnyen mérhetőre, hanem háttérrel biztosít a rendszeres átképzéshez, és nem utolsó sorban az oktatásba és az egészségügybe, meg a környezetvédelemben fektetve megteremti a nagy hozzáadott értékű termelés külső gazdaságossági/*externality* hálóját.

Szemponctunkból nyilván az a legizgalmasabb, hogy az említett viták és a nyomukban végbemenő változások – különösen a munkapiacot rugalmasabbá és befogadóbbá tévő, úgynevezett Harz-IV reformok (Walter, Th., 2013) – mennyiben érintették a keletnémet területeket. Mint várható, a kép vegyes: miköz-

---

honlapjukról lehet elérni: www.sachversaendigenrat-wirtschaft.de, letöltve: 2017. jún. 15. A megoldás sikerét jelzi, hogy az egészségügy és a környezetvédelem terén is hoztak létre hasonló szerveket.

⁹⁴ Ez az érv köszön vissza alaposan kifejtve a Stiglitz–Greenwald-kötetben (2017, 31–156. old.), amiről egy korábbi fejezetben szóltunk.

ben a javulás minden területen, különösen pedig a munkanélküliség területén jelentős, a nyugati tartományokhoz képest megfigyelt elmaradás továbbra is megmaradt. Általában kétszerese az új tartományok munkanélküliségi rátája a nyugatiaknak, miközben a keleti országrészből történő elvándorlás, mely 1990 óta milliós nagyságrendet is meghaladott, különösen a fiatalabb, képzettebb, vállalkozásra kész rétegekből még föl is erősödött (ez utóbbi az igazi, olasz Délét idéző jelenségek egyike).

Mi lehet az oka a keleti országrész lemerevedésének, miközben elvileg a fejlődéshez minden készen állt? Miközben ez a kérdés lényegében megválaszolhatatlan⁹⁵, a közgazdaságtant jelenleg uraló két fő irányzat, az új keynesiánus és a neoklasszikus elemzési keretben (hiszen az e szemléletekben tételezettek szerint a föllandülésnek kellett volna bekövetkeznie), az osztrák iskola és az ordo-liberalizmus szemléletében voltaképp az idézett várakozások beteljesülése lett volna a meglepő.

1. A keletnémet területeket az *innováció krónikus gyengesége jellemzi*. Vagyis nem pusztán időlegesen, nem pusztán egyes területeken figyelhető meg az újítások hiánya. Ha abból indulunk ki, hogy – mint láttuk – kutató egyetemek és nagy hatású kutatóközpontok nem jöttek létre az elemzett negyedik század folyamán, akkor ez nem is annyira meglepő. Ha tudjuk, hogy az iparral való együttműködés inkább a tanonképzésre és az ipari igények közvetlen kiszolgálására korlátozódik, akkor nem meglepő, hogy az efféle – az egyetem oldaláról nézve inkább alárendelt, semmint mellérendelt – viszonyból nem jönnek létre átfogó nagy újítások, sem az iparban, sem a világtermelés kilencztedét adó más területeken.

Elvileg természetesen elképzelhető, hogy az önfoglalkoztatók – különösen a *spin-off* cégek –, valamint a kisvállalatok és a német irodalomban 'rejtőzködő bajnokokként' tárgyalt (Simon, H., 2014) közepes cégek oldaláról induljon ki az innováció. Annál is inkább, mert utóbbiak egyik ismert terepe épp Bajorország és Baden-Württemberg, vagyis a legfejlettebb német tartományok, valamint Svájc gazdasága. Ugyanakkor minimális terepismerettel is belátható, hogy az egykori NDK bizony épp ellenkezője a felsorolt délnémet nyelvterület gazdasági kultúrájának.

---

⁹⁵ Werner Abelshauser (2011), a vezető német gazdaságtörténész is meglehetősen tanácstalan egyébként megvilágosító erejű összegzésében.

Míg a délnémet területen a nemzedékeken keresztül öröklődő vállalkozás és vállalkozói szellem, a társadalmilag is felelős gazdálkodás, a teljesítmény értékelése és a nemzetköziesedés⁹⁶ egyfajta axióma, Kelet-Németországban a vállalkozói réteg és a vállalkozói szellem fél évszázadon át kiirtódott. A következő negyed században pedig – láss csodát – „magától” nem állt helyre. Szembetűnően kevés – főleg a nyugati tartományokhoz képest – a külföldi, viszont itt erősek az idegenellenes szélsőjobb mozgalmak⁹⁷ és az állampárti nosztalgia is (egyik sem kedvez a „nyerészkedő külföldiek” beengedésének).

A keletnémet állam egyik hagyatéka – de mélyebb gyökerű – a túlszabályozás iránti vonzódás, a hivatali és ipari állások túlbecsülése, miközben a szolgáltató szférában dolgozni ma is lenézett, alacsony társadalmi presztízsű tevékenység. Mivel az újítások jó része épp az individualista személyiségeknek kedvező IT szektorban és a szolgáltatásokban keletkezik, ez sem jó hír. És a már említett tömeges elvándorlás sem tesz jót, főleg ha a természetes és ellenőrzött bevándorlás nem egyenlíti ki.

2. Tartós, teljesítményellenes túlértékelés. E hosszan taglalható – és a németek közt is állandó beszédtemát jelentő – kérdésnek talán legismertebb jelképe az 1 keleti márka egyenlő 1 nyugati márka átváltási arány 1990-ben. Miközben a korabeli elemzések a keleti márka vásárlóerejét 25 pfenningre tették, az átváltás jól érzékelhető politikai logikát követett. Meg is nyerte a Kereszténydemokrata Párt a következő két választást a keleti területeken.

Ugyanakkor a túlértékelt árfolyam a gazdasági tevékenységek jelentős részét egyszerűen kiárazta, és közel sem csupán az iparban. A termelékenységi szint emelkedése 1996-97-re megállt, s azóta is a nyugati tartományok felén állandósult. Ez azt jelenti, hogy minden olyan területen, ahol a költség számít, a keletnémet teljesítmény gyenge maradt.

Ezen elvileg – mint a közép-európai EU-tagállamokban – a külföldi tőke beáramlása és az általa kiváltott termelékenység- és hatékonyság-javulás segíthet. Ugyanakkor valódi külföldi – nem német – tőke az egykori NDK területére alig áramlott. Ennek egyik közvetlen oka az akár másfél évtize-

---

⁹⁶ A Bayern München jó fél évszázada a legnemzetközibb német klub, főlénye jórészt épp célirányos igazolási és nevelési politikájának egységéből adódik.

⁹⁷ Sokat élcelődtek azon, hogy például a PEGIDA mozgalom épp Thüningiában és Szászországban a legerősebb, ahol szinte nincs is muszlim bevándorló. És itt erős a *Linke*, az utódpárt is, no meg Előpomerániában és Brandenburgban.

dig is elhúzódó kárpótlás volt. Az örökösök csoportjai vég nélkül pereskedtek egymással, s mire egy-egy tulajdon végérvényesen valakinek a birtokába került, az már jelentősen leromlott. Különösen szembeötlő ez az épületeknél, ahol a felújítási költségek okán sokszor egy-egy lelakott épületben drágább lakást bérelni, mint Hamburgban. Bizonytalan jogállású egységbe senki se fektet, és másfél évtized alatt leszoktak az érdeklődők is. A külföldi tőke alapesetben a termelékenységhez képest alacsony bért és a biztos piacot keresi – nos, az új tartományokban egyiket se lelte. A mesterségesen magas bérszint tartósan magas munkanélküliséghez vezetett.

3. Tartósan merev gazdaságszerkezet. A fentiekből már belátható, hogy a struktúraváltozás ismert motorjai a keleti tartományokban nem indultak be. Az állami beruházás – vagy a Kelet-Berlinben is szép számmal látható, pusztán presztízsjellegű magánbefektetés – aligha járul hozzá a gazdasági dinamizmushoz. Sokat mond az, hogy minden cég – a korábban keleti székhelyűek is – Frankfurtban vagy Hamburgban, vagy Münchenben tartotta központját, már berlini jelenlétük is pusztán kirakatjellegű. A főváros munkanélküliségi rátája rendre az országos átlag fölött és jelentősen a nyugati átlag fölött van, annak jeleként, hogy Berlin nem vált gazdasági centrummá, a központi hivatalok közelsége ellenére sem. Az emberi tőke minősége nem kárpótolta a fizikai hiányát.

4. Túlterjedt szociális háló. A német újraegyesítés villámháborús jellegéből is adódott – mint láttuk – a maga korában is sokat bíralt, nagyvonalú nyugatnémet szociális háló kiterjesztése, még hozzá érdemi arányosítás nélkül. A legismertebb példa az volt, hogy míg az NSZK-ban egy nyugdíjból éltek meg ketten, az egykori NDK-ban általánossá vált a két nyugdíj. Ezt a korai nyugdíjazások gyakorlata, valamint az évtizeden át működött „munkapótló támogatás” is súlyosbította.

Nehéz utólag ítélni arról, hogy „mi lett volna, ha”. A gyors cselekvés, a nyugatnémet megoldások átvétele, a korábban tárgyalt *Beitritt*/beolvadás axiómaként éltek 1990-ben. Ugyanakkor érdekes, hogy negyed század sem volt elég ahhoz, hogy ezek a sok tekintetben visszás megoldások alapvetően változzanak meg. Igaz, ma kevesebb az előnyugdíjas – de még mindig nagyon sokan élnek állami ellátásból korukhoz és egészségi állapotukhoz, vagy a hasonló dán és svéd kortársaikhoz képest.

A német modell kapcsán taglalt két nézet közül a keleti tartományokra nem látszik érvényesnek a szociális háló, mint rugalmassági és innovatív elem tézise. Nem állítjuk, hogy utóbbi a kiváltó ok, de azt igen, hogy a skandináv államokra vagy épp Svájcra jellemző innovativitás híján *azonos megoldások nagyon eltérő eredményre vezetnek*. Milliók számára nem is kérdés, érdemes-e „ezeknek, ennyiért” munkát vállalni. Az olasz Dél története kísértetiesen ismétlődött, igaz maffia nélkül, mert a német állam működik.

5. Mivel az általános részben kiemeltük a társadalomlélektani tényezők szerepét, megengedhetjük ezek bekapcsolását az egyik – nem egyetlen – magyarázó tényezőként. A keletnémet lakosság jelentős része – mind idéztük – lerohanásként és sajátos identitásának felszámolásaként, durvábban nyugati *gyarmatosításként élte meg az újraegyesítést*. Például a korábban kiterjedt óvodai és üzemi szociális ellátási háló leépítése sokkhatásként ért számos embert életvezetése mindennapjaiban. A keletnémet regionális pártok és a regionális érdekérvényesítés még a Gauck⁹⁸ – Merkel⁹⁹ kettős ország-lása idején sem bizonyult erősnek. Sajátos módon ez a kisebbségi érzés egy nemzedék múltán is megmaradt, ha némileg gyengült is. Mindez közvetlenül visszacsatol az újításokra és a tudás társadalmi hasznosítására vonatkozó fölvetésekhez, valamint ahhoz, hogy egy új, kimondottan *Ossi* vállalkozói réteg még annyira sem jött létre, mint a koreai-amerikai vagy afro-amerikai.

6. Külön figyelmet érdemelne, és szélesebb tanulságok forrása lehetne annak vizsgálata, hogy a számolatlanul érkező *uniós pénzek miért nem jártak a tőlük – többek által – elvárt növekedésgerjesztő hatással*. A keletnémet mezőgazdaság korszerűsítésében e források szerepe kétségtelen, hasonlóképp a közlekedési infrastruktúrában is. Mindazonáltal nem jellemző, hogy a Bizottság a keletnémet fejlesztésekkel példálózna, ha az uniós költés megalapozottságát kívánja dokumentálni. Vélhetőleg azért, mert a pénzek poli-

---

⁹⁸ Joachim Gauck 2012–17 közt volt a szövetségi köztársaság elnöke, a keletnémet ellenállás emblematikus figurája és nem melleleg az állambiztonság, a Stasi ügynökjelentéseit és gárdáját nyilvánosságra hozó berlini hivatal köztisztviselőként álló vezetője volt.

⁹⁹ Angela Merkel a német egység érdekében létrejött Demokratikus Ébredés, majd annak a CDU-ba olvadása után a Kohl által fölkarolt kevés számú keleti közszereplő egyike, végzettsége fizikus, és jól beszél oroszul is. 1991-től ifjúsági miniszter, és a keletiek arca, 2000 óta a CDU elnöke és 2005 óta kancellár.

tikai pályán történő mozgása ott sem kisebb, mint az uniós átlag, így növekedési hatása sem mutatható ki.

7. Miközben az ordo-liberalizmus és a neo-keynesianizmus – a két nagy kormánypárt gazdaságfilozófiai felfogása – számára idegen az iparpolitika és általában a differenciált elbánás gondolata, a kelet-német eset mégis fölveti azt, hogy *nem lett/lehetett volna-e értelme egy sajátos regionális politika működtetésének?* Ha el is fogadjuk, hogy 1990-ben a történelem vonata átszáguldott a vonatkozó ötletek fölött, azért látunk példát arra – épp Svájcban – hogy szövetségi államokban egyes közösségek más-más elrendezés szerint működhetnek¹⁰⁰. Eme örökzöld kérdésre nem tudjuk a választ. Vélemezhető, hogy célzott, átmeneti támogatásokkal és automatikus degresszióval működő, mindenekelőtt az emberi tőkét fejlesztő kezdeményezések nem lettek volna teljesen eredménytelenek. Az olasz Dél, mint tudjuk, nem „magától” lett olyan, amilyen.

E rövid áttekintésből jól látható a következő kettősség. Egyfelől a keletnémet területek egyértelműen jól jártak, mert lakosságuk a teljesítménye által indokoltnál lényegesen jobb életkörülményeket élvezhettek egy negyedszázadon át, egyfajta történelmi elégtételképp. Másfelől – és ettől egyáltalán nem függetlenül – az országész fejlődési csapdába került. Ebből – alapvetően politikai és intézményi okokból – a mai napig sem tudott kikecmergni. Sőt, jól látható, hogy bármi olyan lépés, ami e politikailag tételezett elrendezést versenyképesebb megoldások felé vinné, el fog akadni a tömegdemokrácia alapvonásain, az érdekvényesítés nagyon rövid távú szempontjainak elkerülhetetlen uralmán. *A lemaradás hat tényezője közül egy sem valószínű, hogy könnyen megváltoztatható lett volna* – a világgazdasági válság bekövetkezése híján sem, sőt akkor még kevésbé. Hiszen a „boldog békeidők” nem kedveznek a reformoknak.

---

¹⁰⁰ Mérvadó svájci elemzők épp ezt – a szövetségi államon belül a rendszerek versenyét és minden politikai intézmény megtámadhatóságát – tartják az ország sikere titkának hosszú távon (Weder, B. – Weder, R., 2013).

OROSZORSZÁG: HOGY NEM LETT PUTYINBÓL – PINOCHET?

Ez az ál-naiv kérdés – németül *Gretchenfrage* – egyáltalán nem olyan mesterkélt, mint elvontan, és némelyeknek tűnik. Borisz Jelcin ugyan végbevitte a demokratikus intézmények kiépítését és a piacgazdaság megalapozását, különösen az 1994–1999-es időszak egészében. Mint láttuk az orosz átmenet sajátja volt a birodalom szétesése, a korábban mindent uraló bürokratikus koordináció szétesése, a piac lassú és töredékes kiépülése és a külföldi tőke, valamint a külföldi példák csekély, érintőleges szerepe. Mindezen okok hatására a magánosítás jórészt *politikai puccsként ment végbe 1992–96 közt*, vagyis a folyamat szempontjából legkedvezőtlenebb időszakban, a hiperinfláció idején.

A gazdaság stabilizálására csak 1997–1999 közt került sor, az átalakulás egészét a társadalom túlnyomó része rablásként és a nagyhatalmi státus elvesztéseként élte meg. Kétségkívül fölerősödött a szeparatizmus, a helyi hatalmak térnyerése – a hírhedt *mesztnyicsesztvo* – a kétkamarás törvényhozás kialakulásával és a helyi vezetők közvetlen nép általi választásával fölerősödött. A 90-es évek egészében élénk és jórészt nyílt vita tárgya volt az, hogy a megtermelt jövedelemből mennyit fizessenek a központi költségvetésbe, és mennyi maradjon helyben, a vállalatoknál és a helyi hatalmaknál. Az a tény, hogy Oroszország 1992 óta minden évben jelentős, a GDP 2–7%-ára rúgó, vagyis a nagy tőkeexportőr országokénak megfelelő többletet mutat ki fizetési mérlegében – vagyis még a hivatalos statisztikában is –, arra utal, hogy *a tőkemenkítés jelentős, rendszeres és rendszerszintű jelenség*.¹⁰¹

Mindezek okán elég általános volt az a meggyőződés, hogy az elnöki rendszer megszilárdítását követően a központi hatalom konszolidációja az átfogó piaci reformoknak is, és az ország kormányozhatóságának – némelyek szerint egyben tarthatóságának – is feltétele volt (Mau, V., 2005; Aslund, A., 2007). Ezért elég széles körben élt az a föltételezés, hogy a politikai központosság ebben az esetben nemcsak megfér a piacgazdasággal – ahogy a hibrid rendszerekről szóló általános fejtegetésünkben a kötet elején bemutattuk –, hanem erősebb állítás

---

¹⁰¹ Orosz elemzők ezt már annak idején is úgy értelmezték, hogy a tőke normális országhoz foghatóan viselkedik, vagyis elmegy onnan, ahol zaklatják, olyan biztonságos helyekre, ahol nem. Utóbbiak a területen kívüli adóparadicsomok mellett a tiszteletre méltó Svájc, az Egyesült Államok vagy akár Magyarország pénzügyi közvetítő rendszere, ingatlanpiaca vagy vállalati köre is lehetett és volt is.

fogalmazódott meg. Nevezetesen az, hogy orosz viszonyok közt *a centralizáció bizonyos fokú helyreállítása kimondottan előfeltétele volt* a piac hatékony működésének, a részérdekek uralta, oligarchikus kapitalizmus meghaladásának.

Abban mindenki egyetértett, hogy a „valóságosan létező orosz kapitalizmus” nagyon messze esik a piacgazdaság tankönyvi modelljétől, ami az amerikai tapasztalatok elméleti általánosításaként értelmezhető. Mi több, még azon részlegesen és tökéletlenül piacosított modellektől is, amelyek Közép-Európában és Latin-Amerikában figyelhetők meg. Az orosz modellt Leonyid Koszalsz (2007) orosz szociológus nyomán helyes *klán-kapitalizmusnak* nevezni. E rendszer konstituáló eleme a hierarchikus függőség, a független szereplő azonban nem a párthierarchia, mint a szocializmusban, hanem a keresztapa, mint a dél-európai és dél-amerikai modellben. Utóbbi lehet ugyan állami szerv, de többnyire nem az, vagy ha állami vezető vesz részt benne, akkor elsősorban magánemberi, vállalkozói, családfői, szervezői minőségben¹⁰².

A Jelcin-korszakban létrejött – semmiképp sem egységes, különösen nem neoliberais vagy más nyugati tervet követő – klán-kapitalizmusban, mint minden keleti modellben, a gazdaság, *a vállalkozói osztály volt a meghatározó*. Az állam többé-kevésbé arra szorítkozott, hogy e réteg érdekeit védje, illetve az általa létrehozott javakat a maga hasznára újraossza. Egyszerűen szólva a tőkés osztály, a tulajdonosok alkották a független változót és az állam a tőlük függőt. E szereposztásnak volt kulcsembere az elnök lánya, Tatjana Djacsenko, valamint az elnök környezetében, többnyire az elnöki apparátusban és sokszor hivatalos

---

¹⁰² Vegyük észre, hogy ez a kategorizálás nemcsak egy évtizeddel korábbi, hanem jelentősen más tartalmú, mint a Magyar Bálint (2014) által kialakított maffiaállam. Utóbbi a Vagyim Volkov (2002) kötetében taglalt (bár a későbbi szerző által nem idézett) működés analógiájára az államot teszi meg az erőszakkal fellépő gazdaságsszervező erővé. Ez téves, zszurnalisztikus fogalomalkotás. Megítélésem szerint a maffia kimondottan horizontális jellegű, a közgazdasági nyelvben a *szereződések magánkikényszerítésének eszköze és intézménye*. Ebben a minőségében az intézményi közgazdaságtan számos szerzője által tárgyalt és értelmezett jelenség, amire Magyar nem reflektál. Hálózatos és nemzetközi természetűe folytán semmiképp sem alkalmazható olyan szereplőre, ami *a szuverén főhatalom birtokában* – jó vagy rossz – törvényeket hozhat, és azokat külön erőfitogtatás és fenyegetés nélkül is be tudja tartatni. Az a tény, hogy Magyarországon sok esetben különféle gazdasági szereplők maffiamódszereket alkalmaznak gazdasági és más viták rendezésére, a jogállam leépülését, a társadalmi kötőszövet megbomlását, de semmiképp sem egy informális intézmény makroszinten való megjelenését jelenti. Hozzánk hasonlóan értelmezi a történeteket kiterjedt elemzésében Sárközy Tamás (2014) is. A trafikpiac többszöri átalakulását modellértékűként elemezve Laki Mihály (2017) is a klasszikus lobbizás jelentőségét emeli ki, aminek az állam eszköze, de nem mozgatója.

rang nélkül szereplő, befolyásos udvaroncok, mint egykor Borisz Berezovszkij, Anatolij Csubajsz¹⁰³, Jegor Gajdar, Mihail Kaszjanov, Alekszej Kudrin és persze a pénzügyek, a média és a fegyveres erők tetszés szerint sorolható, nagy számú képviselője.

A keleti modellekre jellemzően – aminek Teng Hsziaoping volt a nagymestere – a *formális kormányzati szerep és az informális, tényleges befolyás egymástól élesen elválik*. Teng élete utolsó tíz évében semmilyen funkciót sem viselt, sőt már az utolsó húszban is alig, ettől még minden fontos kérdést Ő döntött el. Hasonlóképp Oroszországban egy miniszterelnök-helyettes vagy egy jegybanki elnök sok esetben súlytalan szereplő, míg a látszólag jelentéktelen beosztások birtokosa, különösen az elnöki adminisztrációban, minden titkok tudója.

A semmiből elővarázsolt – és ezért alábecsült – Vlagyimir Putyinnak ezért elnökként első dolga volt a „családtól” való megszabadulás. Miközben az udvaroncok kérés nélkül álltak át egységesen, a korábbi meghatározó személyiségek, így Djacsenko, Korzsakov tábornok, vagy Primakov és Sztjepasin korábbi kormányfők hamar kikerültek a pixisből. Ez a hatalomváltás valóban „több, mint kormányváltás, kevesebb, mint rendszerváltás” volt. Rövidre fogva: a szükségesé vált központosítást Putyin úgy vezérelte le, hogy a *fönti, lazán és informálisan egybekapcsolódó elemek egy szigorúan központosított, állam vezérelte modellt alakultak át*. Az elnöki adminisztráció nem pusztán karmestere, de irányítója, ihletője és végbevívője is az átalakulási folyamatoknak. Ez azonban nem intézményes: amikor 2008–2012 között Putyin – az alkotmányos korlátozás okán – négy évet a kormányfői székben ült, senki sem gondolta – még ideiglenes utódja sem –, hogy a nagy döntéseket pusztán formális hatásköre okán Dmitrij Medvegyev hozta volna meg.

A 2000 és 2008 közti éveket az határozta meg, hogy Putyin elfogadtatta: az országon belül megváltozott a független-függő változók köre. Másfelől a Nyugattal megértette, hogy a belső centralizáció – ekkor még – nem járt az ilyenkor szokásos külpolitikai agresszivitással. A 2001. szeptember 11-i New York-i terrormerényleteket követően Oroszországot a NATO szövetségének nyilvánított

---

¹⁰³ 2008 óta a *Rusznanotech* nanotechnológiai és innovációs óriásvállalat vezetője, ma is az egyik legbefolyásosabb orosz személyiség. 1998 augusztusában épp „munkanélküli” volt, de ez nem akadályozta meg Jelcin elnököt abban, hogy őt küldje az orosz fizetésképtelenséget áthidaló tárgyalásokra. Washingtonban Csubajsz nem is vesződött az IMF „bürokrátaival”, egyből Bill Clinton elnöknel kért és kapott bebocsátást és a megoldáshoz szükséges politikai és pénzügyi támogatást is.

ta, és egyértelművé tette, hogy országa középhatalmi, nem pedig világhatalmi ambíciók mentén alakítja politikáját¹⁰⁴.

Az elemzett évtized Oroszország szempontjából *különösen kedvező volt* – lett volna – a *főlzárkózás és a piaci viszonyok megerősítése szempontjából*. Egyfelől a világpolitika békés mederben folyt, az EU bővítése inkább az egykori külső birodalom stabilizálásáról szólt. Az EU – lényegénél fogva – sem képes, sem hajlandó nem volt a posztszovjet térség, a FÁK ügyeiben aktivizálnia magát – már ami a deklaratív diplomácián és a szerény segítségnyújtáson túlmutatott volna. Lényegében elfogadta az Andrej Kozirjev, Jelcin alatti első külügyminisztertől (1991–96) származó „közel-külföld”/blizseje zarubezsje koncepciójában összegzett törekvést. Eszerint Oroszországnak – a Baltikum kivételével¹⁰⁵ – előjogai vannak a volt szovjet tagállamok kül- és belpolitikai ügyeiben, azok lényegében orosz belügynek is tekintendők. Az ukrán válságok, csakúgy mint a 2008. évi abháziai háború és egy sor úgynevezett „befagyott konfliktus” mutatja, hogy ez a felfogás konkrét és élő, következményei beláthatóak. Ilyen például az, hogy a NATO-nak vagy más katonai szövetségnek, amit nem az oroszok vezetnek, az utódállamok nem lehetnek tagjai. Az EU megítélése ebben a tekintetben is folyamatosan változik, *a teljes jogú tagság az orosz stratégiai megfontolások ismeretében kizártnak mondható*.

A kedvező külső környezet mellett a tartósan magas – 2008-ban 155 dollárig – felkúszó olajár, a fegyelmezett gazdálkodás mellett megugró állami bevételek és a szinten tartott kiadások, a fegyverkezési verseny alábbhagyása együttesen egyedi alkalmat adott arra, hogy Oroszország gazdasági növekedéséből profitáljon. Konkrétan: *intézményi, környezeti, infrastrukturális beruházásokkal alapozza meg a „második transzformáció” folyamatát, az ipar-túlsúlyúból a szolgáltatás-túlsúlyú gazdaságba történő átmenetet*.¹⁰⁶

Mivel a kor akadémiai elemzései (Menshikov, S., 2013) az általunk vizsgált időszak 6-7%-os növekedését kivetíthetőnek vélik, valóságos rejtély – *puzzle* –

¹⁰⁴ Ld. ezekről részleteiben korabeli gondolatmenetünket (Csaba, 2004).

¹⁰⁵ A Baltikum a Szovjetunió által mindig eltagadott, és az Egyesült Államok által soha el nem ismert, 1939. évi Molotov–Ribbentrop-paktum révén került orosz fönnhatalom alá. Nemzetközi jogi alapja tehát sosem volt. Emellett a balti államok 1999. évi NATO-tagságával a kölcsönös és feltétlen kollektív katonai védelmet jelentő 5. cikkely e törpe államokat is védi. S ahogy rendre kérdezik: „ki halna meg a NATO-ból Ukrajnáért?”, ez meg is fordítható: „mely orosz vezető kockáztatna atomháborút a kies balti síkságért, aminek hadászati értéke mára nulla?”.

¹⁰⁶ Ennek bonyodalmainak történeti és elméleti összefüggésbe ágyazva taglalja a nemrég elhunyt kitűnő lengyel közgazdász, Jan Winiecki (2016) utolsó kötete.

az, hogy az orosz kormányzat a 2008-2009. évi nagy pénzügyi válságot megelőzően *miért nem fogott bele a nagyszabású átalakításoknak*, az ország tudománya és közvéleménye által unalomig ismert modernizációs hiányok közül legalább egyiknek vagy másiknak a felszámolásába? Útépítéstől intézményépítésig, egyetemfejlesztéstől kórházépítésig, fűtés-korszerűsítéstől a nukleáris hulladék biztonságos elhelyezéséig és a hiányzó szolgáltatási szektor/piac felfuttatásáig bárki tetszés szerint sorolhatná a kézen fekvő teendőket. De ezekre nem kerítettek sort, a költségvetési többletek ellenére sem.

Az erre adott egyik elterjedt válasz a nyersanyag-átok/*resource curse*, aminek kiterjedt nemzetközi politológiai irodalma van.¹⁰⁷ Az eredetileg az 1960-as évekre visszavezethető felismerés szerint a nyersanyagok könnyű elsajátíthatósága és a hozzájuk kötődő járadék-jövedelmek alkalmat adnak arra, hogy kedvezőtlen politikai folyamatok melegágyává váljanak. Egyik esetben egy despotikus kis csoport/klán/törzs veszi át a hatalmat, és fölöz le mindent, a másikban a külföldi befektető megfizet egy térségbeli hadurat, és rajta keresztül fosztja ki az országot. Mindkét esetben széttagolódás, önkényuralom és elszegényedés a nyersanyagkincs hatása.

A rendkívül kiterjedt irodalom eredendően arra hívja föl a figyelmet, hogy sok az ellenpélda. Ez a modell jó Afrikára, de nem magyarázza, hogy mondjuk Norvégia vagy az Egyesült Államok, esetleg Ausztrália miért nem esett ennek áldozatául? A válasz *az intézmények minősége, a kormányzás tartalma* és végeredményben az, hogy *utóbbiak a független változók*, nem a nyersanyag-ellátottság. Következésképp a putyini fordulatot biztosan nem lehet ezzel a divatos iránnyal megmagyarázni. Annál is inkább, mert közepesen fejlett, európai és a globális folyamatokat aktívan alakító országról van szó, ahol épp a nyugatival azonos vagy legalább kompatibilis rendszer kialakítása lett volna folyamatban, ami meggátolhatta volna a megmagyarázandó kisiklást.

A közgazdasági elméletben nagyjából mindenki azon az állásponton van, hogy *technikai értelemben* a növekedés, a járadékjövedelmek bezsebelésének ideje volna *a legalkalmasabb a költséges és nagy átalakítások megindítására*. Egyebek mellett azért is, mert van miből fejleszteni, van miből az átállás költségeit fedezni, és van miből a veszteseket kárpótolni. Ugyanakkor a reformok politikai gazdaságtanában rég ismert felismerés az is, hogy a gyakorlatban *többnyire a válság-*

---

¹⁰⁷ Venables (2016) a közgazdasági, Ross (2015) a politológiai irodalom kimerítő összegzése.

*helyzet az, ami a döntéshozókat cselekvésre és nemcsak meditálásra készíti*¹⁰⁸. Ez a reformok egyik alapellentmondásaként ismeretes, hisz ekkor el kell venni valakitől azt, amit a másiknak juttatunk. Kornai János (1972) régi meglátása szerint a gyors növekedés idején könnyebb elhalasztani a népszerűtlen lépéseket. Igaz, ezek egy idő után behozhatatlan hátrányok forrásává válnak, ahogy ő fogalmazta: a halasztásból mulasztás lesz.

Ez a régi meglátás kísérteties módon igazolódott az általunk elemzett évtized Oroszországban. Miközben az 1998. augusztusi drasztikus leértékelés¹⁰⁹ hatására meglódult a kivitel, és az erősen védett hazai piac szívó hatására bő egy évtized után növekedni kezdett a gazdaság (amin sokan meglepődtek). Mi több, a leértékelés, a fegyelmezett pénzpolitika, az erős ösztönzők és persze az energiaárak szárnyalása együtt évtizedes szinten gyors növekedési pályára állította az országot.

Az évtized fejlődésének egyik, fölöttébb sajátos vonása az volt, hogy – szemben a legtöbb OECD-országgal – *az orosz államháztartás is és a fizetési mérleg is rendszeres többleteket mutatott*. Miközben a fizetési többlet minősítése legalábbis kétértelmű – ha a tőkemenekítésre utaló észrevételünk helytálló, ez a forrás otthon hiányzik, ami a GDP 2-6%-ával magasabb beruházási rátát tett volna lehetővé. Másfelől: *a rendszeres, sok éven át jelentkező költségvetési többlet kóros tünet*. Közismert, hogy az inflációnál csak a defláció pusztítóbb. Hasonlóképpen: a rendszeres állami túlköltségnél csak az a perverzebb, ha az állam rendszeres többleteket halmoz fel, és ahelyett, hogy elköltené, ül azon.

Az állam nem képes és nem hivatott „rossz időkre félretenni” a jövedelmét, különösen olyan országban, ahol a fizikai, humán és intézményi tőke fejlesztése rendre jelentős késedelmeket szenvedett. Ha valaki volt orosz kórházban, utazott vidéki országúton, vagy próbált a jogszolgáltatásban bármit elintézni, ezt axiomaticusnak tekintheti. De nem kétséges az sem, hogy a hadiipar leépülése, az atomhulladék elhelyezése, az évtizedek óta lépült ipari kapacitások átállítása, az elemi életfeltételek javítása a rozsdadóvezetnek is nevezett középső területeken mind rengeteg pénzt „nyelne el”. És még nem is szoltunk arról, hogy Oroszország településeinek jelentős része évtizedeken át a természettel való dacolás je-

---

¹⁰⁸ Ezt a régi meglátást igen egyoldalúan alkalmazza a nyugati irodalomban Alesina és Grilli (1993) egy időben agyonidézett cikke. Ugyanis modelljük hallgat arról, mitől függ az, hogy a válság visszacsapáshoz vezet, esetleg reformhoz, vagy éppen széteséshez? Olaszország kitűnő példája az 1970–2015 közt az elsőnek, az 1978–2008 közötti Kína a másodiknak, és az 1983–91 közötti Szovjetunió a harmadiknak.

¹⁰⁹ A rubel árfolyama egyetlen nap alatt a korábbi negyedére zuhant.

gyében jött létre. Távoli, kifűthetetlen, élhetetlen területeken, amiket katonai okokból aligha lehet egyszerűen megszüntetni (ez pedig korlátozza mindjárt az energialiberalizálást, vagy az észszerű közlekedési tarifák kialakítását is, ld Hill–Gaddy, 2003; Gaddy és Ickes, 2013).

Egy alfejezetben nem is kísérlehetjük meg a gazdaságstratégia komplex elemzését. A felsorolt mozzanatok azonban egyértelműsíthetik azt, hogy a tárgyalt évtizedben Oroszország előtt komoly és *páratlan lehetőségek nyíltak meg a történelmileg öröklött fogatkozások meghaladására*. Egy évszázadban talán egyszer állnak ilyen szerencsésen együtt a csillagok. Az igazság kedvéért rögvest jelezniük kell: még ideális esetben sem gondoljuk valószínűnek, hogy akár egy álmokormányzat képes lett volna *ennyi mindennel egyszerre* megbirkózni. A nyugatnémet és a japán gazdasági csodát leszámítva, az újkori történelemben nem ismerünk olyan esetet, ahol nagyon rövid idő alatt nagyon komplex feladattal sikeresen megbirkóztak volna. És e két bezzeg-gyerek fejlődése is számos elmentmondással terhelt.

Putyin első két elnöksége alatt a felsorolt *feszültségek közül semmit sem enyhítettek*. A gazdaságpolitika két vonalon haladt. Egyfelől fokozatosan növelte a jövedelmek centralizációját, és a magánpiaci szereplők közül is kijelölte a „jó oligarchákat”, akik nem politizálnak, s cserében nekik mindent szabad. Ezekkel szemben az önállósodásra törőket, mint például Hodorkovszkijt vagy Guszinszkijt, sőt az erre csak képes, de voltaképp nem aktivizálódókat, mint Roman Abramovicsot, a közélet és sokszor az ország határain kívülre szorították, beleértve a letartóztatást és a tisztázatlan körülmények közti elhalálózást is (Borisz Berezovszkij korántsem az egyetlen).

Joggal merül fel az a vég nélkül vitatható kérdés, milyen szerepük is volt a többnyire *egykori Komszomol-vezetők*ből *előlépott újgazdagoknak* az orosz átmenetben. Anders Aslund (2012, 6. fejezet) vélhetően az egyetlen, aki kiemeli *pozitív szerepüket*, miközben az elmarasztaló anekdoták uralma a jellemző. Utóbbiakat nem lebecsülve földidézük, hogy a svéd szakértő szerint csak ők képviseltek dinamizmust és a politikai monolit hatalommal szemben bármiféle ellensúlyt. Vagyis – a korábbi kettősséget földidézve – a hétköznapi emberek jogos megvetése mellett nem hallgatható el a történelmileg előre vivő szerepük. Mint ahogy ugyanez a helyzet a vadnyugat hősei, a „rablóbarók” (*robber barons*) és a szamurájokból lett vállalkozók esetében is.

Másfelől a kormányzat évente hozott létre olyan programokat, amelyek az ország nyersanyagfüggőségét csökkentették volna, és a beruházásokat a feldolgozóipar felé fordították volna. E tervek rendre füstbe mentek. A kormányzás

egésze voltaképp *egyetlen részletkérdés, az olajból és gázból származó járadékok újraelosztása és felhasználása körül forgott*. Például létrehoztak 2004-ben egy – norvég mintát követő – a legjobb éveiben 700 Mrd dollárt kitevő alapot, amibe a járadékok egy részét irányították, hogy ebből a gazdaságátalakítást fedezzék. Eme alapokat már a 2008-as választáson megcsapolták, 2012-ben pedig teljességgel felélték.

További részletek helyett az alcímben fölített kérdésre az a válasz, hogy a Putyin körüli erőközpont *kizárólag hatalomtechnikai szempontokat követett*. Épp ezért – Pinochettől eltérően – a gazdaság tartós működőképességének létrehozását, az intézményépítést, majd a hatalomnak szabad választásokon kiemelkedő utódoknak történő átadását egyáltalán nem tartotta feladatának. Az orosz politikát hagyományosan uralók, a *sziloviki*, vagyis a belbiztonsági erők rövid gazdasági pozícióba helyezése és annak megszilárdítása minden mást maga alá rendelt, sőt, ami nem triviális, ki is zárt.

LENGYELORSZÁG: A SZÜRKESEG DIADALA?

A rendszerváltozás hajnalán Lengyelországot az elemzők többsége a reménytelen esetek közé sorolta. Ehhez képest volt eredményesnek mondható mindaz, amit az előző évtizedet bemutató mini országtanulmányban felsoroltunk. A korabeli közgazdasági gondolkodás Lengyelországot leginkább Ukrajnával és Oroszországgal, esetleg az épp nem háborúzó Szerbiával sorolta egy ligába. Mivel az ország közmondásosan gyenge gazdasági teljesítményét adottságnak vették, és a szocializmus két évtizedes bomlása után jogos volt a széteső kormányzati gyakorlat meghosszabbodására számítani, a sokterápiát kidolgozó szűk eliten kívül szinte mindenki borítékolta a kudarcot.

E várakozáshoz hozzájárult a lengyel politika hagyományosan megosztott, széthúzó volta, a stabilizációhoz különösen is nélkülözhetetlen erős központi kormányzás hiánya, a gazdaságpolitikai reformok irodalma által gyakorta és joggal kiemelt, jól fizetett és jól képzett, nyugati színvonalú technokrácia hiánya.

Ehhez társult a kerekasztal-tárgyalásokon kialakított kormányzati forma nehézsége is. Lengyelország elnöki köztársaság, de a köztársaság első emberének főképp a külpolitikában és a hadügyekben van meghatározó szerepe (a szükségállapot tapasztalatai alapján nem is meglepően). Gazdasági kérdésekben a kormányfő dönt a törvényhozással, a szejmmel együtt, de az államfő – a né-

met-magyar gyakorlattól eltérően – adott esetben valós ellensúlya tud lenni a miniszterelnöknek.

A túlhatalommal szembeni sokféle védekezés Európa első demokratikus alkotmányának, az 1791. évinek az öröksége, sőt már az azt megelőző nemesi köztársaság hagyománya is megalapozta. Mindezen előzményekre építve számos fék és ellensúly korlátozza a végrehajtó hatalmat. Ezek közül kiemelten fontos az arányos választási rendszer, ami rendre sok politikai erőt juttat a törvényhozásba, és koalíciókötési kényszert eredményez. Emellett az alkotmánybíróság és a sajtó is jelentős ellenőr, valamint a független bíróságok – a gazdasági szempontokat többnyire nem követő – ítéleteivel is számolni kell.

A lengyel átmenet megalkotói – szemben például a magyarral – *sosem tekintették alapértéknek a kormányzat stabilitását*, illetve azt, hogy egy kormány, ha egyszer fölállt, lehetőleg ki tudja tölteni mandátumát. Sokkal inkább a választói akarat megjelenítését, a sokféle törekvés harmonizálását tekintették céljuknak. Épp ezért Lengyelországban már az átmenet elején gyakori volt a kormányváltás, és ezt a későbbiekben is megfigyelhettük. Sokszor adott parlamenti felállás mellett is változott a kormány összetétele.

Ez a helyzet *a nagyívű reformoknak akkor sem kedvez*, ha politika- és demokrácielméleti alapon sok érv hozható föl mellette. Épp ezért az átalakulás első évtizede a visszarendeződéstől való félelem, az ukrán-orosz forgatókönyv megismétlődése vagy meghaladása témakör körül tétéleződött (Hartwell, 2016). Ez egyfelől állandó feszültséget vitt az elemzésekbe – a tisztán szakmai, mondjuk költségvetés- vagy agrárpolitikai vitákba is. Másfelől e mércén mérve Lengyelországnak már az első évtizede is rendkívül sikeresnek volt mondható, hiszen – a sajátos helyzetű Baltikumot nem számítva – itt volt a legnagyobb az eltávolodás a szovjet korszak viszonyaitól. A mindennapokat megkeserítő áruhiányok megszűntek, eltűnt a gazdaságot két évtizeden át szétziláló kettős valutarendszer is. Utóbbi – a nevében aranypénzt idéző *zloty* valóságos pénzzé válása – valódi kopernikuszi fordulat volt. És az 1993-ban megindult gazdasági növekedés is tartósnak bizonyult. Jogosnak tűnt tehát a lengyelek önbizalma, amennyiben saját átalakulásukat modell/példa-értékűnek tekintették globális egybevetésben is. (Kolodko, 2005).

A demokratikus és piacgazdasági kettős átmenet szempontjából Lengyelországban merült föl először az a – másutt is perdöntő – kérdés, hogy *a politikai inga jelentős kilengése*, közelebbről a baloldali utódpartok hatalomba történő visz-

szatérése¹¹⁰, majd a jobboldal ismételt térfoglalása *miként hat* a lényegük szerint *csak több év után ható reformokra*. Az általános várakozás az ukrán-orosz modellt vetítette ki, vagyis hogy a baloldal eleve a piaci reformok, a nyugati nyitás és a pluralizmus ellenfele lehet csak. Ezért is volt a „mielőbb minél több reformot”, vagyis a sokkterápia képviselhető.

Mint az előző áttekintésben láttuk, 1993–97 között a lengyel baloldal e három terület egyikében sem a várakozások szerint teljesített. Igazából – kellő többség mellett, és az egykor velük szemben álló szakszervezeteken könnyen túltéve magukat – ők láttak neki a szerkezeti reformoknak, az átalakulás legfőbb akadályainak számító nehéz- és bányaiipari, valamint hajógyártó cégek leépítésének. Az uniós tagság ügyében is sokkal kevésbé harciasan védték a termelői érdekeket, mint mondjuk a spanyolok.

Az első meglepetést a második követte. Jerzy Buzek jobbközép kormánya 1997–2001 között semmit se vett vissza az elődök szerkezeti reformjaiból, viszont szigorúbb költségvetési és pénzpolitikát folytatott. Meghagyta hivatalában az 1992 óta a jegybankot vezető Hanna Gronkiewicz-Waltzot. A jelenleg Varsó főpolgármestereként működő jogász-professzor asszony a kemény monetáris politika híveként szerzett nevet magának. Irányvonalának bebetonozását szolgálta a jelentősen megnövelt függetlenségű, az Európai Központi Bank/Bundesbank-modell szerint átalakított – lengyel nemzeti bank mozgásterének megnövelése. Az elnök asszonynak Londonba, az EBRD alelnöki székébe történt távozása után Buzek a központi bank élére Leszek Balcerowicz professzort, a sokkterápia atyját nevezte ki, aki többször volt korábban pénzügyminiszter. 2007-ig tartó elnöksége idején Lengyelországban kialakult az árstabilitás, és a közép-európai államok közül szinte egyedül már 2005-ben lehűtötték a devizaalapú lakáshitelezés felfutását.

A lengyel átalakulás második szakaszát – az elsőhöz hasonlóan – a politikai hullámverés, a sorozatos korrupciós és lehallgatási botrányok, kémügyek és lejáratások mellett a gazdaság észszerű és folyamatos bővülése, a gazdasági feltételek javulása jellemezte. *A gazdaságpolitika tartózkodott az újításoktól, mondhatni az unalomig ortodox volt*. A költségvetési fegyelem szigorú pénzpolitikával társult. A befektetések jelentős része az oktatásba irányult, így a munkára foghatók száma jelentősen nőtt. A 80-as évek eleje óta megfigyelt külföldre vándorlás is

---

¹¹⁰ A szociáldemokrata párt mellett a Waldemar Pawlak névvel fémjelzett, sokáig örökös királycsinálónak tűnő Néppárt (parasztpárt) sem nélkülözte e jellemzőket, hisz a lengyeleknél 1989 előtt is többpártrendszer működött.

segített az első évtized legsúlyosabb gondjának, a tartósan két számjegyű, 11-13%-os munkanélküliség leszorításában. Igaz, ennek sajátos ára volt. Egyfelől az 50-55 év fölöttiek – Németországtól eltérően – nemigen térhettek és nem is tértek vissza a munkapiacra. Másfelől a munkahelyek főképp a Berlin – Poznan – Krakkó vonalon, a német gyökereit fölfedező Sziléziában és Varsóban keletkeztek, Kelet-Lengyelország ebből lényegében kimaradt. Szembetűnően *a képzetlenebb rétegek jutottak munkához*, a külföldi tőke befektetése és a transznacionálizálódó ágazatok és cégek révén.

Figyelemre méltó, hogy a 2001–2005 közti baloldali kormányok – Leszek Miller és Marek Belka alatt – nem nyúltak a jegybank függetlenségéhez, pedig Leszek Balcerowicz, a 2001-ben kinevezett elnök nem minden doktrinerségtől mentesen képviselte az árstabilitás szempontját. Nem lazítottak az államháztartási szigoron sem, és maximálisan EU-konform politikát folytattak (Rosati, D., 2012). Sőt, a „harmadik köztársaságot” meghirdető Lech Kaczyński, a jelenlegi elnök ikertestvére sem hajtott végre olyan fordulatot másfél éves kormányzása idején, ami a gazdaságpolitika zsánerét alapjában érintette volna. 2010. április 10-i tragikus repülőgép-balesete máig tisztázatlan körülmények között történt, és megakasztotta a radikális visszarendeződés irányzatát, a „harmadik köztársaság” programját.

Az ezt követő választásokon *alapjaiban alakult át Lengyelország politikai térképe – de nem gazdaságpolitikája*. Rövidre fogva: összeomlott a két évtizeden át váltópártként működő baloldali blokk. A lengyel politika kétpólusúvá vált, miközben Európában a protesztmozgalmak, a regionális tömörülések és az új politika különféle erői valóságos kaleidoszkópot alkottak. *Ez a két központ azonban nem a hagyományos jobb és bal, korszerűsítők és hagyományörzők, régi és új erők mentén adódott*. Hanem a mérsékelt és a radikális jobboldal, a liberál-konzervatívok és a radikális, szociális demagógiára építő nacionalisták között.

Ez a törés, ami legalább évtizedes szinten fennmaradt, nemcsak más európai országoktól határolja el Lengyelországot. Hanem egy új korszakot jelez, ahol a törésvonalak sem kulturális, sem gazdasági, sem politikai értelemben nem a megelőző évszázad és különösen nem a szocialista korszak szellemi és társadalmi törésvonalait követik. Ha 2015-ben fordulat jött létre, az bizonyos értelemben annak a jele, hogy *a lengyel átmenet saját sikerének áldozatává vált*. Az új törésvonalak jelennek meg az új politikai leosztásban. A múlt, különösen *a szocialista örökség, teljesen irrelevánssá* vált.

Elemzésünk utolsó éveiben, 2007–2009 során a Donald Tusk jelenlegi Európai Tanács-elnök vezette Polgári Platform a német kereszténydemokratákra jel-

lemző magabiztossággal és beágyazottsággal vitte az ország ügyeit. Kiemelhető a német–lengyel tengely kialakulása, ami a hagyományos lengyel középhatalmi törekvések számára némi reálpolitikai alapot nyújtott.

Ugyanakkor a helyzet ellentmondásosságát mutatta az, hogy a kormányzat és a jegybank többször kinyilvánított szándéka ellenére az euró bevezetésére nem került sor. Miközben a válság után készült elemzések (Belka, M., 2012) ezt a gazdaságpolitikai eszközöket érintő szuverenitás védelmeként értelmezik, a válság előtt, vagyis az épp most taglalt időben erről nem volt szó. Szlovénia, Szlovákia, Észtország és potenciálisan már ekkor a két másik balti állam is az euróövezet tagjává vált. Lengyelországnak is meglett volna az esélye, de az elköteleződés hiányzott, a társadalmi konszenzus hasonlóképp. Ugyanis az épp megsemmisült baloldal volt a közös valuta híve, míg a radikális Jog és Igazságosság a nemzeti szuverenitást féltette tőle, a Jobbikhoz hasonlóan és a tőlük ismert érvek mentén.

Eközben szinte észrevétlenül – és Németország kivételével senkihez sem hasonlíthatóan – tovább folyt a szakszerű gazdaságpolitika, mind a makroarányok, mind pedig az oktatás és a közlekedés fejlesztése szintjén. S miközben a lengyel versenyképesség rosszabb a magyarnál, a K+F kiadások ekkor is kisebbek voltak, az üzletalapítás sem könnyebb, a fokozatos és tartósan egy irányba vivő politika hatására csökkenni kezdett a munkanélküliség. A folyamatos növekedés a bérekben is megjelent, a szociális hálót sem számolták fel. Vagyis, ha tetszik, *a titkok nyitja a nagy kezdeményezésektől, a sehol ki nem próbált ötletektől való tartózkodás volt*, illetve az egyszer belátott helyes megoldások – így a felsőoktatás kiterjesztésének, a munkapiac rugalmasabbá tételének, a fegyelmezett államháztartásnak – a megőrzése volt, kormányzatokon és ciklusokon keresztül, ahogy azt a konzervatív gazdaságpolitikai receptkönyvek ajánlják immár három évtizede.

Ugyanakkor a következő évtized ellentmondásait bizonyára előre vetíti az, hogy *az intézményi és szerkezeti reformoktól való tartózkodás hosszabb távon bizonyára nem lehet a kibontakozás útja*. Ami sikeres rövid távon, egyáltalán nem biztos, hogy az hosszabb távon. Minél inkább kerülnek a meghatározó érdekcsoportokkal, annál valószínűbb – Mancur Olson ([1982] 1987) klaszszikus érvelése alapján – az, hogy az utóbbiak erőfölénye a gazdasági szerkezet és az intézmények elmeszesedéséhez és ekképp a nemzetek hanyatlására vezet. Jól látható ez a kötetében elemzett 1950–70 közti Nagy-Britannia és Nyugat-Németország egybevetéséből, de az újabb példák közül mondjuk Franciaország és Észtország vagy Szlovákia szembeállításával is az elmúlt két évtizedben.

Mindezek miatt a lengyel esetben *a kis lépések politikájának mind a színét, mind a visszáját láthatjuk*. A színe az, hogy pusztán a nagy melléfogások és önkényes lépések mellőzése is jelentős és tartós jólétnövelő lehet. A visszája az, hogy a bátrabb lépésektől való tartózkodás árát hosszabb távon fizeti meg a lengyel társadalom, méghozzá részben a szőnyeg alá söpört problémák – például a nyugdíjrendszer és a túlszabályozás – gondjainak felszínre kerülésével, részint pedig a szélesen vett gazdasági teljesítmény és a versenyképesség lanyhulásával, a többi versenyzőhöz viszonyítva.

MAGYARORSZÁG 1999–2009: A POLITIKA A GAZDASÁG ELLEN?

Ha azt állítjuk, hogy a politikai és a gazdasági logika és észszerűség egymással könnyen szembekerül, vélhetőleg nem állítunk valami különösen bátrát, merészet vagy újszerűt. Értelemszerűnek mondhatjuk, hogy a rendszeres választások nyomása alatt álló politikusok időhorizontja rövid. A politikusok amúgy sem kiemelkedő személyes minősége a médiakormányzás és az internetdemokrácia világában érthető és másutt elemzett (Bueno di Mesquita, B. – Smith, A., 2014, 4. fejezet) okokból szükségképp tovább romlik. Eközben a gazdaságban nő azon kérdések száma, amelyek valóban távlatos gondolkodást – mérlegelést és döntéseket – is igényelnek, a környezeti fenntarthatóságot érintő témáktól (energiaárak, hulladékkezelés, cirkuláris gazdaság) a társadalmi integráción át a regionális kérdésekig és a nemzedékek közti méltányos elosztás szempontjaiig.

Miközben ez az ellentmondás globálisnak mondható, a magyar esetet mégsem tudjuk anélkül tárgyalni, hogy az elemzett évtized fejleményeit ne ezen dilemma köré rendeznénk. Különösen az 1995. márciusi *Bokros-csomag volt megosztó hatású*. Egyfelől, az intézkedések – amelyek közül a szerkezetiek, vagyis a valódi reformot jelentők alig néhány hónapot éltek, a nyugdíjreform kivételével – hozzájárultak a magyar gazdaság évtizede megbomlott egyensúlyának helyreállításához, és ezért szakmai egyetértésre letek (Antal, 1998; Kornai, 1996). Ugyanakkor a korabeli ellenzék épp az intézkedések népszerűtlen, életszínvonal-csökkentő vonását állította egész érvelésének középpontjába, *másfél évtizeden át megbélyegezve mindent*, ami ehhez az – általuk neoliberalisnak vélt – intézkedésrendszerhez volt köthető.

Érdemes kiemelni: nem ismeretes olyan elemzés, ami ökonometriai módszerekkel igazolta volna azt, hogy a magyar gazdaságban 1997-től valóban egy évtizeden át lendületet vett növekedés csakis a stabilizációs programnak lett volna köszönhető. Az nem kétséges, hogy az intézkedések híján a súlyos fizetési-mérleg-hiány fizetéképtelenségbe és további megszorításokba vitt volna. Ugyanakkor a magyar gazdaság növekedésében vélhetőleg meghatározó szerepet kaptak az 1989 óta kiépült új intézmények, az Antall-kormány által bevezetett újítások – így a csödtörvény és a külgazdasági liberalizálás –, valamint az ekkorra már túlsúlyra jutott magángazdaság. Az Európai Unió egyoldalú piacnyitása és a PHARE programhoz, valamint az előcsatlakozási alapokhoz is kötődő, részben technikai segítség és az uniós tagsággal kapcsolatos – előzőekben taglalt – bizakodás együttesen *kedvező befektetési klímát teremtett*. Az a tény, hogy a magántulajdon – és különösen a kivitelre termelő működőtőke-befektetések – túlsúlyra jutottak a gazdaság szerkezetében, megalapozta a kivitel korábban nem tapasztalt, tartós és lendületes növekedését, és ezzel a GDP-bővülés fenntarthatóságát is.

A magyar átmenetet – a V4-hez hasonlóan – meghatározta az, hogy az átalakulást vezető széles koalíciók felbomlottak. Helyüket stabilnak tűnő, de *valójában túl széles, amorf pártszövetségek vették át*. A legélesebb Szlovákiában volt a verseny – a választási törvény sok erőnek és egyednek enged teret. De a többi államban sem mondhattuk, hogy A lenne a rendszerváltás győzteseinek, B pedig veszteseinek pártja. A hazai példánál maradván: igaz ugyan, hogy az átalakulás első körének nyertesei jórészt a nómenklatúra-elithez voltak köthetőek, de ez nem a teljes igazság. Az MSZP kezdetektől fogva baloldali ideológiájú, a munkavállalókkal – az ekkor még több ágazatban jelentős szakszervezetekkel – választási szövetségben induló szervezet volt. A nyugdíjasok és a közalkalmazottak ekkoriban jelentős részben a szocialisták felé tájékozódtak. Így a Bokros-csomagot sokan árulásként élték meg, és már Medgyessy Péter második pénzügyminisztersége (1996–98) alatt megindult az intézkedések felpuhítása.

Hasonlóképp az 1998-ban sokak meglepetésére hatalomba kerülő *jobboldali koalíció is* sok tekintetben ellentétes érdekű, *ellentétes stílusú és háttérű erők szövetségét* jelenítette meg, amittől technokratikus, tisztán közgazdasági logika mentén folyó kormányzást nyilván nem lehetett elvárni. Csak a rend kedvéért felidézve: míg az akkori Fidesz jórészt a képzett, nyugatos, transznacionalizált cégekben és pénzintézetekben működő fiatal értelmiséget szólította meg, addig a vele kormányt alakító kisgazdapárt az átalakulás veszteseit, különösen a kevésbé képzett vidéki szavazókat szólította meg. A törvényhozási többséghez időről

időre szükséges volt a MIÉP külső támogatása is, akik a városokban élő, az átalakulás veszteseinek hangján szóló programot jelenítettek meg.

További elemzések könnyen ki tudják mutatni (Bozóki, 2003; Körösenyi, 1998) azt is, hogy a pártok *Magyarországon is néppártosodtak*, vagyis egyfelől sokféle ideológiát és érdeket jelenítenek meg, másfelől a nyugat-európaihoz hasonlóan amorf jellegűek, van köztük átjárás (ez csak az ideológiájukat meghatározó értelmiségiekre nem igaz, a szavazókra még a két szél között is).

Mindez röviden azt jelentette, hogy az EU sorvezetőjén és a nagy vonalakban főnnálló közmegegyezésen túl *nemigen volt olyan fixpont, ami köré a kormányzás szerveződhetett volna*. A parlamenti váltogazdaság egyfelől erősítette a személytelen intézmények jelentőségét, másfelől azonban minden intézkedést, minden lépést egy-egy politikai szereplőhöz kötöttek (messze nem csupán a Bokros-csomagot). Mindez nem kedvezett annak – amit egyébként az EU sok tekintetben elvárt, és az ország társadalmának is érdekében állt volna – hogy hosszú távra szóló, *egy-egy cikluson túlmutató intézkedésekkel alapozzák meg a jövőt*. A teljesség igénye nélkül: az oktatástól a nyugdíjon át a területfejlesztésig és az egészségügyig megérett az idő az irodalomban harmadik generációsnak nevezett reformokra.

Ezeket a lépéseket a balti államokban, Szlovákiában és részben Romániában bevezették, vagyis *nem lehetetlenről volt szó*. Ugyanakkor az a tény, hogy Magyarország is révbé ért, azt jelentette, hogy már 1999-től, amikor a tagság, a révbé érés bizonyossá vált, *az EU elvesztette erős ütőkártyáit*. A helyi elit eltökéltségére lett volna szükség ahhoz, hogy az említett, hosszú átfutású intézkedések idejében meginduljanak, és évtizedes szinten, vagyis a politikai cikluson túl is érvényre jussanak. Mint láttuk, Németországban és az itt nem tárgyalt Skandináviában hasonló átalakulások történtek a terepen, nemcsak a szakirodalomban. Holott nem volt kérdéses (Antal, 2004; Kornai, 2007) az, hogy efféle lépések nélkül a gazdasági növekedés lendülete kifulladásra, a reformok számára pedig kedvezőtlenebbé válik mind a gazdasági, mind a társadalmi föltételrendszer.

Az első meglepetésről már volt szó az előző fejezetben: a Fidesz-kisgazda koalíció – ellenséges retorikája mellett – nem fordította visszajára a magánosítást, nem terjesztette ki az állami irányítást, és menetrend szerint befejezte az EU-integráció bonyolult folyamatát.¹¹¹ Ez egyáltalán nem volt se magától értetődő, se

---

¹¹¹ Szerzőgázó összegző áttekintést közöl erről – jórészt a résztvevők szempontjából – a *Közgazdasági Szemle* 2014. áprilisi száma, a tízéves évfordulóra időzítve megjelenését. Tanulságos, hogy bár ez még a második Orbán-kormány idejére esett, sem a kormányzat, sem a kormány-

zökkenőmentes a Kis-Jugoszlávia elleni „humanitárius intervenció” árnyékában, amikor a beavatkozást ellenző országokkal is el kellett fogadtatni, hogy a magyar légteret és a magyar területet NATO-csapatok használják. Az első Orbán-kormányban nem volt annyira elidegenedett a viszonya Brüsszellel, mint a harmadiknak, de a kapcsolatot az ellenzéki időből maradt távolságtartás jellemezte. Röviden szólva: a jobboldal úgy érezte, hogy a baloldali kormány történelmi rossz lelkiismerete okán udvarol az EU-nak és a NATO-nak, és az ebből adódó túlteljesítés indokolatlan.¹¹²

A hasonlóképp meglepetésként hatalomra került *baloldali kormány sem szántotta a földbe elődje minden intézkedését*, bár a közigazgatás káderállományának lecserélése a 2010-et követőhöz volt mérhető (126 regionális képviselőből például 125-öt váltottak le). A gazdasági döntéseket a helyzet motiválta. Ha 1998-99-ben az orosz fizetésképtelenség hatásainak elhárítása volt a feladat, 2002–2006 közt a meginduló uniós források lehívása, az uniós érdekképviselet megszervezése és a tervbe vett reformok előkészítése (lett volna). Jól láthatóvá vált 2004 nyarára, hogy az e fejezet elején említett *reformlépések túlnyomó részét a szocialista párt nem támogatja*. A kormányzást teljesen lekötötte egyfelől a teljesítmények nélküli bér- és nyugdíjmelést hozó „jóléti rendszerváltás”, másfelől a kormányfő pártállami besúgói múltja kapcsán már 2002-ben kirobbant botrány, amin egyszerűen nem tudtak túljutni.

Gyurcsány Ferenc 2004. augusztusi színre lépése sokak számára a valódi, szakmailag megalapozott, átfogó reformok ígéretét jelentette. Valójában már 2005 nyarára kiderült, hogy – saját pártjának és frakciójának támogatása híján – az új kormányfő is csak a választásokra koncentrált. A költségvetés már-már közmondásos lazasága, a költségeket ellentételező permanens infláció az ország egyik sajátosságává vált egész 2010-ig.¹¹³

---

pártok, sem a hozzájuk kapcsolódó kvázi-szakértői kör nem tartotta szükségesnek, hogy megszólaljon. Mivel a közigazgatásban semmi sem véletlen, és ekkor még szép számmal voltak a területtel régóta foglalkozó szakértők (megemlékezést is tartott a Külügyminisztérium a Várban egy hónappal korábban), ez a hallgatás előre jelezte a következő évek harcosságát.

¹¹² Vélhetőleg ennek megnyilvánulása volt a svéd Gripen vadászgépek beszerzése (egyedül a NATO-ban), ami olyan technikai többletekre hivatkozva hergelte föl a mai napig az amerikaiakat, amelyeket két évtized alatt sem kellett használni. Az immár haldokló géppark megújítása nyilván hasonló jelentőségű lépést igényel (a csehek már letették a garast az F-16 mellett).

¹¹³ Ezen évek fordulatos történeteit krimiszerű oknyomozással és izgalmassággal tárgyalja (Romhányi–Ohnsorge–Szabó, 2007). Főlöszleges megismételnünk az online is hozzáférhető, ma is beszédes elemzésüket.

2006-ban akkor még páratlanul a kormányon lévők győztek a választáson. Gyurcsány Ferenc elérkezettnek érezte az időt a valódi fordulatra, s programját az azóta fogalommal vált ősödi beszédben hirdette meg (nem a nyilvánosság-nak, hanem a beavatottaknak). Amikor e beszéd mintegy három hónap után kiszivárgott, alapvetően megváltozott Magyarország politikai térképe, voltaképp mind a mai napig hatóan (ld. Kósa, A., 2016 interjúkötetét).

A beszédben egész más súlypontok szerepeltek, mint a választási platformon. Ez önmagában még közhelyes is lehetett volna, ha az ország közvéleménye nem kiszivárogtatás révén értesül minderről. Az ellenzék kapva kapott az alkalmon, és *lényegét tekintve kibillentette a kormányzástól a baloldalt*. Az utcai tüntetések sorát az ellenzék szerelte le, a 2008. márciusi szociális népszavazással pedig delegitimálta a kormánypártokat. 2009 februárjában ügyvezető kormány alakult Bajnai Gordon vezetésével, ami azt tekintette feladatának, hogy a választásokig elkormányozza a 2008. októberében fizetésképtelenség határára sodródott országot¹¹⁴. Ez sikerült is neki.

Pusztán a növekedési adatok alapján egy 4,5%-kal növekvő, vagyis felzárkózó ország képe rajzolódik ki, növekvő fogyasztással és tőkeberuházásokkal külföldről és itthonról. És mégis: ebben az időszakban lett Magyarország „éllovasból sereghajtó” (Matolcsy, 2007). Mint számtalan korabeli elemzés bemutatta, a mennyiség és a minőség ellentmondása már ekkor kiéleződött. Szembeötlő volt például, hogy a viszonylag gyors növekedés mellett nőtt a munkanélküliségi ráta, megjelenítve a gazdaság tőkeigényes voltát és túlszabályozottságát, ami a magas és kiszámíthatatlan közterhek révén is csökkenteni a teljesítményt. A 2000 és 2006 közti növekedést jórészt az EU-val kapcsolatos várakozás, a külföldi befektetés és a laza költségvetési pozíció együttese alakította ki. Voltaképp nem meglepő, hogy a 2006. szeptemberi fékezés hatására a kocsi tartósan elakadt (egész 2013-ig).

Kívülállók számára talán az lehet a legmeglepőbb, hogy a 2006–2009 közti időszak hivatalosan is meghirdetett *erős reformtörekvései milyen kevés eredményt hoztak*. Külön érdemes kiemelni a 2008-ban akadémiai elnökök és jeles közéleti személyiségek jegyezte Reformszövetség munkáját, ami egyfajta ügyvezető kormányként próbálta áthidalni a politikai megosztottság okozta bénultságot. Az áthidalhatatlan politikai szakadékokat egy szakmailag megalapozott, négy évre szóló válságkezelő programmal kísérelte meg pótolni, amit 2009 februárjában

---

¹¹⁴ Ennek körülményeiről ld. Mihályi (2013) kötetét.

ban ismertettek a lapok. Bár munkájuk jelentős visszhangot kapott¹¹⁵, és utólag is szakszerűnek minősíthető, javaslataikra nem volt fogadókészség. Szót kell tenni arról is, hogy a kormányzat felkérésére népes és jó erőkből álló kerekasztalokban – például egészségügyi, oktatási – dolgoztak a kiutat megalapozó szakmai programokon. A jegybank keretében és független csoportokban is lázas gondolkodás folyt.

Mindeme jó szándék eredményét egyszerűen maga alá gyűrte a 2008. október közepén kirobbant fizetési válság. *A napi válságkezelés mellett se idő, se alkalom nem maradt a távlatos lépésekre.* Az új kormány 2010 májusában – kétharmados fölhatalmazására hivatkozva – tudatos elhatározással *eleve nullpontról indult*, és nem is foglalkozott e tervzetekkel. Pedig a fiókok ekkor nem bizonyultak üreseknek, de a döntés az volt, hogy minden téren új lapot kell nyitni, új emberekkel új irányba haladni.

Ugyanakkor vissza kell térnünk ahhoz az alapvetéshez, mi szerint 2006 szeptember 17-ét követően az országnak nem volt széles értelemben legitimnek tekinthető, mindenki által elfogadott kormányzata¹¹⁶. Emellett ebben az időszakban is fönállt az, hogy *a jelentős politikai erők gazdasági kérdésekben élesen megosztottak voltak magukon belül is.* A jéghegy csúcsának tekinthetjük például azt, hogy a 2006 őszén eldöntött kórházi kapacitáscsökkentés – aminek indokoltságát szakmailag senki sem vitatta – olyan ellenállásba vezetett, ahol kormánypárti és ellenzéki honatyák együttesen állták útját annak, amit ők pusztá rombolásnak véltek.¹¹⁷

Az esetet általánosítva úgy összegezhetjük a diagnózist, hogy a tárgyalt évtizedben a magyar *politikai osztály egésze megosztott maradt a gazdaság átalakításának és korszerűsítésének alapvető kérdéseiben.* Amíg az EU-ba kerülés furkósbolja és mézesmadzaga tartott, addig hajlandóak voltak a minimálisan szükséges átalakításokra. Ezt követően viszont – úgymond „normális demokráciává válva”

¹¹⁵ A Google közel 1400 tételt tartalmaz a Reformszövetség cím alatt. Jellemzően az eredeti programdokumentum nem érhető el. Letöltve: 2017. június 28.

¹¹⁶ Tanulságos, hogy a Kósa András (2016, 143–145. old.) interjúkötetében megszólaló egykori kormányfő utólag maga is elismeri, hogy legkésőbb a szociális népszavazást követően, 2008 márciusában helyesebb lett volna lemondania. Tegyük hozzá utólagos bölcsességgel: ha a Fidesz komolyan a 2008 őszén képviselt populista vonalat vitte volna, akkor Gyurcsány Ferenc már 2010-ben vagy 2012-ben ugyanúgy a haza megmentőjeként térhetett volna vissza a hatalomba, mint korábban több alkalommal Silvio Berlusconi Olaszországban. És nem mellékesen: sem a baloldal teljes fölmorzsolódására, sem a jobboldal kétharmados diadalára nem került volna sor 2010-ben.

¹¹⁷ Ha a sok évtized után bezárt lipótmezei intézményre gondolunk, talán nem is alaptalanul.

– már nem is törekedtek távlatos megoldásokra. Erre a közigazgatás Sárközy Tamás (2012) által plasztikusan bemutatott szétesettségé részint hivatkozási alapot adott, részint viszont magyarázza (2006 és 2010 közt egész szélsőséges mértékben). Számos hasonló átalakult és demokratikus országtól – így a balti államoktól vagy épp Dániától eltérően – az „elit” egésze számára az eleve adott kiindulópont a *carpe diem* volt és maradt. A szakma is megosztott volt, de a lényeg sosem az utóbbiak véleménye volt. Szakmai és politikai egyetértés híján pedig *jó két évtizeden át nem születtek reformok*. Ez – nem meglepően – a *közepes fejlettség csapdájába* vezetett, ahogy a következő részben ezt még kibontjuk.

KÖZTES MÉRLEG

Az átalakulás második évtizedét elemző mini ország tanulmányok sok tekintetben egy rugóra járó modellként értelmezhetők. Minden országban a *belső politikai és társadalmi erőviszonyok voltak meghatározóak*. Ennek megfelelően nagyon *eltérő módon reagáltak* az Európai Unió közös szabályai és a kedvező világgazdasági finanszírozási és piaci lehetőségek, valamint a „boldog békeidők” adta kivételes lehetőségekre. A közös mozzanat vélhetőleg az, hogy a döntéshozók saját sikereik áldozatává váltak. Annyira erősen hittek a normális országgá válásban, annyira biztosak voltak abban, hogy a jó időket csak még jobb idők követhetik, hogy az üzleti tervezésben és a magánéletben is *szokásos elővigyázatossággal felhagytak*. Leginkább a devizaalapú hitelezés magyarországi felfutása szemléltetheti azt, mennyire nem is gondolt senki arra, hogy mind a külvilágban, mind pedig az adott társadalmon belül is működhet az akció-reakció elve, a nem kívánatos, de lehetséges rossz kimenetelek veszélye. *Mint annyiszor, a társadalom-lélektani elemek hatása erősebbnek bizonyult a pusztán anyagi és érdekevezérelt megfontolásoknál*. Ismét nem a racionális várakozások alakították ki a gazdaságtörténetileg ma már egyértelműen látható és megítélhető végkifejletet.

HIVATKOZÁSOK

1. ABELSHAUSER, W. (2011): *Deutsche Wirtschaftsgeschichte. Vom 1945 bis zur Gegenwart*. Második, teljesen átdolgozott kiadás. München: C. H. Beck Verlag.
2. ALESINA, A. – GRILLI, V. (1993): The benefit of crises for economic reforms. *American Economic Review*, 83. évf. 3. szám, 598–607. old.

3. ANTAL László (1998): A kiigazítás – ahogy én látom. *Közgazdasági Szemle*, 45. évf. 2. szám, 97–122. old.
4. ANTAL László (2004): *Fenntartható-e a fenntartható növekedés?* Budapest: a Közgazdasági Szemle Alapítvány kiadása.
5. ASLUND, A. (2007): *Russia's Capitalist Revolution: Why Market Reforms Succeeded and Democracy Failed?* Washington, D.C.: Peterson Institute for International Economics Press.
6. ASLUND, A. (2012): *How Capitalism Was Built: the Transformation of Central and Eastern Europe, Russia, the Caucasus, and Central Asia.* Második, kibővített és átdolgozott kiadás. Cambridge – New York: Cambridge University Press.
7. BELKA, M. (2012): The Eurozone perspectives. Prospects for Poland to join the EMU. In: LATOSZEK, E. és tsai, szerk.: *European Integration Process in the New Regional and Global Settings.* Varsó: a WWZ Press kiadása, 67–73. old.
8. BOZÓKI András (2003): *Politikai pluralizmus Magyarországon.* Budapest: Századvég.
9. BUENO DI MESQUITA, B. – SMITH, A. ([2011] 2014): *Diktátorok kézikönyve.* Törökbálint: GABO Kiadó.
10. CSABA László (2004): Stratégiaváltás az orosz külpolitikában? *Külügyi Szemle*, 3. évf. 1-2. szám, 98–115. old.
11. GADDY, C. – ICKES, B. (2013): *Bear Traps on Russia's Road to Modernization.* London – New York: Routledge.
12. HARTWELL, CH. A. (2016): *Two Roads Diverge: the Transition Experience of Poland and Ukraine.* Cambridge – New York: Cambridge University Press.
13. HILL, F. – GADDY, C. (2003): *The Siberian Curse: How Communist Planners Left Russia Out in the Cold.* Washington, D.C.: Brookings Institution Press.
14. KOLODKO, G. W. (2005): *The Polish Miracle: Lessons for the Emerging Markets.* Burlington/VT/Egyesült Államok: Ashgate Publishers.
15. KOLODKO, G. W. szerk. (2014): *Management and Economic Policy for Development.* New York: Nova Science Publishing.
16. KORNAI János (1972): *Erőltetett vagy harmonikus növekedés?* Budapest: Akadémiai Kiadó.
17. KORNAI János (1996): *Vergődés és remény.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
18. KORNAI János (2007): *Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

19. KÓSA András, szerk. (2016): *A főnök beszéde: Őszöd után tíz évvel*. Budapest: Noran Libro Kiadó.
20. KOSALS, L. (2007): Essay on clan capitalism in Russia. *Acta Oeconomica*, 57. évf. 1. szám, 67–85. old.
21. KÖRÖSÉNYI András (1998): *A magyar politikai rendszer*. Budapest: Osiris Kiadó.
22. LAKI Mihály (2017): A trafikpiac folytatódó átalakítása 2014 és 2017 között. (Esettanulmány – kiterjesztett kutatás.) *Külgazdaság*, 61. évf. 7-8.szám, 46–73. old.
23. MAGYAR BÁLINT (2014): *A posztkommunista maffiaállam*. Budapest: Noran Libro.
24. MATOLCSY György (2007): Éllovasból sereghajtó. Budapest: Égjajlat Könyvkiadó.
25. MAU, V. (2005): *From Crisis to Growth*. London: a Center for Research for Post-Communist Economies kiadása.
26. MENSHIKOV, S. (2013): Analysis of Russian performance since 1990 and future outlook. In: PRASADA RAO, D. S. – VAN ARK, B., szerk.: *World Economic Performance: Past, Present and Future*. Cheltenham/Anglia: E. Elgar, 111–135. old.
27. MIHÁLYI Péter (2013): *A magyar gazdaság útja az adósságválságba, 1945–2013*. Budapest: Corvina Kiadó.
28. OLSON, M. ([1982] 1987): *Nemzetek felemelkedése és hanyatlása. Gazdasági növekedés, stagfláció és társadalmi korlátok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
29. ROMHÁNYI Balázs – OHNSORGE-SZABÓ László (2007): Hogyan jutottunk ide? *Pénzügyi Szemle*, 52. évf. 2. szám, 239–285. old.
30. ROSATI, D. (2012): Public finance consolidation for long term growth in the EU. In: LATOSZEK, E. és társai, szerk.: i. m. 125–158. old.
31. ROSS, M. (2015): What have we learned about the resource curse? *Annual Review of Political Science*, 18. kötet, 239–259. old.
32. SÁRKÖZY Tamás (2012): *Magyarország kormányzása, 1978–2012*. Budapest: Park Kiadó.
33. SÁRKÖZY Tamás (2014): *Kétharmados túlzáskormányzás*. Budapest: Park Kiadó.
34. SIMON, Hermann (2014): Hidden champions, the vanguard of globalia. In: Kolodko, G. W., szerk.: i. m. 33–52. old.

35. SINN, H.-W. (2007): *Can Germany Be saved? The Malaise of the World's First Welfare State*. Cambridge/Mass. – London: The MIT Press.
36. SNOWER, D. – BROWN, A. – MERKL, CH. (2009): Globalization and the welfare state. *Journal of Economic Literature*, 47. évf. 1. szám, 136–158. old.
37. STIGLITZ, J. E. – GREENWALD, B. ([2014] 2017): *A tanuló társadalom megteremtése*. Budapest: Napvilág Kiadó.
38. TARDOS Károly, szerk. (2010): *Felzárkózás vagy lemaradás?* Budapest: Gondolat Kiadó.
39. VENABLES, A. (2016): Using natural resources for development: why has it proven to be so difficult? *Journal of Economic Perspectives*, 30. évf. 1. szám, 161–184. old.
40. VOLKOV, V. (2002): *Violent Entrepreneurs: the Use of Force in the Making of Russian Capitalism*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.
41. WALTER, TH. (2013): *Germany's 2005 Welfare Reform*. Berlin – New York: Physica Verlag.
42. WEDER, B.- WEDER, R. (2013): Switzerland's rise to a wealthy nation: competition and contestability as key factors. IN: FOSU, A. szerk.: *Development Success: Historical Accounts from More Advanced Countries*. Oxford – New York: Oxford University Press, 192–215. old.
43. WINIECKI, J. (2016): *Shortcut or Piecemeal?* Economic Development Strategies and Structural Change. Budapest – New York: CEU Press.

VII. A HARMADIK ÉVTIZED ÚJ VILÁGGAZDASÁGI KORSZAKVÁLTÁSA

Kötetünk egyik meghatározó tézise az, hogy 2008-2009 óta nem pusztán egy pénzügyi eszközök ártértékeléséből és átmeneti értékvesztéséből álló válságnak vagyunk tanúi. Ez a folyamat ugyanis az Egyesült Államokban 2009 harmadik negyedétől és az Európai Unióban – W alakú visszaesést mutatva – 2012 nyarától egyértelműen véget ért. E sorok írásakor a világ tőzsdeindexei történelmi csúcstól döntenek – az ipari részvények vezető indexe, a Dow Jones 21 448 ponton, a technológiai – „új gazdaságot” megjelenítő – cégek indexe, a Nasdaq 6110 ponton, a legnagyobb cégek értékét mutató S&P 500 2429 ponton állt. Eközben a japán cégek értékét mutató Nikkei index 20 032 ponton, a kínaiakat mutató hongkongi Hang Seng 25 389 ponton állt, míg Európa két vezető indexe, a londoni FTSE 7375 ponton, a német DAX 12 458 ponton állt.¹¹⁸ Pusztán a számszerűségek alapján soha ilyen jól nem ment a világnak. És mégis: az idézett tőzsdei lap első oldalán már megjelent egy, a banki részvények túlértékeltségétől óvó, a befektetőket a jövőbeli várakozásaik tekintetében mérsékleltre intő elemzés.

Ellentmondások közt élünk, a látszatok és a valóság, a valóságról való beszéd és a világ érzékelése, az ezeken alapuló várakozások, a *post-truth* és a világhálót eluraló, egyre újabb formákat és tereket meghódító, és ezért egyre inkább önálló hatalmi ággyá váló közösségi média¹¹⁹ világában meglehetősen messzire került

---

¹¹⁸ Wall Street Journal, 2017. július 4.

¹¹⁹ Ez kisebb részben a hagyományos média, mindenekelőtt a nyomtatott újságok és hetilapok és egyre nagyobb részben a hatalom által sok helyen ellenőrzött tévé- és rádióadók ellenében is kirajzolódik, legélesebben talán az arab tavasz folyamataiban igazolva a fő szövegben megfogalmazottakat. E médiának nincs olyan guruja, mint mondjuk a CNN vagy a Le Monde, ezért hatása teljesen megjósolhatatlan, és terjedésének sebessége, valamint iránya már-már félelmetes

egymástól. És miközben a világ pénzügyeiről és gazdaságáról számtalan elemzés érhető el – a fentiekől sem függetlenül – a gazdasági szereplők jelentős része föltöbb bizonytalan, mind a reálhelyzet, mind a kilátások megítélésében.

Azért alkalmazzuk négy évtized után a Bognár József (1976) munkájából származó kifejezést, mert – mint akkor is – ennek az üzenete az, hogy *a világ soha többé nem tér vissza a korábban megszokott kerékvágásba*. Vagyis: nincs veszélyesebb, mint a múlt – különösen a közelmúlt – rövid időszakait mechanikusan előrevetítő prognózisoknál, illetve az ezekre épülő beruházásoknál. Miközben egy-egy mutató jól alakul, s mint láttuk, nem is kis jelentőségűek, eközben *a világgazdasági rendszer egészében részben nyílt és részben rejtett feszültségek sora halmozódott fel*. Ezek kitörése csak idő kérdése – a gond az, hogy az időpontot és a körülményeket nem tudhatjuk.

Az új világgazdasági korszakváltásból a mi témánkra nézve az következik, hogy az átalakult országok gazdasági teljesítményét és jövőbeli kilátásait aligha ítélnénk meg a múltban kialakult mércék alapján. Figyelemre méltó analógia, hogy az 1996-os atlantai olimpia dobogós eredményével a 2014-es riói olimpia gyorsúszás versenyében már középdöntőbe se lehetett kerülni. Szó sincs tehát arról, hogy felszínes történelmi analógiák alapján „a történelem bosszúja” típusú narratívákkal érthetnénk meg a történeteket. A pályafüggőség mellett, mint már az első két évtized elemzésében is bemutattuk, a döntéseknek, az alkalmazkodás mikéntjének, együttesen *a pályateremtésnek is meghatározó volt a szerepe*.

Miközben az átalakulás folyamatának létezik viszonylag jól összegezhető szakirodalmi értelmezése (Kolodko, szerk., 2010; Turley–Hare, szerk., 2013; Csaba, 2014) ugyanezt a világgazdaság elmúlt évtizedbeli folyamatairól nem mondhatjuk el. Miközben a szakirodalom szinte áttekinthetetlenül bőséges, az abban megfogalmazott álláspontokban nincs jele a közeledésnek, sem a válság értelmezésében, sem a válságkezelés, sem az azt követő politikák eredményeinek értékelésében. Mivel e témáról eredendően külön kötetet kell írni¹²⁰, a jelen fejezetben ennek csak egy töredékére és az eddig közreadottak kiegészítésére vállalkozunk.

---

ellenerővé teszi. Ez annál súlyosabb kihívás, minél kevésbé hiszünk az önszabályozásban, nemcsak a pénzügyi piacokon, hanem az értékek világában sem. Trump elnökké választása és a Brexit, valamint a bűnözés hálózatosodása (ami már két évtizedes folyamat) mérföldkövei ennek az átalakulásnak.

¹²⁰ Lásd a Magas–Kutasi, szerk. (2010) kötet sokszínű elemzéseit.

Előadjuk azt, hogy olvasatunkban *a szakirodalom mit is tud a pénzügyi válságok mechanizmusáról*, továbbá ezt az ismeretanyagot mennyiben erősítették meg vagy cáfolták a 2008-2009 során tapasztaltak. Ezt követően egy külön fejezetben vizsgáljuk az Európai Unió szintjén megfigyelt változásokat. Majd ezt követően helyezzük a modellértékűnek tekintett négy ország fejlődését az e részekben vázolt összefüggésekbe, s ennek alapján mondunk majd ítéletet arról, hogy mi is lett a nóta vége, és miért.

A PÉNZÜGYI VÁLSÁGOK MECHANIZMUSÁRÓL

1. Mi is az a válság?

A „válság” szónak a magyar nyelvben két értelme használatos. Az egyik az orvostudományból átvett értelmezés – „a beteg állapota válságos”. Ez azt jelenti, hogy ismert formájában megszűnőben van. Közgazdasági nyelven ezt hívjuk *rendszerválságnak*. Ilyen értelemben a háború hatására a Harmadik Birodalom rendszere vagy a gazdasági pangás és annak sikerületlen kezelése miatt a szovjet birodalmi rendszer válságba került, és megszűnt. Ilyen volt a gyarmati rendszer válsága, vagy a kötött devizagazdálkodás szétesése. Kiindulópontként megállapíthatjuk, hogy az efféle rendszerválság ritka, egyedi történelmi eset, aminek általánosítására csak fundamentalista, többnyire a tudomány peremén lévő irányzatok tesznek kísérletet, hisz lényege szerint nem ismétlődik. Vagyis leírható, *de elméletileg nem általánosítható*.

A közgazdasági szaknyelvben elterjedtebb a kifejezés másik értelme, ami a recesszió, a visszaesés, a gazdasági pangás, a dekonjunkció fogalmaival is közelíthető. *Ebben a fejezetben a recesszió értelmű válságot elemezzük és értelmezzük*. Általános értelemben válságnak tekintjük, ha a piacgazdaság bármely mutatója az egyszer elért szint alá csökken, még hozzá hosszabb ideig. A visszaesés eme értelme nemzetgazdasági szinten értelmezendő, vagyis ha a GDP nő, de az idegenforgalom visszaesik, akkor legfőljebb az ágazat összefüggésében beszélhetünk válságról.

A recesszió érintheti a *reálszektor*t – a termelés és a foglalkoztatás mutatóit –, és érintheti a pénzügyi teljesítmény mutatóit, mindenképp a már idézett tőzsdéi mutatókat. Utóbbiak jelentősége az, hogy a *nemzetgazdaság egészében* működő, pénzügyileg jelentős, vagyis a tőzsdén is forgalmazott cégek teljesítménymutatóinak összegzéséből adódik. A cégek – akár külső okokból fakadó – jelentős értékvesztése általában a termelés és a foglalkoztatás visszavételére készíti a

cégeket, különben fölélnek tőkájüket. A tőkefölélés a legtöbb gazdasági rendszerben elviselhetetlen, politikailag és gazdaságilag egyaránt, ezért a legszélsőségesebb helyzetek – háború, diktatúra, szétesés – kivételével sehol nem lehet eltűnni. A tőzsdeindex ezért nem valami spekulatív kategória, brókerek játékszere, hanem igen fontos jelző: a nemzetgazdaság és a világ gazdaság egészségére vonatkozó rövid távú mutató, mint mondjuk a vérnyomás vagy a testhőmérséklet az egyes ember esetében.¹²¹

A piacgazdaság általánossá válása óta, vagyis az első ipari forradalom és a napóleoni háborúk végeztével általános megfigyelés tárgya volt, hogy 10-12 évente a gazdasági növekedést visszaesések, válságok szakítják meg. Ezek általában a legfejlettebb országokban, a pénzügyi szektorban – mindenekelőtt az értéktőzsdén, de túltermelés esetén az árutőzsdén is –, valamint a bankszektorban keletkeznek. Minél inkább egybeforr az egyes országok gazdasága a globalizációban, annál valószínűbb, hogy az egyik központi ország megrendülése nem marad közömbös a másikra nézve, hanem arra – azokra – is áterjed.

Amíg a közgazdaságtanban egyeduralmukodóvá nem vált a neoklasszikus felfogás – vagyis a 80-as évek közepéig –, a szakma egyik hagyományos és sokat vizsgált kérdése volt a *gazdasági hullámzások elemzése*, okainak és következményeinek kutatása. A konjunktúra kisimítása – különösen John Maynard Keynes munkássága nyomán – a gazdaságpolitika tengelyébe is került. Mivel a gazdasági kilengések a 80-as évek közepétől csillapodtak, különösen a korábban már taglalt Nagy Mérséklet korában, a konjunktúra hullámzásának vizsgálata – az elméleti divatot is követve – kikerült a tananyagokból. Annak ellenére, hogy minden központi bank – még az ebben a tekintetben legmerekvebb Európai Központi Bank is – alapszabálya által kötelezett a gazdasági ciklus kisimítására.

Miközben a tankönyvekből – érdekes módon a pénzügyiekből is – kikerült a válság és annak elemzése, a pénzügyi globalizációnak épp ugyanezen időszakban megfigyelt áttörése a pénzügyi mutatók jelentős kilengését és országok közt megfigyelt együttmozgását igencsak jelentős, a mindennapi emberek számára is észlelhető veszélyé tette. Nem extrém példa az, hogy ha egy munkavállalót főleg munkaadója biztosít, vagy ha kötelező magánpénztárakat működtetnek például orvosi kamarák, akkor a befektetési és a nyugdíjalapok működésének

---

¹²¹ A szokásos jobb- és baloldali szélső antikapitalisták mellett az utóbbi években ismét megjelent a katolikus egyház némely vezetőjének megnyilatkozásaiban az a félreértés, mintha a tőzsdei mutatók túlértékelése vezetne a szegénység és a kirekesztettség – valóban felháborító és fejlett országokban semmiképp sem eltűrhető – jelenségeihez.

esetleges vesztesége, különösen a tőkevesztés, az adott munkavállalókat/biztosítottakat közvetlenül is sújtja.

Épp ezért különös ellentmondás jött létre. A közgazdaságtanban egyeduralkodóvá vált a racionális várakozások hipotézise, a pénzpiacokat pedig a tökéletesen informált szereplők közti játékokkal leíró modellek révén értelmezték. Mivel e modellekben az egyensúly nemcsak törekvés, hanem eredmény is, *a piaci tökéletlenséget* legfőljebb érintőlegesen taglalják, egyfajta elütésként, *apró szépséghibaként*.

A közgazdasági elemzésből kiszorult, ámde nagy társadalmi hatású jelenségek vizsgálatát ezért részint a gazdaságtörténészek, részint a pénzügyi szektort szabályozó felügyeletek és a központi bankok munkatársai vették át. Ezért a pénzügyi válságok elmélete *a közgazdaságtudomány nem főáramú irányzataihoz* és az empirikus gazdaságtörténet-íráshoz kötődik. A következőkben néhány alaplémnek számító, a szakmában nem vitatott elemzés¹²² mentén vázoljuk föl saját válságmodellünket, amit a fejezet második felében a 2008-2009-es válságon tesztelünk.

2. A válságok nem hibái a rendszernek

Miért is vannak a valóságban válságok, ha pénzügyi válságnak nem is kellene lennie? – Ez a kérdés a modern közgazdaságtan fő áramának, az általános egyensúlyi elméletnek, illetve a Eugen Fama (1970), valamint Eugen Fama – Kenneth French (2015) szerzőpáros által kialakított, három-, illetve újabban öttényezős CAPM-modell¹²³ alapján értelmezett hatékony piacok elméletének élesen ellentmond. Utóbbiak szerint egyensúlytalanság – illetve nem hatékony piaci működés – csak nagyon rövid átmeneti ideig képzelhető el, mert ez a helyzet járadékjellegű – munka nélkül learatható, gyors és jelentős – jövedelmek forrása, vagyis a piaci szereplők ezt külön rábeszélés nélkül, önérdüküket követve fölszámolják.

A tapasztalat azt mutatja, hogy a kötött nemzetközi devizarendszer, Bretton Woods 1971. évi fölszámolása óta és a nemzetközi magántőke-áramlások abszolút túlsúlyra jutásával a recesszió értelmű válságok visszatértek a modern világgazdaságba. 1973-ban, 1979-ben világválság volt, 1987-ben, majd 1990-91-ben az amerikai gazdaság élt át recessziót, 1992-ben alapvetően átrendeződött az eu-

---

¹²² Kindelberger–Aliber (2005); Lámfalussy (2008); Eichengreen (2003); Eichengreen (2015) a teljesség igénye nélkül.

¹²³ *Capital asset pricing model*, vagyis a tőkepiaci papírok árképzését magyarázó matematikai-statisztikai formula.

rópai valuták értéke, 1997-99-ben Kelet-Ázsia és Latin-Amerika számos országa, valamint Oroszország volt érintett. Az ún. dotcom-lufi, vagyis a számítástechnikai cégek túlértékeltségén alapuló mesterséges buborék 2000/2001 fordulóján pukkadott ki, ágazati válságként jelentős hatása volt az amerikai tőzsdére is. És természetesen a még tárgyalandó 2008/2009-es válságot is meg kell említeni. Nem szóltunk emellett arról, hogy egyes nagy országok – például Argentína, Mexikó, a 70-es és 80-as években Lengyelország – pénzügyi zavarai a világ pénzpiacait messze nagyobb mértékben mozgatják meg, mint ami az államok világkereskedelmi súlyából adódna.

A **miért** kérdésre elméletileg két, egymást kiegészítő válasz adható. Elsőként és legfontosabb szempontként: *a racionalitási föltevés a gyakorlatban nem érvényesül.* Minden piacon, de különösen a pénzpiacokon a csordaszellem, a pletykák és látszatok uralma, a megalapozatlan vélemények irányzattá válása volt megfigyelhető a kezdetektől fogva. Minél komplexebb a piac, minél több áttételen – például származékos ügyleteken – át történik az információ átadás-átvétel, még az információ manipulálása nélkül is nagy a tévesztés veszélye. Márpedig ha pénzről van szó, a manipuláció sem zárható ki, elméleti szinten sem.

Hosszú technikai fejtegetés helyett mindenekelőtt érdemes ismételten fölidézni a mai pénzügytan klasszikusait egy évszázaddal ezelőtt Chicagóban oktató Frank Knight (1921) irányadó és immár online is olvasható – bár sajnos teljesen feledésbe ment – munkáját. Ő mutatott rá először *a kockázat és a fundamentális bizonytalanság különbségére.* Míg a kockázat – tömegjelenségeknél – valószínűségi természetű, és így kalibrálható, a rendszerszintű bizonytalanság nem ilyen. A tűzhányó kitörésének vagy éppen a szökőár bekövetkezésének valószínűségét nem lehet megjósolni, mert túl sok, egymástól is függő tényező alakítja. Kockázatot ezért lehet és kell is kezelni, számítani, optimalni, bizonytalanságot azonban nem lehet. A világ pénzrendszere fundamentálisan bizonytalan, komplex, nem kalibrálható.

Másodszor: *a pénzpiacokon különösen fontos szerepet játszik a társadalmi felejtés folyamata.* Normál esetben egy bukott bankvezér, egy befektetési alap sikertelen vezetője többé nem kap lapot. Az új vezetők keze tiszta, de agyukból hiányzik a megelőző válságok tapasztalata. Főleg ha ösztönző rendszerük növekményre épül, hajlamosak túlzott kockázatot vállalni. A piac spontán javulását is maguknak tudják be. Ezért a sok tekintetben piramisjátékot idéző túlzott hitelezés és

főképp a hitelből történő részvényvásárlás elterjed. De egyszerűbb termékeknel – így az ingatlanpiacon is – kialakul a buborékosodás¹²⁴.

Végeredményben – harmadszor – *a pénzügyi válságok újratermelődése az igazi rejtély*. Miért nem tanulnak az önérdüküket követő, sokszor saját állásukkal és vagyonukkal is játszó szereplők a korábbi bajokból? Öt alapvető tényező magyarázza a tanulás – a társadalmi tanulás – hiányát.

a) Alapvetőnek a már eddig is többször kiemelt *információs aszimmetria* tekinthető. A piaci szereplők többnyire nem azért tudatlanok, mert lusták és érdektelenek – bár erre is van példa. Többnyire azért nem tudnak információkat, *mert nem is tudhatják*. A hitelező mindig kevesebbet tud a vállalkozásról/háztartásról, mint maga az adós. A világháló korában az ellenőrizetlen információk, sőt a tudatos hamisítások is, a korábbinál is gyorsabban terjednek. A jövővel kapcsolatos várakozás szubjektív dolog, nincs alapja annak, hogy eldöntsük, a Google tíz év múlva is vezető cég lesz-e (ahogy a korábban megrendíthetetlennek tartott finn mintacég, a Nokia ma már nem az). Minél összetettebb egy termék, egy piac, annál kevésbé látjuk át az őket mozgató kölcsönös összefüggéseket, annál inkább megérzésünkre kell hagyatkoznunk vagy a közízlésre, a többségi nézetre, a közkézen forgó algoritmusra.

b) A helyzetet súlyosbítja, ha a pénzügyi cégeknél nem a szolid üzletvitel, hanem a bevétel, vagy *a részvényérték egységére jutó nyereség (return on equity) maximalása* a cél, mint legtöbbször. A növekedési kényszer korántsem csak a tervgazdaság sajátja, a tőzsdei cégek nem lehetnek megexpánzió nélkül. Nem ritka, hogy az óvatosságra intő személyeket – főleg a pénzügyi ellenőröket – mellőzik, és nyilván túlzóan derűlátó terveket hagynak jóvá (nem pusztán a vizes vb-n). Amikor kiderül, hogy nem lehet annyi jó követelés, mint ami a könyvekben van, elindul a menekülés – mindenki elad, és itt a bessz.

c) Amit föntebb *a megértés határaitól írtunk*, nyilván megsokszorozódik, ha sokak sokféle motívumát és számítását kellene átlátni, még hozzá *nem kooperatív játékok keretében*, ahol egymás rovására lehet sokat nyerni. Minél *komplexebb a rendszer*, annál kisebb az előrelátás képessége – ezért lehet oly jól élcelődni az időjósokkal, akik egyébként a legjobb matematikusok. Ma már sok esetben egy

---

¹²⁴ Ez azt jelenti, hogy az aktíva értéke teljesen elszakad a jövedelemtermelő képesség által indokolttól. A *bubble* szó a túlértékelést fejezi ki, de ettől még ugyanolyan gyakori – válság idején – az aláértékelés is. A mérce mindkét esetben a modellszámítások alapjául szolgáló, számított egyensúlyi ár, ami az összemérhető banki hozam és a kockázati prémium szorzata kellene, hogy legyen. A gyakorlatban egyszerű hüvelykujjszabályokkal és a versenytársak árazásának követésével helyettesítik ezeket a sok bizonytalansággal terhelt méréseket.

strukturált pénzügyi aktíva eladója sem biztos, hogy érti, mit is ad el (a vevőről nem is szólva). És sok a fundamentálisan bizonytalan helyzet, amit a kockázatkezelés csak formálisan tud értelmezni.

d) Ha a csordaszellem elkerülhetetlen, akkor szükségszerű velejárója az, hogy jó és kevésbé jó okkal *pánikok jönnek létre*. Ahogy a diszkó tűzésében se pusztulna el senki, ha nem törne ki a pánik, ez a piacra is igaz – elvileg, de gyakorlatilag nem. Ha a befektetők jelentős része technikai és érzelmi okokból a hangadókat követi, akkor nem is működhet másképp a piac. *Minél uniformizáltabb a szereplők gondolkodása* – ugyanabból a tankönyvből, illetve modellből dolgoznak – *annál inkább fölerősödik a tömeglélektan hatása*, beleértve az álhírek és téveszmék uralmát, a divatokat és a rendszeres túlértékelést is.

e) Végül külön is ki kell emelnünk *az információs minőség problémáját*. Egyfelől: sok információ, amiket az érdekeltek magukról kiadnak, töredékes, egyoldalú vagy irányzatosan csak a jó oldalakat tartalmazza. Sok esetben elemi makrogazdasági adatok, alapvető vállalati mutatók megbízhatósága vetekszik az időjárás-jelentésével. Ennek részint technikai okai vannak – *valós információ általában nincs valós időben*.

Másfelől a politikai és a nyilvánosság által kifejtett nyomás – újév napján már szeretnénk látni az előző év mérlegét – sok rögtönzött, előzetes, *ellenőrizetlen adatot visz a köztudatba*. Ezek jó része utóbb se hal el. És ekkor nem szóltunk arról, hogy az információ – hatalom. Vagyis manipulálásához anyagi és presztízserdekek fűződnek. A hiányzó adatokat gyakorta bizonytalan hátterű és módszerű modell-számításokkal pótolják, utóbbiakat nemigen hitelesítik. Ha a költségvetést április elején hagyják jóvá, de az előző év tény-adata november végére lesz ismert, akkor minden rosszindulat és sarlatánság nélkül is homokra épül a költségvetés. Ez a cégek terveire, beruházásaira és foglalkoztatási döntéseire is áll.

3. Hogyan zajlanak a válságok?

A következő nagy kérdés az, hogy számos elővigyázatossági intézkedés és tapasztalat ellenére miképp keletkezhetnek válságok egy modern pénzrendszerben, *amit az állam részleteiben felügyel*, a kihágókat pedig akár büntetőjogi eszközökkel is megbünteti. Miként alakul a válságból való kimenet? Mire jó ez az egész? Van-e a válságnak haszna?

a) Közgazdaságilag nézve a válság lényege és egyben haszna az időről időre kialakuló alaptalan túlértékelődés (*irrational exuberance*) kiigazítása, a *jövedelemtermelő képességhez közelítő tőkeértékelések helyreállítása*. A források elosztása

szempontjából is, a beruházások irányítása szempontjából is, a verseny terelése szempontjából is fontos információ (nemcsak a magyar futballra kell gondolni, ahonnan nyilván forráskivonás indokolt, hanem mondjuk a németre és a spanyolra is, mindkettő busás haszon forrása). *A rendre életképtelen szereplőktől a piac ezen az úton szabadul meg*, vagyis ezáltal előzzük meg a tévedések vég nélküli ismétlődését, ami a központosított hatalmi rendszerek egyik gyengéje.

b) A válság sajátjaként nyilván igaz az is, hogy ami korábban túlértékelt volt, *jellemzően alulértékeltté válik*. Nem szokatlan, hogy akár ingatlan, akár termelő berendezés, gyár akár 5-7%-os áron kel el a könyv szerinti értékhez, vagy épp a válság előtti csúc árhoz képest. Ez nem kizsebelés, hanem *piaci korrekció*. Egyebek mellett ez teremti meg a – többnyire új, esetleg külföldi – befektetők érdekeltségét abban, hogy egy „lelakott”, leharcolt eszközt megvegyenek, és abba új pénzt (technológiát fektessenek a talpra állítás) *turnaround* keretében. Bár a válság társadalmi fogadtatásában – elutasításában – épp az ilyen ügyek játszanak kulcsszerepet, meg kell jegyeznünk, hogy – sok igazság mellett – itt a legnagyobb a szakadék a laikus megítélés és az üzleti realitás között.

Például a hagyományok és a munkavállalói kötődés okán egy hatalmas gyártalep, mint aminek romjait a Krupp Művek maradványaiban a Ruhr-vidéken lévő ipari múzeumnegyedben ma is csodálattal szemlélhetünk, óriási értéknek tűnik. Nyilván nem ok nélkül történt mégis, hogy még Kohl kancellár idején a 80-as években bezárták, mert nem volt senki, aki a megváltozott világgazdasági környezetben a koreai, brazil és dél-afrikai termelőkkel versenyképes szinten tudott volna acélt termelni. Fontos, hogy hiányzott a tőke – a német állam szintjén is – ahhoz, hogy versenyképes termelést hozzanak létre, hiányzott a technológia, a szervezőkészség és a piaci kapcsolat. Még az olyan durvának tűnő átalakításoknál, mint amilyenek a Váci úti gyárak üzletekké alakításánál történt, szükség van új tőkére, szervezési és piaci ismertekre és veszteségtűrő képességre is. Vagyis: nincs ingyen ebéd. Az étkezés ára pedig *nem attól függ, hogy mi lenne méltányos*, még kevésbé attól, hogy korábban mekkora munkamennyiséget fektettek bele. És végképp nem mérvadó, hogy más közegben – például Magyarországon a védett KGST-piacokon – mennyiért és mennyit tudtak értékesíteni a korábbi kínálatból¹²⁵.

Ezért adott esetben több mint jogos lehet az, hogy a föntebb említett 5-7%-os áron kel el egy tőkejóság, mert előfordulhat, hogy a befektetőnek így is több

---

¹²⁵ Szélsőséges példa volt az Ikarusz busz, amiből évi 12 ezer példány is elment, miközben a korabeli svéd és német buszgyártók 1-2 ezer darabot értékesítettek.

évet kell várnia a megtérülésre, és nem jelentéktelen *tudást, szervezést, kapcsolati és piaci tőkét kell mozgósítania*. Ettől még igaz lehet az, hogy a piac lefelé is túlrendül az egyensúlyi ponton. Minél túlértékeltabb volt korábban az adott aktíva, annál valószínűbb, hogy tartósan és jelentősen alulértékelt áron kerül sor az eladásra. Az alaphelyzet ugyanis az, hogy a régi tulajdonos – akár a közkéz, akár magános – nem tud vagy nem képes, nem hajlandó bíbelődni a talpra állításhoz szükséges munkálatokkal.

c) Ha nem ragaszkodunk a hatékony piacok valóságban sosem igazolt dogmájához, akkor szinte adottnak tekinthetjük azt, hogy az *új tulajdonosok* az esetek jó részében *tudatlanok*, ami különösen a bonyolultabb és a pénzügyi aktívák esetében nagyon is életszerű feltevés, sőt sokszor tapasztalat.

Ez egyszerre jó hír és rossz hír is. Jó hír, amennyiben – szemben a marxi és a keynesi tanításokkal – a pénzpiacon nincs természetes hajlam a depresszióra. A visszaesés nem csap rendszerváltságba, nem erősíti önmagát, csak az elméleti modellekben. A valós piac a hayeki *kísérlet és tévedés elvén működik*, vagyis – különösen a határon, kis összegekkel és jelentéktelen piacon – a *homo ludens* sokkal erőteljesebb, mint a minden egyes pénzegység határtermékét kikalkuláló „reprezentatív egyed”, ami a pénzügyi modellekben szerepel.

Épp ezért a gyakorlatban lesz mindig valaki, aki egy még oly gyengének tűző bevásárlást is megejt, szépészeti okokból, kíváncsiságból, új utáni vágyból vagy valós piaci lehetőséget szimatolva. Ez akkor igaz, ha a közhatalom és a kapun belül lévők nem tudnak minden külső közeledést elhárítani, ahogy az mondjuk a vasút vagy a légitársaság állami cégei esetében megfigyelhető volt, vagyis a piac a korábbiakban vázolt módon megtámadható/*contestable*.

Ezek szerint a befektetők számos esetben vagy *nem tudnak, vagy nem kívánnak* a tökéletes racionalitás föltétele mellett *maximáló magatartást követni*. Ennek sokféle oka lehet, például piacszerzés vagy tárcájuk diverzifikálása, vagy a kockázatok terítése, vagy szabályozási gyengeségek kihasználása.

Más esetekben a korábban a piac tökéletlenségéeként leírt hiányosságok, a megvett aktíva nem kellő ismerete, a divat, az általánosan javuló üzleti hangulat külön-külön és összeadódva is elvezethet, és el is vezet oda, hogy egy adott időben leszolt, lebecsült piac *egy másik időszakban tuti tippé válhat*. És ekkor igaz lehet a várakozások önbeteljesítő volta. A lélektan uralma *a kedvező irányban is működik*. Míg egy időben senki sem vett volna lengyel részvényeket vagy argentin államkötvényeket, más időkben és feltételek mellett ez megtörténik. Vagyis a piac dinamikus, nincs egyszer s mindenkorra adott egyensúlyi állapot, és erre tendencia sem érvényesül. A kínai piac évtizedünkben egyszerre a mesés Kelet és

a visszaélések, bukások szinonimája. Vagyis: ahogy a lejtmenet, úgy a hegymenet is be van kódolva a rendszerbe.

d) Voltaképp régi megfigyelést hangoztatunk, amikor azt állítjuk, hogy a piacon a percepciók, a várakozások, a divatok, vagyis a *lélektani tényezők uralma figyelhető meg évszázadok óta. A pénzpiacon ez még erőteljesebb*, ami ellentmond ugyan a tökéletesen informált és észszerű szereplők feltételezésének, viszont jól megfigyelhető.¹²⁶ Ezért kevésbé eredményes, ha egy korábbi időszak viszonyait megjelenítő módon a reáltényezőkre, a fundamentumokra kívánnánk visszavezetni a pénzpiac mozgását. Mivel a pénzpiac mérete többszázszorosa az árupiacénak, és az ügyletek jó része a tőke védelmét szolgáló ellenügylet, ez nem is meglepő.

e) Természetes emberi vonás a Reinhart és Rogoff (2010) kötetének címében megfogalmazott ironikus állítás: „ma minden másképp van”. Más szóval: veltetek megesett, de velünk már nem történhet meg. Ez részint természetes emberi vonás, részint a pénzügyi cégek vezetőinek – már említett – gyors cserélődéséből adódó intézményi felejtés része. Erre a mai közgazdaságtan múlt nélkülisége, előtörténeti ismereteinek hiánya csak „rátesz egy lapáttal”. Mivel a válságok történetét, egyáltalán a konjunktúraingadozások elemzését kiirtották a tananyagokból, *minden válság újszülöttként éri a szereplőket*. A matematikai eljárások használata – a korlátozó feltételek mellőzése vagy elhallgatása esetén – ráerősíthet a hamis biztonság érzetére. Hiszen „mindenre van egy biztos formulánk”.

f) Végül minden válsághoz szükség van „árulókra”, akiket angolul *whistle blower* névvel illetnek. Ezek a személyek – célzottan, bosszúból vagy csak figyelmetlenségből – *kikotyogják ama titkokat*, amivel a szereplők az utolsó pillanatig lepleznék azt, milyen rossz is a helyzet valójában. Nyilván igaz: aki először kezd rohanni, az nem ég meg a diszkrét tűzéban. Ezért a legszigorúbb szankciók mellett is mindig lesznek olyanok, akik kikotyogják az igazat, és elindítják a lavinát.

4. Mit tehetünk a válság megelőzésére?

Végül azt a kérdést kell taglalni: *mit tehetünk a pénzügyi válságok ellen? Elkerülhetjük-e őket egyáltalán?* A közgazdaságtan, mint *dismal science* válasza az, hogy nem (bár mindig lesznek divatos modellek, amik épp ezt ígérik). Az előző két részben felsorolt tényezőkből voltaképp egy is elég annak belátásához, hogy előzetes tervezés révén e – hibának nem tekinthető, és nem is elkerülhető – ked-

¹²⁶ A Facebook tőzsdei bevezetésének kezdeti nehézségei is ezt szemléltették, de a dotcom-lufi története sem más.

vezőtlen rendszerjellemzők nem orvosolhatók. Ha pedig egymásra rakódnak, mint a valóságban, akkor az emberi cselekvés korlátai könnyen beláthatók, még ha ez nem is népszerű. Ludwig von Mises (1948): *Human Action* (alcíme szerint az emberi cselekvés alapján álló közgazdaságtan) ma is érvényes klasszikus munkája írja le a legátfogóbb módon, miért is.

Mindebből egyáltalán nem következik, hogy az egyetlen helyes megoldás a „fel a kezekkel!” hirdetése, amit a French–Fama iskola tesz. Néhány javaslat egyértelműen adódik, amelyek révén – ha megelőzni nem is lehet, de – a válságok pusztító hatását egyértelműen mérsékelhetjük.

1. *Szabályozási kérdés* mind nemzetgazdaság, mind pedig az egyes bankok és befektetési alapok szintjén az, hogy engednek-e a fellendülés idején elkerülhetetlenül kialakuló divatáramlatnak, és bevezetik-e a vezetők növekményi érdekeltségét. Ez ugyanis közvetlen oka a felelőtlen, túlzott kockázatvállalásnak. Lehetséges, bár nem népszerű, hogy *a szolid üzletvezetést*, vagyis a megbízható, bár kisebb vagyongyarapodást díjazzák. Ehhez tartózkodni kell a menedzsment-üdvtanok által népszerűsített egyértelmű – valójában együgyű – mércék alkalmazásától, és *a komplex, minőségi elemeket is kellő súllyal tartalmazó vezetői értékelés* hagyományához érdemes visszatérni.¹²⁷ Ez persze nehezebb, és nem is annyira „tudományos és objektív”, mint a kurrens sikermutató és annak maximálása. Hiszen lehet, hogy a növekvő kockázat mellett a kevesebb, de biztosabb befektetés útja az ígéretesebb. Ehhez nemcsak a vezetésben, hanem az irányító és ellenőrző testületekben is *személyi integritással* bíró, tapasztalt és kikezdhetetlen személyiségekre van szükség¹²⁸, holott ez a mai munkatempó mellett legalábbis

---

¹²⁷ Goodhart (1981) törvényeként ismeretes az, hogy ha valahol egyetlen, mennyiségi sikermutatót vezetnek be, az mindent maga alá gyűr és a szándékolttal ellentétes hatásokat vált ki. Kevesen tudják, hogy ez a bíráló – mint a párhuzamos Lucas kritika is – a kizárólag a mutatószámokra összpontosító monetáris politika, konkrétan a Thatcher-korszak újításai ellenében fogalmazódott meg, bár érvénye sokkal általánosabb. Utóbbit a tervgazdaságban felnöttek számtalan példával tudják szemléltetni.

¹²⁸ Ennek leírására használatos az amerikai angolban kedvelt *'tried and tested'* kifejezés, ami nyilván azt föltételezi, hogy legalább egy évtizedes megmértetés után születik meg. Az üzleti világtól sem idegen ifjúságkultusz és az ehhez kötődő eredménymérés – pl. ki hány diákot vizsgáztatott le, hány intézkedést tett, milyen a negyedéves bevételi teljesítése – erre tökéletesen alkalmatlan, bár hazánkban is egyre inkább elterjedt, mint afféle „objektív és tudományos” vezetői módszer.

nem a legnépszerűbb választás. A hosszú távú elköteleződés, a renomé bizony többet számít, mint a munkahelyen eltöltött órák száma és számos más, a vezetéstudomány által népszerűsített szempont. Ráadásul ez minőségi, vagyis nem mérhető, nem számszerűsíthető tényező.

2. Rendszerszinten elvileg jelentős védelmet adhat a könyvHITELESÍTÉS, különösen *a nemzetközi könyvvizsgálati szabályok szigorú betartása* és az eredmények rendszeres nyilvánossága. Közismert, hogy az auditálás némelykor pusztán formalitás, máskor meg hatalmi játszmák része. Ideális esetben a kellően független könyvvizsgáló és különösen a cég mérlegadatainak közreadása – ami csak a tőzsdei cégeknél rendszeres és kötelező – sokat segít a vajákolás visszaszorításában, a tévedések idejekorán történő leleplezésében és a felelősök idejekorán történő elmozdításában. Vagyis: ezt is könnyebb javasolni, mint gyakorolni.

3. Az előzőekkel összefüggésben jelentős szerepet kap *a gazdálkodás átláthatósága*. Minél kevesebb az üzleti titok, minél áttekinthetőbb a kívülállók számára is a működés – beleértve azt, ki, mikor és miért felel –, annál valószínűbb, hogy minden szereplő eleve kerüli azokat a megoldásokat, amiből nagy valószínűséggel bukás lehet. A testületi döntések elharapózása, a hatáskörök folyamatos átszabása ezzel szemben épp ellenkező eredményt szülhet.

4. Külön szólni kell a *szabályozási kockázatról*, ami *a nemzetgazdaság és a világgazdaság szintjén* is jelentkezik. Értelemszerűen az alul- és a túlszabályozottság egyaránt veszélyes, kockázatos. Az alulszabályozottság hátrányairól és kockázatairól a Greenspan-korszakot követően aligha kell hosszasan szólni. Ugyanakkor jórészt feledésbe merült a tervgazdaság és a kötött devizagazdálkodás és Bretton Woods időszakának rossz emléke, az állami okvetetlenkedés rendkívüli hatékonyságcsökkentő hatása tekintetében. Semmivel sem jobb a helyzet, ha a cégek maguk vezetnek be kiterjedt és főleg prezentációs célokat szolgáló szabályokat, például a szponzori vagy a kutatási pénzek, esetleg a jutalmak tekintetében. *Az alulszabályozás a nyers önérték-értvényesítésnek, a túlszabályozás a politikai-bürokratikus torzításoknak ágyaz meg*. Mint annyi esetben, nincs királyi út, a kísérlet és tévedés – másképp próba-szerencse – módszer nem mellőzhető, ráadásul *ahány ház, annyi szokás*, a globalizáció korában is.

5. Ugyancsak népszerűtlen, de fontos mozzanat az *elszámoltathatóság, a személyes felelősség* kérdése. A 2017 elején visszavont¹²⁹ Dodd–Frank féle szabályozás egyik fontos eleme volt, hogy kötelezővé tette azt, hogy a pénzügyi termékeknek is legyen „felelős kiadója”, vagyis bukás esetén ne lehessen szétmaszatolni a felelősséget. A számviteli szabályok ezt nem rendezik egyértelműen, ezért előfordulhat, és elő is fordul, különösen a bankszektorban, hogy a túlnyomórészt testületi döntésekért utóbb senki sem visel felelősséget, a számlát pedig az adófizetői közösség állja. Mint az EU kapcsán még visszatérünk rá, a bankunió egyik fontos újítása az, hogy *a részvényesek felelősségvállalását* – amit udvariasan a *haircut* kifejezéssel írják le – kötelezően előírja, méghozzá oly módon, hogy annak meg kell előznie a közpénzek bevonását. Az efféle szigorú és személyes felelősségi előírások azok, amelyek ellene hathatnak a pénzügyi szektort a jó időkben elkerülhetetlenül uraló túlzott kockázatvállalási hajlamnak.

6. Mindezeket a szabályokat még sok más, jórészt technikai előírás egészítheti és egészíti is ki. Ezeket egészében *prudenciális (elővigyázatossági) előírásoknak* hívják. Utóbbiak jellegük szerint az egyes bankokra vonatkoztatott, vagyis szigorúan a mikroszintre. Ezt annál fontosabb kiemelnünk, mert az elmúlt évtizedben számos kísérlet történt arra, hogy e megfontolásokat a nemzetgazdaságok, vagy akár a világgazdaság egészének szintjére emeljék. Miközben nem kétséges, hogy a megfontolt üzletvitel a makropolitika szintjén is kívánatos, bizonyára tévedés az, ha valaki úgy gondolná, hogy az egyes bankokra vagy befektetési alapokra érvényes szabályok *magasabb szintre emelésével* lehetne megakadályozni a pénzügyi válságok visszatértét. Márpedig az elmúlt években jelentős irodalom foglalkozik az ún. makroprudenciális szabályozásokkal, mintha az egyes államok szuverén döntéshozóit valóságosan korlátozhatnák technikai jellegű előírások (a politikaiak helyett).

---

¹²⁹ A Trump-kormányzat azzal érvelt, hogy e megkötések csökkentik a pénzügyi szektor jövedelmezőségét (ez rövid távon nyilván igaz), és csökkentik a forráskínálatot, valamint a pénzügyi források legcélszerűbb elosztását (utóbbi kettő nyilván nem igaz, főleg a korábban tárgyalt rendszerkockázati szempontok figyelembe vétele esetén). Nem meglepő, hogy az amerikai tőzsdeindexek új lendületet kaptak az elnök lépésétől. Másfelől: ismét bele lehetett lépni ugyanazon folyóba, mint 1999-ben, a pénzügyi liberalizáláskor.

7. Mindent egybevéve, megállapíthatjuk, hogy a felsorolt intézkedések mind hasznosak, és javítják a pénzügyi rendszer működésének *megbízhatóságát*. Ugyanakkor aligha kétséges, hogy mindeme jó kezdeményezés sem rontja le a fejezet elején kifejtetteket. Különösen az információ megbízhatatlansága, a világméretű pénzügyi rendszer *rendkívüli komplexitása*, a szereplők *nem kooperatív játéka* és a kölcsönös függőségek *átláthatatlansága* okán nem kétséges, hogy a már Frank Knight (1921) által is észlelt fundamentális bizonytalanság meghatározó jellegű marad a jövőben is. Ebből pedig következik az, hogy mindazok a filozófiai érvek, amiket a korábban már idézett Ludwig von Mises (1948) az emberi előrelátás és cselekvés korlátairól kifejtett, érvényes marad a jelentős technikai változások, közte a számítógépes kapacitás és adatfeldolgozás rendkívüli fejlődése mellett is.¹³⁰ Ebből pedig az következik, hogy *a pénzügyi válságokat nem lehet kiküszöbölni*, nem lehet időpontjukat előre jelezni, hanem a tudomány prediktív erejének határait is őszintén be kell ismernünk. Ugyanakkor az elmondottak épp nem a közömbösség és a be nem avatkozás hitvallását jelentik, hanem a megfontolt és szakszerű, jórészt a szakma által végzett és érvényre is juttatott szabályozását. Utóbbi révén, ha meg nem is előzhetők a válságok, de társadalmi és gazdasági pusztító hatásuk jelentősen mérsékelhető.

A 2008-2009. ÉVI VÁLSÁG ÉRTELMEZÉSE: EGY KÍSÉRLET

A legutóbbi pénzügyi válság okainak és következményeinek elemzéséről könyvtárnyi irodalom született (jó rendszerezését adja: Lo, 2012). A következőkben ezért nem ismételjük meg ezt – a külön monográfiát igénylő – áttekintést, hanem az előzőeket követve egy egyszerű saját modellben próbáljuk meg értelmezni a történeteket. A korábban Nagy Mérséklet időszakaként jellemzett másfél évtized – 1992–2007 – az aranykornak is tekinthető, amennyiben a gazdaság kedvező irányzatai, különösen a kevésbé fejlett államok felzárkózásának kedvező trendek uralkodtak. Ugyanakkor szólni kell az *ugyanezen időszakot jellemző koc-*

---

¹³⁰ Emlékeztetünk arra, hogy a mesterséges intelligenciájú számítógép már legyőzte az akkori sakkvilágbajnokot, Anand-t.

kázatokról és veszélyekről, bővebben kibontva a korábbi fejezetekben részben már említetteket.

Most sem kezdhetjük mással, mint a ma már klasszikussá vált Renhart–Rogoff (2010) kötet alapvető meglátásával: a válság rendre akkor tör ki, amikor a piaci szereplők túlnyomó része meg van arról győződve, hogy „velünk ez már nem történhet meg”. Nem volt ez másként 2005–2007-ben: az ekkoriban elhangzott figyelmeztetéseket lesöpörték az asztalról, akár a tudomány, akár a pénzügyi gyakorlat művelőinek köréből érkeztek ezek.

Ugyanakkor előrebocsátjuk, hogy a válság sokkal inkább a régi – konjunk-túrahullámzásokat is tartalmazó – tankönyvek logikájából érthető meg, mint a legkorszerűbb írásokból, ahol ennek nem lett volna szabad megtörténnie. A válság ugyanis a legfejlettebb államok – Nagy-Britannia, az Egyesült Államok, kontinentális Európa – országaiban, ott is a pénzügyi közvetítő rendszerben keletkezett, majd átterjedt más fejlett államokra a globalizáció révén. Mikor nyíltta vált, jelentős reálgazdasági hatással – a termelés és a foglalkoztatás nemzetgazdasági szinten érzékelhető, tartós visszahúzóásával, cégek tönkremenetelével, a közadósság megnövekedésével – társult. A következőkben előbb a kedvező, majd a kockázati tényezőket vesszük számba, felsorolásszerűen.

A *kedvező tényezők* közt felidézzük a korábban számba vett tételeket: az infokommunikációs forradalmat, a tartósan alacsony nominális és reálkamatokat, amelyek az egyre kiterjedtebb új pénzügyi eszközökkel társulva a korábbiaknál sokkal több innováció és ötlet gazdasági hasznosulását tették megvalósíthatóvá. Az általános bizakodás hangulata lehetővé tette, hogy nem csupán a legbiztonságosabb országokba, nemcsak a legjobb minőségű pénzügyi eszközökbe fektessenek. Hanem, ami az e könyvben taglalt országokra jellemző: a magas kockázatú, bizonytalan kilátású, korábban nem sok jót felmutató, de időnként mégis busás haszonnal kecsegtető perifériaországokba is, akik a befektetési szempontból a határon lévőknek tekinthetők.

Ezt úgy is fogalmazhatjuk, hogy a tőkének mind a mennyisége, mind a kínálata, mind a változatossága hozzájárult ahhoz, amit az amerikai szakirodalomban a megtakarítások szokatlan bőségszarujának/*savings' glut* neveztek el, s ami jó két évtizeden át élesen ellentmondott a korábban uralkodó keynesi és fejlődéstani ihletésű föltevéseknek. Utóbbiak a megtakarítások elégtelenségére vezették vissza a kevésbé fejlett országok lassú növekedését. E megtakarításokból pedig – nem utolsó sorban a pénzügyi közvetítés mélyülése miatt – *egyre többeknek jutott befektetés*. Utóbbi megállapítás különösen az Egyesült Államok és a feltö-

rekvő piacok gazdaságára volt jellemző, mindkét szereplő a korábbi trendérték-nél magasabb növekedést regisztrált.

Ugyanakkor, mint láttuk a deregulálás és a pénzügyi újítások terjedése az *információs aszimmetriát megnövelte*, az információ biztonságát jelentős kockázati tényezővé tette, és mindezt sok esetben a valós viszonyokat elfedő pénzügytechnikai megoldásokban jelenítette meg. Vagyis: a *veszélyérzet* jelentősen elmaradt a *valós kockázatok* indokolta szint mögött, a derűlátás sok esetben meggondolatlanságig menő vállalkozókészséggé változott.

Ehhez két további sajátosság is adódott. Egyfelől: a legtöbb OECD-ország kormánya valamilyen módon osztozott az ifjabb Bush „együttérző konzervativizmus” ideológiájában¹³¹. Épp ezért számos területen egyoldalú állami megkötésekkel és elvárásokkal próbálták elérni azt, hogy a pénzintézetek megfelelő biztosíték híján is hitelezzenek a szegényebb népcsoportoknak (Györffy, 2009). Másfelől a bankoknak megtiltották, hogy a jövedelmező pénzpiaci ügyleteket lebonyolítsák. Ezért a bankok – kiszervezéssel – saját befektetési alapjaik révén próbálták e busás haszonból részesülni. Utóbbi sikerült, de megnövelte sérülékenységüket.

Harmadrészt az állami politika – részben a már bemutatott hatékony piacok hipotézisét követve – a be nem avatkozás álláspontjára helyezkedett. A legtöbb téren megfogadták azt az – Alan Greenspan¹³²-nek tulajdonított – észrevételt, mi szerint „a fiúk a grundon ezt úgyis jobban tudják, meg ők játszanak az állással”. Ebből egy újfajta makroökonómiai populizmus, a *bevételnöveléssel nem fedezett adócsökkentések és a be nem avatkozás kettőse adódott*. Különös módon tehát egymás mellett élt az állami aktivizmus – a megkötések és ellenőrzések – valamint a szélsőséges be nem avatkozás gyakorlata.

Ebben a közegben tört ki 2007 júniusában a Northern Rock brit befektetési bank összeomlása miatti pánik. Évtizedek óta először volt megfigyelhető az angol kifejezés – *run on banks* – által képletesen leírt pánik, amikor a betétesek valósággal megrohazzák a pénzintézetet. Mivel fél-állami cégről volt szó, ami

---

¹³¹ Ezt nyilván minden esetben a szavazatvásárlás rövid távú szempontjai magyarázták, nem a kormányzat színe.

¹³² Az e sorok írásakor 91 esztendő, román és magyar felmenővel bíró bankár két évtizeden át – 1987 és 2006 között – volt az amerikai jegybank elnöke. A szélsőséges be nem avatkozás híveként vált ismertté mind az elméletben, mind a döntéshozatalban. Önéletírása egy évtizede magyarul is megjelent (Greenspan, 2007). Az ő nevéhez köthető a tartósan könnyű pénz politikája, szemben a Keynes szorgalmazta kisimítás és a Friedman szorgalmazta tartós szigor (állandóság) ellenében, a költségvetési politika lazasága mellett is.

rádásul a szakma és a laikusok által egyaránt bombabiztosnak vélt lakásjelzálog-hitelek nyújtásával foglalkozott, ez az összeomlás nagy figyelmet keltett, és mintegy előrejelezte a globális pénzügyi válság veszélyét¹³³.

Ettől kezdve általános volt az érzés, hogy tűzhányó tetején ülünk. Ugyanakkor – épp a pénzpiacot uraló lélektani tényezők ismeretében – voltaképp senki sem merte kimondani, hogy a válság küszöbön áll¹³⁴. A kormányzatok ennek megfelelően nem készítettek második vagy elővigyázatossági tervet, hanem a megelőző másfél évtized kedvező irányzatainak továbbvitelére építették politikájukat.

A válság tankönyvi lefolyása nem jelentette annak előrejelezhetőségét. A folyamatot vezérlő amerikai szereplők visszatekintéseiből (Bernanke, B., 2015; Geithner, T., 2014) teljesen egyértelmű, hogy a különféle előrejelző rendszerek és mutatók semmit se használtak. Az események lavinaszerű alakulása, időpontja és főleg az érintett – korábban nagyra értékelt – magángazdasági szereplők köre meglepetés volt.

Hasonlóképp: a bedőlések nemzetgazdasági szintű következményeit egyáltalán nem látták előre.¹³⁵ A racionális várakozás elmélete sem az egyes piaci szereplők/cégek, azaz a „mikro-”, sem a nemzetgazdasági döntnökök, vagyis a „makro-” szintjén nem játszott semmilyen szerepet. Tankönyvi csak annyiban volt az eseménysor, hogy a befektetési alapok és a bankok, vagyis a fejlett pénzügyi rendszerű országok meghatározó szereplői közül kerültek ki a betegek, továbbá hogy ez a betegség fertőzősként terjedt át egyik országról a másikra, mint egy járvány. Csak példaképp: a 2008 elején bedőlt Bear Stearns az előző évben a *Handelsblatt* német üzleti lapnál az év befektetője volt, a Lehman Brothers pedig a Wall Street zászlóshajója. Az állami erővel kimentett Fortys Bank a holland

---

¹³³ Brunnermeier (2009) cikke máig ható érvénnyel fejti ki a háttérben meghúzódó összefüggéseket, amire itt témánk okán nem térhetünk ki.

¹³⁴ Nem számítva a Dr. Doom/Végzet doktor névre is elkeresztelt Nouriel Roubinit, aki hente írt a közelgő válságról, valamint a kapitalizmus szélsőbal- és szélsőjobboldali bírálóit, akik szerint a mutatóktól függetlenül a rendszer már úgyszólván összeomlóban van.

¹³⁵ Bernanke visszaemlékezésében hosszasan taglalja, hogy az AIG biztosító kimentésében, majd később a FED mérlegének megötszöröződésében egyértelműen a gazdaság *egészének stabilitási szempontjai*, nem pedig az érintettek megsegítése játszott szerepet. Maga az a tény, hogy a szövetségi állam ebben a biztosítótársaságban 80% tulajdonrészt szerzett, és a vezetést nyomban elcsapta, a lehető legsúlyosabb büntetésnek számított. Ekkor alakult ki – előbb az Egyesült Államokban, majd az EU-ban – a gazdasági rendszer egésze szempontjából jelentős pénzügyi *systemically relevant bank* kifejezés, amivel arra utalnak, hogy bármi is történjen e cégekkel, hatása az egész nemzetgazdaságot, illetve az unió vagy a világ gazdaságát is érinti.

államiság jelképe volt, míg a német Hypo Vereins Bank ma is az ország legnagyobb jelzáloghitelező intézménye. Mindezt úgy is meg szokták fogalmazni, hogy *a pénzügyi válság gazdasági válsággá szélesült*, aminek mellékhatásaként a GDP és a foglalkoztatás is jelentősen csökkent minden érintett országban.

E folyamatnak két szembeötlő vonását figyelhettük meg. Egyfelől a korábban a pénzügyi közvetítés leginnovatívabb elemének tartott – igen kevésbé szabályozott – befektetési bankok szűntek meg. Másfelől a nemzetközi hitelezés által leginkább érintett területek – beszállító iparágakként – jelentős negatív multiplikátor hatással szembesültek.

E helyzetben teljesen újszerűnek mondható a közpolitika reakciója. Önmagában véve az, hogy a korabeli gazdaságpolitikai axiómákkal szemben nyíltan Keynesre hivatkozó, költséges államháztartási politikát folytattak, még reflexszerűnek is lenne mondható. Mivel a megelőző évtized alatt a legtöbb országban – így az Egyesült Államokban és az EU-ban – sem csökkent az adósságráta, az élénkítő politika a közadósság jelentős növekedésével járt – a világgazdaság mindhárom régiójában¹³⁶. Ugyanakkor új vonás volt az, hogy a költségvetési élénkítést laza monetáris politika egészítette ki.

Önmagában az, hogy a visszaesés idején átmeneti jelleggel még negatív kamatláb is kialakulhat, sem újdonságnak, sem kifogásolhatónak nem mondható. Ugyanakkor merőben újszerű, hogy a laza monetáris politika tartóssá válik, és a visszaesést követően is még éveken át fennmarad. Ez nem szerepel sem Keynes, sem a legtöbb követőjének könyveiben. Érdemes fölidézni, hogy az amerikai gazdaságpolitikai fordulatot vezénylő, eredetileg republikánus párti és az ifjabb Bush által kinevezett, 2006-tól egészen 2014-ig működő amerikai jegybankelnök¹³⁷, Ben Bernanke (2015, 535–563. old.) saját politikai bátorságának tudja be azt, hogy a monetáris lazítást, különösen pedig a tartalmilag a költségvetési finanszírozással egyenértékű kötvényvásárlási programot még 2012-14 során is, vagyis *a föllendülést követő harmadik–ötödik évben is fönntartották*. Érvelése szerint mind a foglalkoztatás, mind a növekedés, mind pedig a tőkepia-

---

¹³⁶ 2016 végén az euróövezet államadósság-rátája a GDP-hez viszonyítva 89,3%, az Egyesült Államoké 98,9%, Japáné pedig 224,1% volt. Tájékoztatóképp: a világ egyik hagyományos pénzügyi nagyhatalma, Nagy-Britannia is 89,3%-kal zárt ebben az évben. Forrás: *ECB Statistical Data Warehouse*, elérhető: www.sdw.ecb.europa.eu/reports, utoljára letöltve 2017. júl. 22.

¹³⁷ Korábban a Princeton Egyetem professzora és az Amerikai Közgazdasági Társaság zászlóshajójának számító *American Economic Review* főszerkesztője volt. A tudományba visszatérve az elmúlt években a gazdaságpolitikai elemzésekkel foglalkozó tekintélyes Brookings Institution vezető tanácsadója.

ci fellendülés épp ennek a fölöttébb bátor lépésnek volt köszönhető. Értelemszerűen azok, akik a gazdasági növekedésben a szerkezeti tényezők és az innováció szerepét tekintik meghatározónak, nem fogadják el ezt az érvelést (így mi sem).

Az általános keretfeltételek alakítása mellett a kormányzatok nem késlekedtek a nemzetgazdaság szempontjából fontosnak vélt cégek kimentésében sem, és messze nem pusztán a pénzügyi szektorban. Vég nélkül sorolhatók a cégek és az ágazatok – egyik legismertebb változata volt a német *Rackpremie*, amivel a használt gépkocsik piacát próbálták életben tartani. Meg kell jegyezni, hogy minden mentő intézkedés a gazdaságelmélet által elmarasztalt „erkölcsi kockázat” (*moral hazard*) veszélyét hordozza. Hiszen a téves lépések költségeinek átháríthatósága további téves lépések megtételére csábíthat és csábított is.

Két további alapvető magyarázata van annak, hogy a 2007–2009. évi pénzügyi válság nem változott a 30-as évek nagy világválságához hasonló katasztrófává. Az egyikben követhetjük Bernanke elnök gondolatmenetét. A lényeg az, hogy most – a hat évtizeddel korábbival szöges ellentétben – a központi bankok *egybehangoltan léptek*. A kamatcsökkentést néhány percen belül a többi jegybank is követte, ezzel elkerülve a pénzvilágot szétziláló versengést. Az új kommunikációs formák, a valós idejű egyeztetést lehetővé tevő világháló mellett ez új lehetőség volt, amivel éltek.

A másik nem kevésbé fontos – bár a szakirodalomban rendre mellőzött – elem az *automatikus stabilizátorok* jelenléte volt. Utóbbi azt jelenti, hogy az állam szerepe és kiadásai alapvetően megváltoztak a 30-as évekhez képest. Az OECD-országok átlagban a GDP 40%-át osztják el újra, ami azt jelenti, hogy *a nemzetgazdasági kiadások fele nem konjunktúraérzékeny*, mint néhány évtizede is volt. A nyugdíj akkor kiváltság volt, ma a legtöbb OECD-országban állampolgári jog. Az oktatás és az egészségügy általánosan hozzáférhető, és van munkanélkülségi segély is. Az állam a foglalkoztatottak 15–30%-ának ad kenyeret – ennek kiterjedése és a kifizetés sem függ a konjunktúra ingadozásától. A tanárok és a vasutasok bérét, a nyugdíjat depresszióban is fizetik. Következésképp nem kell – Keynes ironikus tanácsa nyomán – az embereket sírásásra küldeni, majd délután betemetetni velük a sírt, mert van a fogyasztásnak egy nem csekély része, ami nem konjunktúrafüggő. *Ha pedig a termelés, a foglalkoztatás és a fogyasztás jórészt stabil, a realgazdaság kilengése is eleve sokkal kisebb*. Ha emellett a kormányok kifejezetten törekednek – a jegybankokkal egybehangoltan – arra, hogy a hullámzásokat kisimítsák, akkor ez is járhat pótlólagos eredménnyel. Minél inkább hitelt adnak a piacok e lépéseknek, annál inkább a kívánt irányba mozognak a várakozások, s nyomukban a beruházás is.

Az elmondottakból következik már az, hogy mivel a gazdaság működésében a szerkezeti tényezők és az innováció hatását tartjuk meghatározónak – az ordo-liberalizmus és az osztrák iskola szellemében – ezért nem fogadjuk el a szereplők öngazoló értékelését. Azt sem hisszük a fentiek szerint, hogy a monetáris politika önmagában képes lett volna „csodát művelni”. *És azt sem gondoljuk, hogy a válságkezelés eredményes lett volna*, amennyiben azt hosszabb távú szempontok alapján értékeljük¹³⁸. Nem vitatva tehát azt, hogy az önmagára hagyott piac vélhetőleg még pusztítóbb hatással működött volna, a megvalósult, *államelvű megoldások súlyos következményeit* is ki kell emelnünk.

1. Míg az Egyesült Államokban (Calomiris – Khan, 2015) végeredményben érvényesült a piactisztítás elve, vagyis az állami segítség határozott idejű, feltételes volt¹³⁹, és súlyos alkalmazkodást követelt meg, *az európai és főleg a japán gazdaságban ez nem így történt*. Az úgynevezett mérgezett eszközök, a nem működő cégek, a soha meg nem térülő építkezések mind a banki mérlegekben maradtak. A pánik elmúlt, az állami mentőöv sokhelyütt megmaradt. A francia, a spanyol, a portugál, vagy az olasz gazdaság és a pénzügyi rendszer jóformán el se indult a piactisztulás útján. Még a hírhedt légitársaság, az Alitalia 2016-ban tervbe vett bezárására se került sor, a legismertebb és nyilván szabálytalanul finanszírozott bank a Monte Paschi Siena is megmenekült 2017 tavaszán. Míg tehát az Egyesült Államokban az állami szerepvállalás, különösen az állami tulajdonlás *kifejezetten átmeneti és kényszer jellegű megoldás* volt és maradt, aminek amint lehet, véget vetettek, Európában *az államelvű és állami tulajdonra építő megoldások modelljellegűvé és normatívá elfogadottá váltak*. Voszka Éva (2013) elemzése arra hívja föl a figyelmet, hogy a magyar fejlemények az általános európai trenddel párhuzamosak, és a kialakult gazdasági modell érdemi átrajzolására vezettek.

2. Közgazdaságilag pallérozott elme nem gondolhatja, hogy *az állami és a magánadósságok párhuzamos elszállása*, az adósságnövekedést gátló hatásának

---

¹³⁸ A vonatkozó érvelést először (Csaba, 2011)-ben fejtettük ki, ami az eltelt évek csak megerősítettek.

¹³⁹ Mint a fent idézett cikkből kiderült, a TARP az amerikai adófizetők egyik legjobb befektetésének bizonyult. Nemcsak a rendszerkockázatokat és az ezzel járó, az amerikai GDP-t közelítő költségek (Geithner, T., 2014, 10–12. old.) hárultak el, amit nyilván nem érzékeltek közvetlenül, hanem nettó 80 Mrd dolláros nagyságrendű kincstári haszonnal is járt a beavatkozás. Ezzel szemben a Fortys, a Hypovereinsbank vagy a spanyol takarékszövetkezetek éveken át nyeltek a közpénzt, és nettó költségvetési mérlegük bizonyára erőteljes ráfizetést mutat.

semmibe vétele hosszabb távon sem jár *tartós áldozattal*¹⁴⁰. Mint az EKB amerikai mintát követő kötvényvásárlási programja mutatja, a bankrendszerbe nyomott pénz nem jut el a cégekhez, hanem államadósságot finanszírozva visszakerül az EKB mérlegébe. Ebből aligha lehetett növekedési többleteket várni.

3. Kevés történt a nagy adós országokban *a strukturális munkanélküliség csökkentésre*, pedig épp a lengyel és a skandináv példa mutatja, hogy ez lehetséges. A gazdaságpolitikát – széles értelemben, vagyis az oktatással és a munkapiaccal összefüggő elemeket is beleértve – inkább a rövid távú szempontok mozgatták. Távlatosabb intézkedésekre a már többször kiemelt jó példákon kívül nemigen került sor. Holott kézenfekvő, hogy ha az ifúsági munkanélküliség szinte minden OECD-országban rendre az országos átlag duplája, miközben a 14–30 év közti korosztály 90-95%-a középiskolát, 40-45 százaléka valamilyen felsőfokú intézményt végzett, akkor *ez önmagában megsemmisítő bírálata az ún. bolognai rendszernek*, az európai egységes felsőoktatási tér megoldásainak. Emellett bizonyára jelentős szerepet játszik a munkapiac túlszabályozása, az élő munkára rakódó terhek nagy súlya – ami a jóléti kiadások finanszírozásának legfontosabb eleme.

4. Az európai válság kitörésekor még Wim Duisenberg, az Európai Központi Bank akkori elnöke fogalmazta meg az ún. *exit strategy* kialakításának szükségességét. Ez azt jelentette volna, hogy – szemben az amerikai pénzügyi vezetők már többször idézett nézetével – *a kivételes intézkedések csak a rendkívüli időkben indokoltak*. Amint lehet, a laza pénzpolitika – laza költségvetési politika kettősét abba kell hagyni, és a gazdaságot alapvetően szerkezeti intézkedésekkel és deregulálással kell serkenteni. Ebből szinte közvetlenül adódik az – a nemrég monografikus terjedelemben kifejtett (Kovács, O., 2015) – felismerés, mely szerint a költségvetési politikát kimondottan félreviszi az, ha tisztán néhány szám alakulására összpontosít, és sikerét a terv-tény egybevetésekkel méri.

Valójában *a fenntartható javulás* lenne a cél, amihez viszont a szokásosnál lényegesen tágabban kell értelmezni a költségvetéspolitikai feladatait. Az ordo-liberalizmus felfogásához közelítve tehát a gazdaságszerkezettel, az oktatással és a munkapiaccal kapcsolatos lépések, valamint a műszaki haladáshoz és újításokhoz kedvező környezet létrehozása épp oly fontos, ha nem fontosabb, mint a számszerű pontosság.

---

¹⁴⁰ Ezt a közgazdasági elmélet a *kiszorítási hatás* (*crowding out*) címszó alatt tárgyalja.

Miközben a maga idejében ez a felfogás jelentős többségi támogatással bírt, az ellenkező gyakorlat tartóssága nyilván az elmélet képviselőit is elgondolkoztatta. Az azonban nem kétséges, hogy *az elmélet* – mint annyiszor – *inkább követte, semmint alakította a gazdaságpolitikai gyakorlatot*. Nem mintha nem lettek volna az új-keynesi közelítésnek jeles képviselői a tudományban, Paul Krugmantól Joseph Stiglitzen át Olivier Blanchard-ig. Mégis, míg ők korábban egy elfogadott kisebbség képviselői voltak. Napjainkra már nem kétséges, hogy *a – tudományos lapokétól eltérő – gazdaságpolitikai fősodort épp ők képviselik*. Szerintük nyilván nincs szükség irányváltásra, hiszen – mint láttuk – a gazdaság 2012 óta Európában és 2009 óta az Egyesült Államokban megfigyelt élénkülését egyértelműen a heterodox politikák sikerének tudják be.

5. Voltaképp nem meglepő észrevétel az, hogy a válság modelljében általunk kiemelt tényezők, mindenekelőtt a társadalmi felejtés/*un-learning* is jelentős szerepet játszik. Bizonyára ennek jele az, hogy a tőkepiacon a többség szerint csak a szükséges és elégséges mértékű korlátozásokat bevezető Chris Dodd és Barney Frank demokrata szenátorok jegyezte szabályokat Donald Trump elnökségének egyik első intézkedéseként törölte el. Nem meglepő módon a tőzsdéi szereplők ebben a gyors haszonszerzés megnövekedett esélyét látták, és ezért – a fanyalgó elemzőkre látszólag rácafolva – az amerikai, majd ezáltal a világ tőzsdéi lendületet vettek.

E fordulatokban nemcsak a republikánus kormányzat ideologikus alapállása játszott szerepet. Mivel az amerikai jegybank, a FED a zéró kamat politikáját 2016 decemberéig fenntartotta, s utána is csak szerény szigorításokra került sor¹⁴¹, igen erős maradt a készletelés a banki körön kívüli, illetve az állampapíron kívüli, azaz nagy kockázatú instrumentumokba történő beruházásra.

Ez bizony a régi nóta: *erős készletelés a túlzott kockázat vállalására, gyenge ellen-súlyok és fékek mellett, pontatlan és nem megbízható kimutatásra épülő, főleg lélek-tani elemekre épülő várakozások homokvárára építve*. Ehhez jön a nyereségkényszer és – sajtójelentések szerint – visszatért a befektetők növekményi érdekeltsége is. Bizonyosak lehetünk abban, hogy már ma is jelentős buborékosodás alakult ki, hisz a hozamok a jövedelemtermelő képességtől jelentősen elszakadtak, és véletlenszerűen szóródnak, ellenőrzőmechanizmusok pedig nincsenek a piacon

---

¹⁴¹ Mindenekelőtt az eredendően 85 Mrd dollár havi(!) összegű eszközvásárlási program már 2013-ban megindult kivételére kell gondolni, ami 2016 végére megtörtént. Az EKB hasonló programját 2017 novemberében újították meg.

belül. Az állami aktivizmus főntebb taglalt, a népszerűség szempontját követő új formáival is a piac minőségének javítása helyett annak leromlását hozta.

KILÁTÁSOK: ÖSSZEGZÉS ÉS KITEKINTÉS

Mivel le nem zárt folyamatokról írunk, mi több, a kimenet bizonytalansága az, ami e fejezet alapvető hipotézisének tekinthető, ezért csak néhány előzetes és semmiképp se tudományosan bizonyított megállapításra vállalkozhatunk. Alapvető meglátásunk az, hogy miközben az állami beavatkozás korlátai teljesen kézenfekvők – minél komolyabban vesszük a komplexitásról és a fundamentális bizonytalanságról kifejtetteket, annál inkább¹⁴² –, mégis, *ennek a felismerésnek nem szabad a gazdaságpolitikai nihilizmushoz* (Galbács, 2012), a fel a kezekkel politika elfogadásához vezetnie. Egyetértünk a Ben Bernanke (2015) és Tim Geithner (2014) könyvében alaposan és gyakorlati alapon kifejtettekkel, hogy a „fel a kezekkel” politika hirdetése nem pusztán együgyű közgazdaságtan, hanem egyben *a kisiklásokért súlyos felelősséget viselő politikai és ideológiai alapállás is*.

Ugyanakkor kézenfekvő, hogy itt sem lehet a „minél nagyobb, annál jobb” álláspontot elfogadni. *A közpolitika nem rendelkezik kellő időben kellő minőségű információkkal ahhoz, hogy magára vállalja a sok száz millió piaci szereplő közt alapvetően az árakon keresztül megvalósuló koordináció feladatát*, különösen a globális pénzügyi rendszer egészét tekintve. Az amerikai pénzügyi válságot mind a banki, mind a pénzügyminisztériumi vezető székéből vezérlő Geithner¹⁴³ (2014, 197. old.) külön is kiemeli ezt a mozzanatot, és azt is, hogy az amerikai szabályozást megszigorító Dodd–Frank-szabályozás mellett és ellenére a szabályozó is, és a szereplők is *folymatosan átlépték* a bankokat a kockázati és befektetési alaptól elvileg *elválasztó kínai falakat*, mind a szabályozás, mind a tőkekövetelmények és a működés tekintetében.

---

¹⁴² Lásd Colander és Kupers (2014) alapos és pozitív javaslatokat is tartalmazó kötetét.

¹⁴³ 2009 és 2013 közt volt pénzügyminiszter, előtte az amerikai pénzügyminisztérium és az IMF vezető munkatársa, majd 2003 és 2009 között a New York FED vezetőjeként működött, jelenleg egy több tíz milliárdos befektetési alap, a Warburg Pincus vezetője.

A következőkben hat észrevételre szorítkozva zárjuk gondolatmentünket ezen a ponton, ebben a világgazdaság szempontjai szerint fontos elemekre összpontosítunk.

a) Nem gondoljuk, hogy célravezető lehet az az elterjedt nézet, ami a „szabályozó állam” nemzetközi kiterjesztésével gondolja orvosolni a bajokat. Mint láttuk, a nemzetgazdaság és a világgazdaság más-más logika szerint működik. A nemzetgazdaságban van a végső keresletet – nagy országokban és részben – kalibrálni képes központ, globális szinten ilyen nincs. Vagyis a világszintre kiterjesztett keynesi elmélet egyáltalán nem működőképes.

b) Ugyanakkor úgy látjuk, hogy minél több ország tér(ne) vissza a *szabálykövető gazdaságpolitikához*, amiben előre megadott logika és mértékek szerint kell az előre nem látott helyzetekben is cselekedni, annál nagyobb lehet a piaci szereplők bizodalma. Miközben, mondjuk, a kamatláb mértékét vagy a költségvetési élénkítés léptékét aligha lehet előre megadni, az említett szabályok ismerete sorvezetőként segítheti mind a döntéshozókat, mind pedig a piaci szereplőket abban, hogy viselkedésüket mások számára is kiszámíthatóan alakítsák. Ez utóbbi a *legegyszerűbb és legolcsóbb módja a nagy pánikok megelőzésének*, márpedig a válságban, mint láttuk, rendre a pánikok okozzák az igazán nagy veszteségeket.

c) Az észszerűség határai között szorgalmazzuk az átláthatóság erősítését. Nem hisszük, hogy az üzleti titok megszűnik, vagy hogy a gazdaságpolitika valaha is föladjá a meglepetésszerű lépésekben rejlő egyszeri lehetőségeket. De azt gondoljuk, hogy minél átláthatóbbak a vállalati és a közpénzügyek, annál nagyobb az esélye annak, hogy a szereplők valós információk birtokában, és nem pusztán híresztelések és vélekedések mentén alakítják ki várakozásaikat és ezen az alapon a jövőre vonatkozó döntéseiket, például egy cég fölszámolásáról vagy életben tartásáról.

d) Különösen fontos, hogy eredendően a kormányzat *ne akadályozza a piac tisztulását*, hanem előmozdítsa azt¹⁴⁴. Az amerikai példa, mint láttuk, a kor-

---

¹⁴⁴ Ebben a kormányzás mibenlétével és szerepfelfogásával kapcsolatos alapvető világlátásbeli eltérések jelennek meg. A fenti norma csak akkor értelmezhető – és akkor is nehezen gyakorolható –, ha a kormányzat a közjó, nem pedig bármely részérdek/politikai vagy gazdasági

mányzat korlátozott és átmeneti szerepvállalásával elősegítette a végképp megromlott eszközök kiszórását. Európában hasonlóra nemigen került sor, a portugál, a görög és az olasz gazdaság stagnálása ettől aligha független. Vagyis a kormányzatot nem a piac ellenében, hanem a piac *kiegészítőjeként*, az ott kialakuló folyamatok egyfajta *segítőjeként* érdemes értelmeznünk.

e) Ami a fejezet elején fölített kérdést illeti, megállapíthatjuk, hogy sok tekintetben a 30-as évekhez hasonló folyamatokat látunk. Ekkor sem a gazdaságpolitikában vagy az intézményekben, hanem alapvetően a folyamatokról való gondolkodásban, a korszaklemben ment végbe az igazi változás. *1973–75-től eltérően 2007 óta nem a reálgazdaságban és nem a világgazdasági erőviszonyokban ment végbe korszakváltás.* Hiszen a származékos ügyletek túlsúlya, a strukturált termékek és a pénzügyi újítások előtérbe kerülése, a kormányzati szabályozás kicsorbulása és a tőkepiacok uralma voltaképp az 1999-et követő évtized fejleménye volt. Ugyanakkor az a felvetés, hogy évtizedes szinten lehet negatív a reálkamat, hogy a nulla kamatkörnyezet és a tartósan jelentős hiánnyal záró államháztartás, a költségvetés monetáris finanszírozása hosszan is lehetséges (inflációs veszély nélkül), bizonyára nagyon heterodox fölvetés volt egy évtizeddel korábban. Mára ez a gazdaságpolitikai normalitás része, és sokan az elmélet által is igazolhatónak vélik (Blanchard, O. és társai, szerk., 2016).¹⁴⁵

f) Az előadottakból belátható, hogy miközben a válságtudat és a világvége-hangulat az elemzők jelentős részét áthatotta, a 2007-et követő évtized egészét tekintve a kevésbé fejlett, feltörekvő és átalakult országok számára *a világgazdasági felzárkózás feltételrendszere egészében nem volt kedvezőtlen.* Alacsonyak maradtak a forrásköltségek, a piacok elnézőek maradtak a költségvetési lazasággal szemben, a technológia és a tőke világméretű áramlása csak rövid időre szakadt meg. A globális piacok nyitottak maradtak, a pénzpiacokról sem szorultak ki a feltörekvők. A piacvédelem és a kialakult nemzetközi szerződéses keretrendszer felrúgására irányuló populista kísérletekre, nevezetesen a Brexitre és Trump elnök meghirdetett, de csak igen töredékesen megvalósított piacvédő és munkahelyteremtő lépéseire csak 2017-től kezdődően került sor. Ha és akiknél a felzárkózás tendenciája megtört, jogos fölteni a kérdést: *miért nem ezt a törést lát-*

---

csoport szempontjai iránt elkötelezett. Vagyis nem követi Juan Perón egykori argentin elnök ismét időszerűnek ható mondását: „a mieinknek mindent, a többiekre a törvény teljes szigora”.

¹⁴⁵ Lásd különösen az „új normalitásról” szóló 2. és 3. fejezetet.

tuk Kelet-Ázsiában – nálunk fejlettebb országok csoportjában – és Fekete-Afrika fegyveres viszályoktól megkímélt részeiben – vagyis *kevésbé fejlett országok körében?* Úgy tűnik, a historizálás, a történelmi pályafüggés tényének túl könnyed és gyakori bevetése legfőbb magyarázó tényezőként biztos tévút esetünkben, vagyis Kelet- és Közép-Európa elmúlt három évtizedének vizsgálatában. A döntéshozók és az írástudók felelőssége nem megkerülhető.

HIVATKOZÁSOK

1. BERNANKE, B. S. (2015): *The Courage to Act*. Princeton, N.J./USA: Princeton University Press (magyar változata a kézirat lezárását követően jelenik meg: *Volt merszünk cselekedni*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2017. december).
2. BLANCHHARD, O. – RAJAN, R. – ROGOFF, K. – SUMMERS, L. szerk. (2016): *Progress and Confusion: the State of Macroeconomic Policy*. Cambridge/Mass. – London: The MIT Press.
3. BOGNÁR József (1976): *Világgazdasági korszakváltás*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
4. BRUNNENMEIER, M. (2009): Deciphering the liquidity and credit crunch, 2007–2008. *Journal of Economic Perspectives*, 23. évf. 1. szám, 77–100. old.
5. CALOMIRIS, CH.K. – KHAN, U. (2015): An assessment of TARP assistance to financial institutions. *Journal of Economic Perspectives*, 29. évf. 2. szám, 53–80. old.
6. COLANDER, D. – KUPERS, S. (2014): *Complexity and the Art of Public Policy: Solving Society's Problems from the Bottom Up*. Princeton/N.J.: Princeton University Press.
7. CSABA László (2011): A válságkezelés válsága és a kiút kiúttalansága? In: MURAKÖZY László, szerk.: *Húsz év múlva – vissza a jövőbe*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 220–257. old.
8. CSABA László (2014): Átmenettan és közgazdaságtan. *Közgazdasági Szemle*, 61. évf. 1. szám, 53–67. old.
9. EICHENGREEN, B. ([2002] 2005): *Pénzügyi válságok. Mit tehetünk ellenük?* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
10. EICHENGREEN, B. (2015): *Hall of Mirrors*. Oxford – New York: Oxford University Press.
11. FAMA, E. (1970): Efficient capital markets: a review of theory and empirical work. *Journal of Finance*, 25. évf. 2. szám, 383–417. old.

12. FAMA, E. F. – FRENCH, K. R. (2015): A five-factor asset pricing model. *Journal of Financial Economics*, 116. évf. 1. szám, 1–22. old.
13. GALBÁCS Péter (2012): *Aktív szabályozás vagy gazdaságpolitikai nihilizmus?* Budapest: Akadémiai Kiadó.
14. GEITHNER, T. (2015): *Stress Test: Reflections on Financial Crises*. London: Random House Business.
15. GOODHART, CH. (1981): Problems of monetary management: the UK experience. In: COURAKIS, A. S. szerk: *Inflation, Depression and Economic Policy in the West*. Lanham/Md/USA: Rowman and Littlefield, 111–146. old.
16. GREENSPAN, A. (2007): *A zűrzavar kora*. Budapest: HVG Könyvek.
17. GYÖRFFY Dóra (2009): Szép új világ Amerikában: az állam álmai és a válság valósága. *Pénzügyi Szemle*, 54. évf 2-3. szám, 318–338. old.
18. KINDELBERGER, CH. P. – ALIBER, R. Z. (2011): *Manias, Panics and Crashes: a History of Financial Crises*. 6.kiadás. London – New York: Palgrave.
19. KNIGHT, F. ([1921] 1985): *Risk, Uncertainty and Profit* (G. Stigler előszavával, reprint kiadás). Chicago/Ill.: University of Chicago Press – online elérhető: www.mises.org/sites/default/files, utoljára letöltve 2017. aug. 31.
20. KOVÁCS Olivér (2015): *Stabilitás és dinamizmus: az innovatív fiskális politika alapjai*. Budapest: Alinea Kiadó.
21. LÁMFALUSSY Sándor ([2000] 2008): *Pénzügyi válságok a fejlődő országokban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
22. LO, A. W. (2012): Reading about the financial crisis: a twenty-one book review. *Journal of Economic Literature*, 50. évf. 1. szám, 151–178. old.
23. MAGAS István – KUTASI Gábor, szerk. (2010): *Változó világgazdaság. Globális kormányzás – vállalati nemzetköziesedés – regionális fejlődés*. A Budapesti Corvinus Egyetem kiadása.
24. MISES, VON, L. ([1948]1966): *Human Action. A Treatise on Economics*. Chicago/Ill: Contemporary Books (reprint kiadás). Letölthető a Mises Institute (Alburn, Alabama) USA honlapjáról: www.mises.org/library/human-action-0 utoljára letöltve: 2017. aug. 30.
25. REINHART, C. – ROGOFF, K. (2010): *This Time is Different: Eight Centuries of Financial Folly*. Princeton, N.J./USA: Princeton University Press.
26. VOSZKA Éva (2013): Államosítás, privatizáció, államosítás. *Közgazdasági Szemle*, 60. évf. 12. szám, 1289–1317. old.

VIII. ÚJ UTAKON AZ EURÓPAI UNIÓ: VÁLSÁG ÉS MEGÚJULÁS

Miután az Európai Unióról és a magyar uniós politikáról az elmúlt évtizedben számos folyóiratcikket és könyvfejezetet publikáltam, nem céлом sem ezek csokorba gyűjtése, sem az abban foglalt részletek megismétlése. Ehelyütt egyfajta nagytotál fölvezetésére teszek kísérletet. Az az egyetlen kérdés foglalkoztat e fejezetben, hogy *az Európai Unióban részben tervezett, részben be is következett változások együttesen milyen külső keretrendszert adtak az átalakult országok számára.* Más szóval: nem „önértékén” vizsgáljuk az Európai Uniót, még kevésbé az európai tanulmányok jelentős részét átható normatív közelítést választjuk.¹⁴⁶ Elfogadván azt, hogy ami történt, megtörtént, pusztán abból a szempontból vizsgálódunk, hogy e történések és nem történések *kedveztek-e a közép- és a kelet-európai országok számára,* a világ vérkeringésébe történő visszaépülésüknek, a nyugati típusú demokrácia és szociális piacgazdaság értékeinek és céljainak megközelítésében. Természetesen sok más szempontból is lehet vizsgálódni.

Ugyanakkor e térség társadalmi nagyon egyértelműen és ismételtelen letették a voksot az említett értékek mellett, és ha tehették, rendre elutasítottak mindenféle tekintélyelvű és piackorlátozó törekvést. Ezért – ha tetszik – a „mi valósult meg az álmokból” kérdést relevánsnak tekintjük. Megelőlegezzük azt az eredményt, hogy az EU-tagság *nem járt olyan mértékű gazdasági előnyökkel és politikai-intézményi, valamint általános civilizációs hatással, ami a térség választóinak túlnyomó többségét lenyűgözte volna,* más szóval megfelelt volna – talán eltúlzott, de egyértelmű – várakozásainak. Mindenekelőtt a gazdasági fölzárkózás – szak-

---

¹⁴⁶ A „*normative power Europe*” az egyik nagy kutatási kérdése jelenleg az európai tanulmányok irodalmában. Témája az, hogy az EU megtestesítette értékek mennyire hatnak az unión kívüliekre.

szóval a reálkonvergencia – lassúsága az, ami az elégedetlenséget táplálja. Emellett a politikai osztály már az elemzettel megelőző évtizedben – mint láttuk – nagyon is ügyesen elsajátította az angolul *blame game*-re keresztelt gyakorlatot. Eszerint minden, ami jó, az a nemzeti kormányoknak tudható be, ezzel szemben minden, ami rossz, az a „senki által nem választott brüsszeli bürokraták”¹⁴⁷ sara.

AZ EU MINT AZ ÚJ TAGÁLLAMOK NÖVEKEDÉSI KÖRNYEZETE

Az Európai Unió a szakirodalomban rendszeresen és alaposan vizsgált témakör, amiről monografikus áttekintések érhetők el, mind a szakpolitikák leírása, mind a gyakorlati szempontú elemzés számára (Baldwin – Wyplosz, 2017; Aslund – Djankov, 2017; Berend, 2017). Kiindulópontunk az az észrevétel lehet, hogy az EU alapjaiban *ma is a hat alapító tag által kialakított keretben és szempontrendszer szerint működik*. Minden kezdeményezés – a jelenlegi francia–német és a bizottsági anyagok is – abból indulnak ki, hogy van egy mag-Európa, ahol alapvetően azonos fejlettségű országok működnek együtt. Ők főként egymással kereskednek, közös intézményi emlékezettel és értékrenddel bírnak. Ehhez Északon, Délen és Keleten különféle zárványok és nyúlványok kötődnek, de nem ők határozzák meg a fő irányt.

Ez azt jelenti, hogy kötetünk fő elemzési szempontja az uniós politikák és a döntéshozatal szempontjából a kezdetektől napjainkig *legfőljebb kiegészítő jelentőségű*, de semmiképp se meghatározó volt és maradt. Vagyis: az EU-nak nincs átfogó és kiemelt stratégiája, ami a kevésbé fejlett államok *főzárkóztatását kiemelten kezelné*. Nem mondhatjuk, hogy ez a szempont egyáltalán nem jelenne meg. Például a kohéziós alapoknál, de a közös agrárpolitika keretében is az egyik szempont a lemaradt régiók főzárkóztatása. Ugyanakkor a tények ismer-

---

¹⁴⁷ Ez természetesen nem igaz. A Bizottság és a Bíróság tagjait a tagállamok nevezik, és a lakosságot képviselő, külön arányos választási rendszerben létrejövő Európai Parlament hagyja jóvá. Az Európai Központi Bank vezetőségében összesen 6 fő az EP választotta (de a tagállamok alkuja alapján kijelölt) igazgatóság, a maradék az euróövezet jegybankelnökeiből áll. Utóbbiakat az adott államon belüli alkotmányos rend alapján számoltatják be és számoltatják el. Utóbbi lehet hiányos, nem kellően demokratikus, de ez a „demokratikus deficit” is nemzeti, nem EU-szintű.

tében nem állítható, hogy ez az egyetlen, vagy akár a legfőbb szempont lenne. És ennél fogva voltaképp nem is lepődhetünk meg azon, hogy alapos elemzések szerint (Bachtel és társai, 2016) az uniós régiók közti közeledés, a gyengébbek fölzárkózása a vizsgált időszakban sem volt megfigyelhető a valóságban. Holott e – sokat bírált és elemzett – hagyományos kiadási tételek indoklását, ideológiáját vesszük alapul, épp ennek kellett volna bekövetkeznie.

Ugyanakkor, ha bármely időszak többéves pénzügyi előirányzatát¹⁴⁸ vesszük górcső alá, akkor jól kirajzolódnak az egyes keretek kialakításakor az elvekből nem következő, esetenként azoknak kifejezetten ellentmondó *nemzeti és szakpolitikai ihletésű érdekérvényesítések*. Például az, ha nem kell három vagy több tagállam részvétele a fejlesztéshez (a fővárosok projektjeire kell gondolni). De megemlíthetjük, hogy a területfejlesztésnél nemcsak a túlnépesedett, hanem az elnéptelenedő vidékek is juthatnak pénzhez. Utóbbi – talán nem meglepő módon – a skandináv államok, Olaszország és Spanyolország, vagyis az EU tehetősebb tagállamainak szempontját jeleníti meg. Hasonlóképpen a mezőgazdaságban meghatározó maradt a területi alapú és a közvetlen támogatás, ami a fejlettebb tagállamokat kedvezményezi.

Fontos előrebozsítani azt – a korábban már jelzett – tényt is, hogy az unió melletti kiállás és lelkesedés a 2005-ös népszavazásokkal egyfajta *tartózkodásnak adta át a helyét*. Ez jelenik meg többek közt abban is, hogy a nettó befizetők gondosan ügyelnek arra, hogy a közös célokra a nemzeti termék/GNI 1 százalékánál nagyobb összeget még válság idején sem áldoznak. Ez azt jelenti, hogy átlagban egy EU-tagállam kiadásainak 2-2,5%-át fedezheti uniós pénzekből (bár egyes időszakokban és országokban, így hazánkban 2013–16 között az állami beruházások 25–70%-a is jöhetett e források terhére). Ez messze elmarad a szövetségi államokban megvalósult transzfer-uniótól, például a svájci vagy a német tartományok közti pénzügyi kiegyenlítés arányaitól, ráadásul a források sem arányuk, sem mértékük szerint *nem a kevésbé fejlettek fölkarolása szerint áram-*

---

¹⁴⁸ Az EU-ban általában hétéves pénzügyi kereteket alkalmaznak. Bár ennek megváltoztatása időről időre fölmerül (e sorok írásakor is), a szokás mellett szól az, hogy így a négyéves politikai és költségvetési ciklusoktól is, valamint az előirányzatokat véglegesítő és az éves kiadási tételeket is megszabó Európai Parlament újjá választási ciklusaitól független időszakok jönnek létre. Kimondott cél, hogy uniós pénzből több cikluson átívelő, vagyis a politikai erők egyetértését élvező, tartós fejlesztési célok kapjanak elsőbbséget. Törekednek tehát mind az éves, mind a négyéves költségvetési és politikai ciklusoktól való elszakadásra. Ezért nem helyes, ha egy kormányzat a maga hivatali ideje alatt „le kívánja hívni” a teljes keretet, és előre el kíván dönteni olyan ügyeket, amelyek eleve utódjára várnak.

lanak. Ami meghatározó, az az adminisztratív képesség, vagyis az, ki, mikor, mi-képp tud pályázni, és ki milyen kapcsolatokat tud Brüsszelben mozgósítani¹⁴⁹.

Mint visszatérően említettük, a közép- és a kelet-európai országok döntésho-zói is és választópolgárai is főképp a gazdasági fejlettségi szint kiegyenlítődsét várták volna el az EU-tagságtól. Ha a fenti tömör összegzésünk helytálló, akkor mind a politikai-kommunikációs, mind pedig a gazdasági, logisztikai, vagy épp szervezési síkon *alapvető meg nem felelés volt az új tagállamok aspirációi és az unió kínálta realitások között.*

Ez önmagában is nehézségek forrása lehet, hiszen kiábrándulást hozhat a *fine dining* stílusú, méregdrága és elegáns étterem, ha egész nap nem ettünk, és vol-taképp egy kisvendéglőre, hideg fröccsre és marhapörköltre lenne gusztusunk. Ennél azonban súlyosabbnak ítéljük *a társadalmi tanulás krónikus hiányát*, ami mindkét felet jellemzi. Az eltérő súlycsoport okán természetesen egész más kö-vetkezménye van annak, ha a nyugati magállamok „nem tekintik szívügyük-nek” a keletiek fölzárkóztatását (ha még oly előnyös is számukra), és másként áll ez fordítva.

A mi esetünkben különösen is feltűnő, hogy a 15 éves jegyesség, majd a 2004–2007 közti – kedvező – időszak tapasztalatai *nem vezettek gyors tanulá-si folyamatra* az új tagállamokban. Egyfajta minimalizmus uralkodott el: amit a pénzért föltétlen muszáj, azt még megcsináljuk, de egy lépéssel sem teszünk töb-bet. Jól látható volt ez az euró bevezetésének elhúzódásában is.

Nem kérdéses az, hogy kis nyitott országok számára a valutaválságoktól való menekülés kézenfekvő útja a valutablokkba történő csatlakozás. Az is kézenfek-vő, hogy ha egy országcsoporthoz nincs hosszú tradíciója – mint Dániának és Csehországnak volt és van – a pénzügyi stabilitás terén, akkor a hatóságok hite-lességét növeli, a fejlesztés költségeit csökkenti a német színvonalhoz közelítő fi-nanszírozási költség lehetővé válása. Cinizmus és gazdasági félreértés úgy érvel-ni, hogy ez mindig és minden országban csak a politikusok étvágyát növelné, és a velük összefonódott oligarchák érdekét képviseli.

---

¹⁴⁹ Ez magyarázza azt a megdöbbentő tényt, hogy például a Horizont 2020 és az Európai Ku-tatási Alap támogatásainak 90%-ot meghaladó része angol, holland és skandináv felhasználóknak jut. *Good value for money*, mondaná egy amerikai befektető. De elvileg e pénzek az új tagállamok és a korábban is lemaradt déliek felzárkóztatását, esélyteremtését kellett volna, hogy szolgálják. A pénz négyötöde ipari célokra jut, holott az unió nem bank, hogy befekte-téseinek meg kelljen térülnie. Véleményünk szerint uniós pénzből csakis alapkutatásokat és társadalom-, valamint bölcsészeti kutatásokat kellene finanszírozni (ezek aránya a 10%-ot még sosem érte el).

Az euróval az a baj, hogy szigorúan *szabálykövető költségvetési és monetáris politika melletti elköteleződést jelenít meg*. Más szóval: annak és csak annak érdekes belépnie e rendszerbe, *aki képes és hajlandó is a közös szabályrendszer szerint alakítani döntéseit*.¹⁵⁰ Mint utóbb kifejtjük, a válságkezelés ezt a formális egyeztetést, ha tetszik, kényszerzubbonyt, kimondottan megerősítette és a banki szabályozás/pénzügyi felügyelet irányába is kiterjesztette. Sőt, mind a pénzellátás, mind a kamatpolitika, mind az ezt kiegészítő eszközvásárlás és a rendszer szinten fontos pénzintézetek felügyelete is az Európai Központi Bankhoz lett telepítve. Tegyük hozzá: az EMU olyan, mint a túlvilág, onnan nincs visszatérés. Nagy-Britannia épp azért – is – tud kilépni az unióból, mert sosem volt része e közös szabályozásoknak, továbbá emellett a világ legrégebbi és legmélyebb tőkepiacával is rendelkezik a Cityben. Épp ez a *visszafordíthatatlan elköteleződés* az, ami a piaci szereplőkben bizalmat ébreszt. És ez az, ami a dél-európai országok sikertelen válságkezelése okán megrendítő ütest szenvedett el 2009–2012-ben.

Amit ma biztosan tudunk – bár nem volt ismeretlen az európai valutauniót megelőző vitákban sem (Cassel, D., szerk., 1998), az az, hogy ha valaki *nem tudja vagy nem akarja teljesíteni e követelményeket, és mégis belép a klubba, akkor keményen ráfizet*. Az EMU nem az az öt maastrichti kritériumból áll, hanem egy filozófia, egy megközelítés és egy ennek jegyében alakuló gyakorlat kerete. Ha valaki bármi okból „nem lép egyszerre, nem kap rétest estére”. Ha a munkapiac merev, a bérek nem követik az egységköltség indokolta szintet, ha a költségvetés rendre elszáll, ha a bankok a politikusok – helyi erők – kezében vannak, akkor az Európai Monetáris Unióban való maradás öngól¹⁵¹.

Az átalakult országok szempontjából ez azt jelenti, hogy a valutaunióba való lépés csak akkor – lett volna – magától értetődő, ha az említett elköteleződés főnnállott volna. A Baltikum és Szlovákia kivételével nem ez volt a helyzet. Csehországban és Lengyelországban politikai okok győztek, Szlovénia pedig egy különös, korporatív rendszerrel ugyan bevezette az eurót, de a bankaktívák túlértékelődése és a szerkezeti alkalmazkodás hiánya 2012-re Európa egyik legnagyobb bankválságához vezetett. S bár azóta a szlovén gazdaság a gyógyulás útjára lépett, a költség nem mondható csekélynek.¹⁵²

¹⁵⁰ A cseh és a román kormány ilyen, a magyar és a lengyel nem. Vö.: Távol vagyunk az eurótól. *Világgazdaság*, 2017. aug. 31.

¹⁵¹ Ez eleve nem volt kérdéses (Csaba, L., 2002).

¹⁵² Az Európai Bizottság legutóbb 2017. máj. 22-én tette közzé országspecifikus ajánlásait és az azt megalapozó elemzést, elérhető honlapjukon: www.ec.europa.eu, letöltve 2017. júl. 13.

Magyarország esetében az első Orbán-kormány még a 2006-ig történő bevezetés mellett volt, majd 2004–2012 közt a sodródás és a követelményeknek való nyilvánvaló meg nem felelés volt a jellemző. 2013-14-től ugyan lehetséges lett volna a valutablokkhoz való csatlakozás, a kormányzat és a jegybank ezt azonban nem pártolta¹⁵³. Ennek oka az volt, hogy a szabálykövető politika elve és gyakorlata, különösen a 2017-re kialakult formájában szöges ellentétben állt a kormányzat szabad mérlegelését és önállóan megválasztott beavatkozási módját önértéknek tekintő, művelői által az *unortodox* jelzővel illetett gazdaságpolitikával.

Az euró azonban még a Kohl–Mitterand korszak gyümölcse. Mint láttuk, az 1998–2008 közti időszakban nem történtek jelentős kezdeményezések. Az integráció mélyítését célzó Alkotmányos Szerződés elbukott, a helyére lépett Liszaboni Szerződés pedig a kormányköziséget erősítette meg. Ez a válságkezelő lépésekkel még tovább erősödött, ezért a sokat szereplő – és így a médiában túlértékelt – *Bizottság reálhatalma meggyengült* (Bickerton és tsai /2015/ részletesen kifejti, miként is történt ez). A brüsszeli testület – érthető törekvései ellenére – inkább technokratikus és részletkérdésekben tudott erőt mutatni¹⁵⁴, míg az összes fontos kérdés Berlin, Párizs, Róma és London együttműködésében dőlt el (a narratívát a Brunnermeier és társai, 2016 kötet tartalmazza; a magyar szakirodalomból lásd Benczes, 2017 alapos áttekintését).

Ezzel sajátos, a politikai megnyilatkozások szintjén mindig elutasított *kétsébeséges integráció alakult ki már a válságot megelőzően, amit a válságkezelés konkrét módja csak fölerősített*. Egyfelől az euróövezet, aminek keretében jelentős informális egyeztetés mellett a meglévő fórumok – mindenekelőtt az Eurócsoport¹⁵⁵

---

¹⁵³ Hornyák József (2017) cikke kitűnő összegzését adja a legfontosabb jegybanki és kormányzati megnyilvánulásoknak e kérdésben. Figyelemre méltó, hogy a 16. évfolyamában járó *Hitelintézeti Szemle* a Magyar Nemzeti Bank negyedéves tudományos folyóirata, valamint az MNB hivatalos kiadványai 2014–17 közt egyáltalán nem tartalmaztak e kérdéssel foglalkozó elemzéseket. A fenti cikkben ezért kizárólag napilapinterjúkra és más eseti kormányzati megnyilvánulásokra támaszkodik a szerző.

¹⁵⁴ Például egy kiigazítási program esetében. De amikor szembe kellett volna menni egy akár közepes méretű tagállammal – a nagyokról már nem is szólva –, elfogyott a szufia, ugyanúgy, mint 2003–2004-ben.

¹⁵⁵ Az euróövezetet alkotó államok pénzügyminisztereinek szorosabb tanácsa a minden tagállamot befogadó Ecofin mellett. Létrehozására – francia nyomásra – épp azért került sor, mert a monetáris unióban szükség van bizonyos fokú költségvetési együtt menetelésre is. Utóbbit „gazdasági kormányzásnak” hívják, és újabban már uniós szövetségi pénzügyminisztériumot is emlegetnek a francia kezdeményezésekben.

és az Európai Központi Bank Tanácsa – felhatalmazással vagy anélkül rendszeresen hozott döntéseket, nem egyszer többségi alapon és kötelező eljárásokat előírva. Másfelől a kimaradtak – Nagy-Britannia köré tömörülve – igyekeztek a szerződések adta egyenlő beleszólási jogukat biztosítani. Utóbbi a dolgok természetéből nemigen sikerülhetett, hiszen *ha 17 majd 19 tagállam valamiben megállapodott, a többiek számára az „eszi, nem eszi, nem kap mást” marad csupán.*

Rövidre fogva: a világméretű pénzügyi válság 2007. évi kitörésekor egy megyegyenült Európai Uniót talált. Egyfelől: másfél évtizede nem indultak a deklarációkon túlmutató, valódi elmélyülést jelentő integrációs programok. Az ambíciózus Európa 2020 program jórészt a deklarációk szintjén maradt. A két új terület, a környezetvédelem és a szociális védelem kérdésében nem jöttek létre új közösségi hatáskörök. E területek jórészt az Európai Bíróság ítéletei nyomán, a kollektív nyomás révén, a nyílt együttműködésben – vagyis önkéntes alapon és nemzeti költségvetésből – erősödtek meg.

Másfelől a valutaunió keretében a szabályokat követő és nem követő államok csoportjai tartósan fennmaradtak, *rácáfólva a valutaunió endogén – vagyis önbeteljesítő – jellegéről szóló korabeli nézetekre.* A déli tagállamok, Belgium és Franciaország kísérletet sem tettek arra, hogy a szabályok szerint kiigazítsák gazdasági modelljüket. Sőt, a jórészt kozmetikai eszközökkel megvalósítható költségvetési kiigazításra sem kényszerültek rá, mert amikor Franciaország mellett Németország is átmenetileg kicsúszott a stabilitási egyezmény előírásából, akkor büntetés helyett inkább a szabályokat függesztették föl 2003-ban. Ettől kezdve a jóindulatú, önkéntes szabálykövetésre irányuló *szándék* számos tagállamban *meggyengült.* Különösen igaz ez azokra, akiknél a legerőteljesebb és *legsürgetőbb változásokra lett volna szükség.*

A politikai és intézményi integrációt előtérbe állító Alkotmányos Szerződés elvetését¹⁵⁶ követően az újítások közül voltaképp csak az Európai Parlament *együtdöntési jogosítványainak kiterjesztése* az, ami megmaradt. Ez elvileg a demokratikus ellenőrzés kiterjesztését, gyakorlatilag azonban a döntéshozatal széttaprozódását eredményezte. Nagyjából mindenki ki tudta siklatni ellenfele ötletét, másfelől a már meglévő programok akkor is tovább futhattak, ha már nyilvánvalóan kifutott modellről volt szó, mint a közös agrárpolitika esetében. Meglehetősen messzire került egymástól a szerződések világa, a *deklaratív* európai politika és a tényleges döntéshozatal. Utóbbiban az egyéni útkeresés volt a

---

¹⁵⁶ Nem szokták említeni, hogy a francia (2005) és a holland (2007) népszavazás mellett elsőként az írek (2008) is elutasították a politikai szimbolizmust.

jellemző, amiben voltak előre mutató kezdeményezések, mint Szlovákia esetében, és szép számmal voltak a már meghozott, puha határozatoktól is elmaradó megoldások, mint a latin országoknál két évtizede megfigyelhető.

A VÁLSÁGKEZELÉS: A LOPAKODÓ NEMZETEK FELETTISÉG ÚTJÁN

Technikai értelemben a 2007–2009-es válság az uniót kívülről érte, hiszen Nagy-Britannia – épp a City és a pénzügyek kiemelt szerepe okán – sosem volt valós tagja az EU magját képező államoknak. Bár a britek rendre nehezményezték, atomhatalmi státusuk sem tette lehetővé, hogy a szűkebb körben ott legyenek a döntéseknél. Ezért visszatérő gond volt az, hogy a törésvonalak az EU-n belül voltak erősek, az iraki háborúban való részvételtől az Oroszországgal és Törökországgal kialakítandó viszonyig, a szociális és a környezetvédelmi kérdések jelentőségének megítélésétől a beruházásvédelemig és a szolgáltatás piac megnyitásáig.

Mint láttuk, a globális válság kiindulópontja épp egy brit pénzintézet, a féllállami jelzáloghitelező Northern Rock bedőlése volt 2007 tavaszán. Az angol kívülállás okán azonban ekkoriban ez egy *egzotikus, az angolszász pénzügyi kapitalizmust érintő ügynek tetszett*, ami a valutablokkot a maga szabályrendszerével nem érinti, legföljebb kívülről¹⁵⁷. És a pénzügyi sajtóban jól követhető idegesség egyáltalán nem befolyásolta az EU-n belüli döntéshozókat.

Amikor az Egyesült Államokban dominóként dőltek be a rendszerszinten meghatározó pénzügyi intézmények, akkor is élt még egy darabig az az illúzió, hogy ez tisztán a jenkik ügye lesz, hozzánk nem „gyűrűzhet be”. Tudjuk, nem ez történt, viszont a tűzoltó intézkedések jellege, különösen a pánik 2008. őszi általánossá válása jól mutatta, hogy mennyire *nem készült B terv sem a cégek, sem a gazdaságpolitika szintjén*. Mintha elhitték volna a mindenkor hatékony piacok korábban ismertetett dogmáját!¹⁵⁸

---

¹⁵⁷ Ezt képviselte a maga lendületes stílusában az MNB korabeli alelnöke (Király, J., 2009).

¹⁵⁸ Az európai pénzügyi válságkezelés részleteiről és hátteréről a kiemelkedően legjobb összegzés Brunnermeier – James – Landau (2016), három eltérő hátterű princetoni professzor közös monográfiája. Egyes részletekről magunk is rendszeresen publikáltunk, ezek az írások a szerző honlapján fellelhetők: www.csabal.com, és nem ismételjük meg az azokban kifejtett részletes érvelést.

Mint ismeretes, az uniós válság igazi kirobbantója és kirakata kezdettől fogva *az egyik legkisebb és pénzügyileg leginkább visszamaradott állam*, Görögország csődje volt. Ez több szempontból meglepő, hiszen ha nem is gondoljuk, hogy mindig a „méret a lényeg”, de a közgazdaság végső fokon mégis a mennyiségek, számok elemzésén alapuló tudomány és gyakorlat együttese.

Nem állítjuk, hogy Görögország – vagy voltaképp bármely tagállam – önmagában okozója vagy kiváltója lett volna a válságnak. Mint az előző fejezetben áttekintettük, a pénzügyi válság a legfejlettebb pénzügyi közvetítéssel bíró országok befektetési bankjainál és jelzálog-hitelezéssel foglalkozó intézeteinél robbant ki, és terjedt át járványként más fejlett OECD-országok pénzügyi rendszerébe (ezért is alkalmazzák angolul a fertőzést jelentő *contaigon* kifejezést rá). Az Angliából induló válság a modellünkben vázolt módon meglehetősen sebességgel, hetek-hónapok alatt terjedt át az Egyesült Államokra, majd a kontinentális Európa pénzintézeteire.

Ez utóbbiak bajba kerülésének legfőbb oka az volt, hogy e nyereségérdekelt szervezetek üzleti tevékenységét számos állami előírás terelte a kevésbé hatékony lakossági bankolás és az államilag ellenőrzött lakásépítés, agrártámogatás és területfejlesztés irányába. Mivel az alacsony kamatok politikája a kétezres évek közepére állandósult, e pénzintézeteknek *nem nagyon volt más lehetőségük*, mint hogy a busás haszonnal kecsegtető és bombabiztosnak látszó amerikai másodpiaci és származékos ügyletek piacára lépjenek. Miközben átlépték a bankok és a befektetési alapok közti kínai falat, megfeleltek a szabályozók elvárásának. Utóbbi egyes területeken igen szigorú volt, más területeken – épp a nyereséget hozó új eszközöknél, az ún. strukturált termékeknél vagy a befektetési banki tevékenység körében – szinte a nullával volt egyenértékű.

A feszültség – utólagos bölcsességgel – jórészt épp a szabályozott (talán túlszabályozott) és a teljesen szabályozatlan területek együttéléséből fakadt. Sokat mondó részlet, hogy a válságot megelőzően az ír pénzügyi felügyeleten három főt alkalmaztak teljes munkaidőben, míg az akkor a jegybanktól elkülönült Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyeleténél 2008-ban 460-an voltak alkalmazásban. Vélhetőleg az egyik inkább kevés, a másik túl sok lehetett az adott ország pénzügyi közvetítésének mélységét és méretét (GDP-hez mért arányát) ismerve.

Rövidre fogva azt szükséges kiemelnünk – amit az előző fejezetben hivatkozott Bernanke és Geithner kötetek részletesen dokumentálnak –, hogy 2008 szeptemberére, a Lehman Brothers befektetési bank összeomlásának időpontjára már az Egyesült Államok szinte minden meghatározó, rendszer szempontjából fontos pénzintézete megrendült, és állami segítségre vagy államilag szervezett

mentőövekre, erősebb cégekkel történő összeolvadásra kényszerült. Mivel erre az európai szabályozók egyáltalán nem készültek fel, a Lehman bukása korábban elképzelhetetlen pánikot váltott ki. A pénzpiac kiszáradt, a bankok egymásnak se hiteleztek.

Ebben a helyzetben derült fény az Európai Pénzügyi Unió befejezetlenségére, továbbá arra is, hogy *magát a rendszert pusztán békeidőkre kalibrálták*, és egyáltalán nem készültek föl jelentős külső sokkokra (utóbbiak bekövetkeztét nem tartották valószínűnek). Teljesen hiányzott mindenféle védőernyő mind az egyes tagállamok, mind pedig a tagállamok pénzügyrendszerében meghatározó súlyú pénzintézetek tekintetében.

Például amikor 2008 októberében Magyarország a forint elleni összehangolt támadás ellen 20 Mrd eurós áthidaló hitelért folyamodott az Unióhoz, annak éves pénzügyi kerete nagyjából 120 Mrd volt, de ezt az összeget már „az utolsó szögig” elköltötték. Vagyis 20-25 Mrd eurós mozgástérrel a Bizottság egyszerűen nem rendelkezett. Mivel Magyarország nem tagja a valutablokknak, az EKB sem tudott melléállni (nem beszélve arról, hogy ekkor még nem volt jogi alapja annak, hogy végső hitelezői szerepben lépjen föl, még az euró övezetén belül sem). Így született meg – éjszakai rögtönzésben – az a jogilag különös, háromszemélyes házasságnak/*ménage á trois* tekinthető megoldás, amikor az áthidaló hitelt a Bizottság és az EKB mellett az uniós tagsággal nem rendelkező Nemzetközi Valutaalap biztosította, korábbról meglévő tekintélyével, logisztikai és szervezőképességével élve. Az utóbb bájos orosz szóval *trojkának* elkeresztelt, majd a görögök nyomására 2015 nyara óta csak *intézményeknek* hívott elrendezés az IMF-gyakorlathoz illeszkedve *egyszerűen felülírta azt a szuper-szuverenitási alapon álló gyakorlatot*, amit az EU épp 2009-től hatályos Lisszaboni Szerződése cikkelyezett be, a megelőző évek gyakorlatára adva áldását. Hasonló megoldások születtek egy sor bajba került ország esetében, Lettországtól Románián át Írorszáig, Portugáliáig, Ciprusig és Spanyolországig, és természetesen évi gyakorisággal Görögorszáig.

A következő időszak – mindenekelőtt 2009 és 2014 között – jórészt arról szólt, hogy a válságkezelés érdekében hozott, alapvetően technokratikus és politikai eladhatósági szempontokat megjelenítő megoldások miként illeszthetők a parlamentáris demokráciák alkotta unió alapszerződésébe. Ugyanis az egyetlen közös vonás e megoldásokban az, hogy rendre felülírják a szuper-szuverenitási alapra helyezett uniós alapszerződést. *Abba nem illeszthetők, mert más logikát követnek* – a fizetőképesség megőrzésének és a kihelyezett pénzeszközök után szükséges biztosítékok működtetésének a logikáját. Mivel az áthidaló hitelekhez

szükséges, korábban elképzelhetetlennek tartott összegeket csak az IMF tudta mozgósítani, voltaképp természetes, hogy a szervezet gyakorlatából ismert és a gazdaságpolitikai szuverenitást a hitelezés idején erősen korlátozó megoldások váltak túlsúlyossá.¹⁵⁹

Természetes és elkerülhetetlen volt az, hogy az egyedi, eseti válságmegoldásokból okulva uniós szinten is kialakultak azok a válságkezelő mechanizmusok, amelyek a rendszer egészét veszélyeztető vagy a rendszer szempontjából jelentősnek mondott pénzügyi intézményeket védik meg a pánik és a piaci túlreagálás hatásaitól. Ezek közül csak a leglényegesebbekre térünk ki a következőkben.

Az első és legfontosabb tapasztalat az volt, hogy a tagállamok – köztük a valutablokk tagjai is – rendre *nem kívánták vagy nem tudták betartani azokat a feltételeket*, amelyeket a trojka a hitel teljesítésének feltételeiként szabott. Ez nem új tapasztalat (Csaba, 1995), de annyiban mindenképp, hogy elvileg az EMU-tagállamokban a gazdasági intézmények és a gazdaságpolitika egésze erre lett volna kialakítva.

A második tapasztalat arra utalt, hogy a kiigazítás mennyiségi teljesítése csak kevésbé függ az *intézményesüléstől*. Ennek gyakorlati elemzése izgalmas elméleti szempontból is. A legérdekesebb talán a lett és a magyar eset egybevetése volt (Györffy, 2015). Ez arra utalt, hogy *erős elkötelezettség és gyenge intézmények párosa jobban működhet*, mint a még oly kiterjedt intézményesülés akkor, ha a politikai akarat és a szakmai egyetértés hiányzik.

A harmadik tapasztalat arra utalt, hogy az uniós *szabályrendszer* konkrét megoldásaival ugyan nem akadályozza a sikeres és tartós kiigazítást, azonban ennek kikényszerítésére *önmagában egyértelműen elégtelen*¹⁶⁰. Ez a felismerés szülte meg a „fegyelemért pénz” megközelítést, aminek következményeképp az egyes államok finanszírozását egyértelműen a pénzügyi fegyelemben felmutatott eredményeihez kötötték.

Ennek számos eleme van, amelyek közül kiemelkedik az *európai szemeszter és a 2012 márciusában aláírt fiskális paktum*. Az előbbi azt jelenti, hogy a tagállamok előzetesen – vagyis még a törvényhozási vitát megelőzően – bemutatják az Európai Bizottságnak és egymásnak is, milyen intézkedésekkel és milyen ütem-

¹⁵⁹ Megjegyezhetjük, hogy az IMF ebben az időszakban kialakított egy sor, *a feltételeltséget sokkal lazábban kezelő eszközt is*, mindenekelőtt az elővigyázatossági hitelkeretet és a kibővített hitelkeretet, mindkettőt az alapvetően szolid gazdaságú, de átmeneti piaci pánikkal szembesülő államok számára.

¹⁶⁰ Hasonló eredményre jutott párhuzamosan közreadott elemzésében két vezető brit elemző (Hare – Stoneman, 2017).

ben kívánnak a fegyelmezett költségvetés útjára visszatérni. A második arra vonatkozik, hogy a fiskális fegyelmet be nem tartó államok egy sor szankcióra számíthatnak, méghozzá nemcsak a költségvetésben, hanem az ahhoz nem tartozó közös kiadások terén is. Érdekes, hogy ez utóbbihoz nemcsak EMU-tagállamok csatlakoztak, hanem például Svédország és Magyarország is.

Negyedikként a némileg fellengzősen *Költségvetési és Bankunió*nak nevezett elrendezés említhető, ami 2014 óta hatályos. Ebben a korábbi államháztartási szabályok megerősítése mellett az a legfontosabb, hogy a rendszerszempontról legfontosabb 120 nagybank irányítása az EKB-hoz telepített, de ott külön egységként működő *Európai Bankfelügyelet* irányítása alá került. Mindama jogositványok, amik a válságkezelés kapcsán a nemzeti keretekben a szabályozóhoz kerültek, most uniós szintre lettek telepítve. Ez bizonyos értelemben „csak” az egységes piac betetőzése, de nem kétséges, hogy *igen jelentős tökekövetkezmények mellett a nemzetek fölötti szabályozás kiterjesztésére került sor*. E grémiumot ugyanis nem számoltathatja el egyetlen nemzeti törvényhozás sem. Az a kötéltűzés, ami korábban az olasz, a francia, az ír vagy épp a spanyol bankok feltőkésítése, működőképessé tétele, adósságaik átvállalása és átütemezése témájában tisztán nemzeti keretekben folyt, most döntően nemzetközi térre került, és előre megadott szabályok és eljárások alapján folyik.

Ötödikként meg kell említeni az *Európai Stabilitási Mechanizmus* névre elkeresztelt, 705 Mrd euró alaptőkével rendelkező állandó válságkezelő alapot. Ez az összeg a 2016. évi 130 Mrd eurós teljes költségvetéshez mérhető, annak közel ötszöröse. Célja – az IMF megfelelő alapjaihoz hasonlóan –, hogy egy-egy ország elleni támadást értelmetlenné tegyen, mind mérete, mind likviditása révén. *Az ESM hatfős technokrata vezetés alatt működik*, vagyis ki van véve az éves költségvetést jellemző sokszálú és sokdimenziós alkufolyamatból, *elszámoltatása is az Európai Parlament általános vitájában történik*, vagyis jórészt formális (a képviselők nemigen tudják megítélni, főnállt-e egy vészhelyzet, és hogy az annak elhárítására szükséges lépések arányosak és elégségesek, valamint költségtakarékosak és célszerűek voltak-e).

Hatodikként szót ejthetünk arról, hogy másfél évtized késéssel, de létrejött a *határokon átívelő bankszanalási mechanizmus* (Kudrna, Z., 2016). Az angolul *Single Resolution Mechanism* (SRM) névvel illetett, 55 Mrd eurós alap a nagy nemzetközi bankok megsegítésének eljárásait és fedezetét tartalmazza. Fontos újítás, hogy – a görög válságtól eltérően – a veszteséget elsősorban a bank részvényeseinek, másodsorban a tagállam adófizetőinek kell viselniük, és csak ezt követően jön szóba az uniós pénz. Igaz, utóbbinak a fedezete ezáltal biztosítva van,

és az eljárás valószínűsíti azt is, hogy a magánpénzpiac végtelennek tekinthető forrásai is megnyílnak szükség esetén.

Hetedikként említhetjük meg a nemzetek fölöttiség kiterjesztésének folyamatában az *Európai Központi Bank funkcióváltását*, amit Mario Draghi elnöksége alatt 2012 júliusa óta figyelhettünk meg. E változás lényege a sokat idézett fordulat szerint az, hogy az EKB „bármit megtesz” annak érdekében, hogy elkerülje az euróövezetben a likviditás-szűkét és a deflációt. Ennek érdekében két alapvető újításra került sor. *Egyfelől* a korlátlan likviditásteremtés bevezetésére, ami szakítást jelent az EKB alapszabályában foglalt kételemű pénzügyi stratégiával, ami az inflációkorlátozásra irányult. *Másfelől* megjelent az *OMT (outright monetary transactions)*, vagyis a nyílt piaci műveletek sora, amiben az EKB előbb közvetve, majd közvetlenül is vásárolhat, és számos esetben vásárolt is a gyengélkedő euróövezeti országok vállalati, sőt még államkötvényeiből is.¹⁶¹ Ennek célja hivatalosan a válsághárítás és a közadóságok szintjének mérséklése közös erőfeszítések révén (vagyis a korábban Jacques Delors egykori bizottsági elnök szorgalmazta „közösségiesítés” megy végbe az adóságok terén).

Ez utóbbiról élénk vita folyt, hiszen az államkötvények vétele akkor is – közgazdasági, tartalmi értelemben – minden jegybanktörvény, így az EKB alapszabálya által is tiltott *közvetlen monetáris finanszírozás*, ha az Európai Bíróság 2013 februárjában ezt másképp ítélte meg. A német alkotmánybíróság ugyanabban a hónapban elvileg elmeszelte, gyakorlatilag azonban nem támasztott akadályt az elé, hogy a német kormány szemet hunyjon e gyakorlat fölött. Utóbbi annál érdekesebb, mert az efféle finanszírozás az amerikai gyakorlatban is újdonság volt az idézett szaktekintélyek szerint, és az EKB alapításakor az alapítók és az első vezetők által kiadott értelmezésekbe ez a megoldás biztosan nem fért volna bele.

Az EKB – *nyolcadikként* és alapszabályával ellentétesen – közvetlen véghitelezővé válásával *ugyanolyan értelemben vált központi bankká, mint Amerikában a FED*, miközben erről az alább idézett Európai Unióról szóló szerződés, az alapszerződés egyáltalán nem rendelkezik. Sőt ezáltal *a pénzellátás egésze és formakészlete is egyértelműen nemzetek fölötti hatáskörbe került*. Ez utóbbi ugyan nem vonatkozik a nem euróországokra, ugyanakkor az ezáltal létrejött védőháló sem védi az említett államok bankjait és költségvetését sem.

---

¹⁶¹ ECB: The Eurosystem's instruments. Letölthető: www.ecb.europa.eu/mopo/implementation/index.en.html; utoljára letöltve: 2017. júl. 18.

A VÁLSÁG UTÁNI ÁLLAPOT ÉS NAGY-BRITANNIA KILÉPÉSE

A fentebb nyolc pontban igencsak vázlatosan összegzett változások áttekintésével – reményeink szerint – igazoltuk e fejezet központi tézisét. Utóbbinak lényege az, hogy az Európai Unió a vizsgált évtizedben *alapjait érintő átalakuláson ment át anélkül, hogy ez az Európai Unióról szóló szerződésben*¹⁶² *megjelent volna.*

Ez önmagában véve is elgondolkodtató. Még inkább azzá válik, ha abból indulunk ki, hogy az EU polgári demokráciák értékközössége. Olyan szinten védi az alapértékeket, hogy azok megsértését még külön – a 7. cikk szerinti – eljárással is vizsgálhatja. A kihágókat egészen a szavazati jog felfüggesztéséig terjedő szankciókkal sújthatják (ez az ún. nukleáris opció¹⁶³). A közszereplők – különösen a jogi formaságokra különösen érzékeny Németországban – erre azzal szoktak válaszolni, hogy az alapszerződés módosítása túlságosan bonyolult egyeztetést igényelt volna. Utóbbira a pénzügyi válság kezelése, valamint a brit kilépés egyszerűen nem hagyott teret.

A helyzet röviden az, hogy létezik egy *jogi és politikai keret*, másfelől pedig egy, ettől *jelentősen eltérő formájú, tartalmú és hatásköri intézményi és döntéshozatali rend.* Rövidre fogva: míg az Európai Unióról szóló diskurzusban és a tananyagokban továbbra is az ágazati politikák és a normatív megközelítés túlsúlya érvényesül, a valóság alapjaiban változott meg. Ma már egyáltalán nem a mezőgazdasági közvetlen kifizetések vagy épp a strukturális alapokból lehívható összegek adják az EU legfontosabb gyakorlati elemeit.

Jól láthatóan, legkésőbb 2012-re *valósággá vált a kétsebességes integráció.* Az euróövezeten kívül rekedtek másodosztályú tagok, hiszen még szavazati, sőt konzultációs joguk sincsen az uniót érintő legfontosabb, legnagyobb horderejű és legtöbb pénzt megmozgató döntésekben. Ugyanakkor az övezet tagjai együttműködésüket olyan szinten elmélyítették, ahogy arra a korábbi szakirodalom-

---

¹⁶² Az Európai Unióról szóló szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata. *EUR Lex* 12012m/TXT/H, elérhető: www.europa.eu/legal-content/HU/TXT; utoljára letöltve: 2017. júl. 19.

¹⁶³ 2016 óta Lengyelország ellen folyik az ezt előkészítő tanácsi és bizottsági eljárás, amit 2017 nyarán a bírósági törvény elfogadását követően főlgyorsítottak. Magát a 7. cikkelyt azonban – vagyis az atomcsapást – nem alkalmazták senkivel szemben, és ahogy azt a magyar és a lengyel kormányfő 2017 során számtalanszor kijelentette a nyilvánosság előtt, minden ilyen lépést megvétőznak a Tanácsban.

ban senki sem számított. Háborút ugyan nem lehetne indítani a tagállamok kisebbségének beleegyezése nélkül, de mivel az EU közös védelmi politikája igencsak korlátozott és defenzív jellegű, valamint maga az EU a béke intézményesítésére jött létre, ez önmagában nem életszerű ellenvetés.

A kimaradók csoportja *tartósan a tehetetlen megfigyelő szerepére ítélte önmagát*. Nem részesülnek sem azon biztonsági alapokból, amelyek újabb pénzügyi válság idején pénzrendszerüket és államháztartásukat védené. És nem tudnak beleszólni azokba a – sok száz milliárd eurónyi tőkét érintő – döntésekbe sem, amelyeket a Költségvetési és Bankunió tagjai hoznak meg. Igaz ez általában – a szabályozási alapelvekre – és még inkább a konkrét, „ki fizeti a révszt” típusú kérdésekre is.

Nem meglepő ezért, hogy a 2013. évi brit választási kampány óta az európai politika tengelyébe került: *a szupranacionalizmus erősítése vagy a nemzeti hatáskörök megőrzése lehet a megoldás?* Sajnos egyoldalú és végletesen leegyszerűsítő kijelentések kavalkádja alakult ki, és messze nem csupán a brit szigeteken. Az mindenestre jól látható, hogy 2009–2012 között az EU-ban a nemzetek fölötti döntési jogkörök megszorodtak, még úgy is, hogy nem beszéltünk az Európai Bíróság aktivista szerepfölfogásából adódó számtalan ellentmondásról.¹⁶⁴

Tekintettel arra, hogy az angol jogfölfogástól és politikai hagyománytól áll a legtávolabb a hatáskörök közösbe vitele, voltaképp láthatunk némi történelmi elrendeltséget is abban, hogy David Cameron konzervatív kormányfő épp 2013. évi győzelmét követően vetette be a brit kilépésről szóló népszavazás ígéretét. Ma már tudjuk, hogy 2016 májusában jórészt megalapozatlan ígéretekre és nem igazolható állításokra épült az Egyesült Királyság kilépését eldöntő népszavazás. Azt is tudjuk, hogy ezáltal új szakasz nyílt az európai integráció történetében, hisz az egyik meghatározó tagállam hagyta el a közösséget, miközben *a bennmaradók a lényegesen erőteljesebb, szorosabb együttműködés kereteit már évekkal korábban kialakították* ahhoz képest, mint ahogy a Jean-Claude Juncker vezette Bizottság stratégiai vízióiban 2015–17 során ez kifejezést nyerhetett volna.

A brit kilépés tekintetében *két narratíva* alakult ki a szakirodalomban. Az egyik szerint (Simms, B. 2016) Nagy Britannia voltaképp sose volt európai hatalom. A szigetország mindig a kontinentális Európa hatalmaival és szellemiségével szemben határozta meg önmagát. Tengeri hatalomként, gyarmattartóként és nukleáris erővel bíró államként egyfajta kvázi-nagyhatalmi gondolkodás és a sziget-mentalitás uralta, akkor is, amikor az EU külső körének részesévé vált. E

---

¹⁶⁴ Vörös Imre (2012) kötete átfogóan elemzi e kérdéskört.

narratíva szerint a nemzetek fölöttiség felé haladás csak nyíltta tette azt, ami korábban is kézenfekvő volt: az alapvető eltérések *áthidalhatatlanságát*.

A másik (Shipman, 2016; Glencross, 2016) narratíva szerint a versengő nézet utólagos racionalizálása valaminek, ami teljesen elkerülhető lett volna. Az utóbbi narratíva szerint *a brit politikai osztály egyszerűen elszámította magát*, és nem vett tudomást a – jórészt a közösségi média uralta – tömegtársadalom jellegéről. A könnyű megvezethetőség egyfelől, a meggondolatlan kalandkeresés másfelől, a következmények be nem látása mindkét oldalról megszülte a 21. század eddigi legnagyobb meglepetését, amennyiben a rendezett politikai folyamatok keretében maradunk.

Az igazi fekete leves azonban még csak ezután jön. Egyfelől: a hagyományos kormányzó elit mindkét szárnya szétesett. Másfelől: az Egyesült Királyságot szétfeszítő erők fölerősödtek, aminek a skót népszavazási (és EU-tagság megtartását célzó) kezdeményezések csak egy kisebb, jól látható részét jelenítik meg. A kimenet több mint bizonytalan. A következményekkel való nem számolás viszont jól láthatóan minden fontos szereplő esetében fönállt.

Bármilyen legyen a válasz – vélhetőleg a két megközelítés *inkább kiegészíti, semmint kioltja* egymást –, a döntés végleges és az „egyre szorosabb unió” alapgonddatának elutasítását jeleníti meg. Ez alapvető változásokat követel meg az integrációs stratégiában, a jogrendszerben és a döntéshozásban is, hiszen korábban lényegében minden a föderális Európa, elegánsabban a *finalité politique* kialakítását célozza. Az alternatíva – ahogy azt a német Európa-kutatások egyik legjobb képviselője, Joachim-Jens Hesse (2017) nemrégiben részletesen kifejtette, egy pragmatikusabb és a kormányközi együttműködést nem pusztán megtűrő rendszert föltételez. Utóbbiban a kérdéseknek csak egy kisebb része kerül közösségi hatáskörbe, méghozzá hosszabb távon is, és az intézményi elrendezés maga is *határt szab a további centralizációnak*.

Igaz, mint láttuk, ez a bennmaradókra egyáltalán nem áll, hiszen a központosított és – a szokott politikai mechanizmusok által – nem vagy alig ellenőrzött döntési jogkörök és az ezt támogató eljárások és összegek a válságkezelés rög-tönzése során már létrejöttek. *Utóbbiak felszámolására, vizsgálögnyölésére se esély, se lehetőség*, hiszen ezek egyfajta pufferként, védőhálóként hatnak a 2009–2012 közt tapasztalt pénzügyi sokkok megisméltődésével szemben. Ugyanakkor ebből a nem euró-tagok kimaradtak. Meglehet, hogy az élet ugyan a periférián is élet, de mégsem olyan, mint a centrumban. Bizonyos értelemben *a szuverenitás-hívőknek sikerült „kimaradniuk az EU-ból”* (Csaba, 1999), mert annak minden olyan részéből, ami valódi előnyöket nyújt, különösen az ezután is várha-

tó pénzügyi válságok idején, lemaradtak. Vagyis ismét kiderült, hogy valóban nincs ingyen ebéd.

E sorok írásakor még nem ismert a 2020 utáni többéves pénzügyi előirányzat, bár annak előzetes, első változata öt forgatókönyvvél már elérhető (Oettinger, G. – Cretu, C., 2017). Ebből jól látszik az, hogy *az új tagállamok szorgalmazta célok közül egyikre se jut jelentősen több, sőt épp ellenkező irányú trendek bontakoznak ki.* A kohézió és az agrárpolitika szűkítése mellett a határvédelemre nem jut jelentősen több, és a bevándorlók integrálását, valamint az unión belüli munkavállalók szabad mozgását sem lesz könnyű elérni. Ebben a felállásban a nettó transzfer-egyenlegekre összpontosító tárgyalási taktika a korábbiaknál is kevésbé lesz eredményes. Sőt, az ún. *keresztföltételeesség*¹⁶⁵ erősítése és az együttműködési hajlandóságnak a költségvetési számokon messze túlmutató megkövetelése is előrelátható lesz.

Az angol kilépési tárgyalásoknál már az első érdemi szakaszban látható az, ami a nem euróövezeti új tagállamokat is közvetlenül érinti. Egyrészt *a közös költségvetés legalább tizedével kisebb lesz 2020 után a jelenlegihez képest.* Továbbá: nem lehet az egységes piac előnyeiből részesülni úgy, hogy közben az integráció egyéb részterületein, köztük a politikai és a pénzügyi téren megerősödött együttműködéssel szemben előkelő idegenként viselkednek.

Az Európai Unió ugyanis *nem a néhai EFTA – európai ipari szabadkereskedelmi társulás – mai változata,* hanem egy – az előzőekben valóban csak vázlatosan bemutatott – egyre komplexebb joganyaggal és egyre több kötelező táncrenddel bíró államközösség. Itt a szuverenitás – köztük a szabályozás – egyre nagyobb része közösségi hatáskörbe ment át¹⁶⁶. *Utóbbin az sem* változtat, ha a hatáskör-át ruházás nem *formális* módon történt, illetve ha e döntések – mint láttuk – okkal vagy ok nélkül nem kerültek átvezetésre az uniót megalapozó szerződéseken. Ettől még abszolút kötelezőek, nemzetközi kötőerejüket nem érdemes megkérdőjelezni.

Természetesen nem kívánjuk azt a benyomást kelteni, hogy az Európai Unió és különösen annak Bizottsága a bölcsek kövének birtokában lenne. Azt sem állítjuk, hogy az uniós szinten megfogalmazott kezdeményezések – különösen

---

¹⁶⁵ Ez a – 2013 óta létező – megoldás azt jelenti, hogy az EU egyik területén – főképp a költségvetési fejelemben – megfigyelt kihágást más területeken – például a kohéziós alapok kifizetésének megállításával – lehet megtorolni, kiemelve az unió osztatlanságát.

¹⁶⁶ Jól láttuk ezt a bankfelügyelet és a pénzmennyiség szabályozása kérdésében, és hasonló a helyzet az energetikai árképzés, valamint a tagállamok szolgáltatói közti egyenlő elbánás ügyében.

az a régi vágású beidegződés, ami mindenre a „több Európát” véli a válasznak – megkérdőjelezhetetlen lenne. Sőt még az sem állítható, hogy e törekvések rendre minden területen eredménnyel járnának. Nem meglepő módon a folyamatot belülről igen jól ismerők (Balázs, P., 2014) fogalmazzák meg kételyeket abban a tekintetben, hogy e szervezeti újítások hatékonyak-e, és hogy ezek révén valóban szorosabb együttműködés jött-e létre a gyakorlatban.

Ugyanakkor nem kétséges, hogy az EU az általunk tárgyalt évtizedben igen messzire került a Lisszaboni Szerződés betűje és szelleme fémjelezte, a kormányok szuverén és korlátozott együttműködésén és együtt döntésén alapuló modelltől. Fontos területeken, köztük a hagyományos újraelosztásnál jelentősen nagyobb összegű és vagyoneértéket mozgó kérdésekben teljesen új szabályok alakultak ki. *Ezek érvényessége nem függ attól, hogy létrehozásukban megfigyelhető volt-e egyfajta demokratikus deficit*, avagy a kimaradók csak saját magukat okolhatják azért, hogy nem tudtak részesei lenni.

Más szóval: függetlenül attól, hogy érvényre tudták-e juttatni saját – jogos vagy kevésbé jogos – megfontolásaikat, e tancrend őket is köti, jelenleg és egy esetleges jövőbeni válság kezelése során még inkább. Például az a tény, hogy a bankok válságállóságát vizsgáló ún. stresszteszten a 120 rendszerszinten meghatározó európai intézetből 25 nyomban fönnakadt, azt jelenti, hogy ezen intézetek tulajdonosai – köztük magántulajdonosok – kénytelenek saját pénzükből feltőkésíteni a pénzintézeteket vagy megszabadulni részvényeiktől. A cégvezetés számára sem igazán jó hír – nem erősíti egzisztenciális biztonságukat – az efféle, elvileg pusztán elvont számíthatóság, amit az EKB apparátusa végez.

Az uniós pénzügyi adok-kapok¹⁶⁷ a gyakorlatban igen közel hozza az újraelosztást a nemzeti termék arányában mért azonos értékhez, a transzferek éves egyenlegéhez vagy minden esetben nemzetgazdaságilag *elenyésző összegek nettó ide-oda áramlásához*. Eközben a közös szabályok – az emberi jogi kérdésektől a versenyszabályokig – az élet minden területén egyre inkább egy államszövetség (*Staatenbund*) jellemzőit mutatják, a közös válságkezelő alapoktól a határon átnyúló banki tevékenységen át a polgárok életét közvetlenül befolyásoló, főntebb már részletezett ügyekig, egészen a halálbüntetés tilalmáig terjedően.

---

¹⁶⁷ A közigazgatásban tárgyalók figyelmét sajnos jelenleg is ez köti le.

KÖZTES MÉRLEG

Az e fejezetben adott töredékes áttekintés bizonyára nem ad teljes képet arról, hogy vizsgálatunk harmadik évtizedében milyen sokrétű, jelentős és az alapelveket, valamint a működési módot illető átalakulásokon esett át az Európai Unió. Kötetünk témaválasztását követve ehelyütt csak arra voltunk kíváncsiak, hogy a harmadik vizsgált évtizedben az EU mint az átalakult országok fejlődésének intézményi kerete és gazdasági közege *mennyiben segítette, és mennyiben gátolta a 2004-ben belépett új tagállamok fejlődését*. Közel másfél évtized és egy világgazdasági válság múltán néhány előzetes következtetés megfogalmazására vállalkozhatunk.

1. A keleti kibővülés *nem hozott új témákat és politikákat*, eltérően a déli és az északi kibővülésektől. Ugyanakkor eltérően az előző két fordulótól, az EU belső integrációs dinamikája, az „európai projekt” iránti lelkesedés a meghatározó országokban is alábbhagyott. A maastrichti szerződés óta felülről kezdeményezett, a politika által előzetesen megálmodott, kiszámított és bevezetett reformlépésekre és új integrációs politikák kialakításra nem került sor. Az integráció mélyítését célzó törekvések elakadtak. Szerepe volt ebben Nagy-Britannia egyre inkább elkülönülést célzó és eredményező gyakorlatának – legkésőbb az iraki háborúban, de a líbiai és a szíriai beavatkozás kapcsán is. De szerepe volt a tagállamokon belüli ellenállásnak, ami a népszavazásokon nyíltan, a skandináv államok és a dél-európaiak esetében inkább csak „az élet menetében” rendre ellene szegültek a szorosabb formális együttműködést szorgalmazó kísérleteknek. Mindezek következtében nem meglepő, hogy nagyszámú kevésbé fejlett állam bevétele sem tette az EU-t fejlesztési integrációvá.

2. Az EU mélyítésének elakadása azzal járt, hogy sem közvetlenül – a németek által transzferunióknak nevezett módon – sem közvetve, az uniós politikák és a nyílt együttműködés keretében *sem került sor jelentős források mozgósítására*, sem a közületi, sem a magánszektor részéről, amennyiben az uniós forráselosztást a szokások szerint az Egyesült Államok, Brazília, Németország vagy más szövetségi állam működéséhez mérjük.

3. Az EU legfőbb vonzereje ezért a 2007 utáni időszakban *a valutaunió* volt. Az EMU-ban való részvétel az árstabilitás mellett hitelességet kölcsönzött a tagállamoknak. Emellett a korábban számos országot sújtó kamat- és árfolyamki-

lengések megszűntek, a külföldi forrás megszerzésének költsége a legjobb adós Németországhoz közelített. Ez nemcsak a görögök kapcsán emlegetett pazarlásra adott lehetőséget. Sokkal inkább lehetővé tette, hogy egy sor fejlesztés kedvező feltételekkel valósuljon meg, kiemelten a magánszektorban.

4. A világméretű pénzügyi válságra az EMU tagállamai *jórészt egybehangolt módon reagáltak*. Természetesen igaz, hogy a depresszió elkerülésére a világ összes vezető jegybankja egybehangolt lépéseket tett. Ugyanakkor a válság kikényszerítette *az európai pénzügyi unió tervének befejezését, kiegészítését és elmélyítését is*. Létrejött a költségvetési politikák rendszerszintű egybehangolása, végső hitelezővé vált az Európai Központi Bank, létrejött az egyes országok elleni spekulatív támadásokat megfékezni képes Európai Stabilitási Mechanizmus, az állandó válsághárító alap. Létrejött a határokon átnyúló bankok szanálásának eljárása, technikája, fedezete és egybehangolt kezelésmódja (*SRM, single resolution mechanism*). Létrejött az egységes európai pénzügyi felügyelet. Mindezt együttesen – némi túlzással – a Költségvetési és Bankunió 2014. évi megalapítása tetőzte be.

Mindebből természetesen nem következik, hogy többé soha már nem lesz pénzügyi válság. Ellenkezőleg, a jegybankok által egy évtizeden át folytatott negatív reálkamatok politikája közvetlenül is oka annak, hogy a buborékosodás, a véletlenszerű értékelés és a jövedelemtermeléstől elszakadt értékelés, no meg a korábbi válságot megelőző kártékony pénzügyi megoldások visszatérte (és a Dodd–Frank-szabályozás 2017. februári megszüntetése) megnövelte egy új válság valószínűségét. Ennek bekövetkeztekor azonban az EU nem lesz készületlen, sem eszközeiben, sem politikájában.

5. Az ellenkező értelmű politikai szándéknyilatkozatok ellenére, külön döntés nélkül, 2012-re már *valósággá vált a kétsésséges Európa*. A valutablokkon kívül rekedteknek már a döntések előkészítésébe sincs beleszólásuk. Az új integrációs eszközök csakis az euró övezetében lévő pénzügyi intézetek és országok biztonságát növelik. Az Európai Bíróság, az Európai Központi Bank és az Európai Parlament egyaránt aktivista szerepfőfogásban játszott a vizsgált évtizedben. Ezáltal – sok esetben rögtönzött döntésekkel és az ezeket körülövező diskurzus révén – jelentősen visszagöngyölték az EU alapszerződésében szentesített rendet, amiben a kormányok közti megállapodások nélkül voltaképp semmi sem történhetne. A válságnak jelentős szerepe volt abban, hogy *ezen az idő túllépett*.

6. Nagy-Britannia kilépésével – ami 2019. folyamán véglegesül – *a maradék unió egységesebb lett*. A szuverenitás bajnokai elhagyták a hajót, az ő volt szövetségeseik alkupozíciója a korábbiaknál is gyengébb lett (Martonyi, 2017, 15. old.). Az angol jogrend és a politikai kultúra évszázados eltéréseit ugyan nem tudták áthidalni, de már pusztán jelenléte is garanciája volt az európai sokszínűségnek. Az angol politikai gyakorlat – a kormányzat színétől függetlenül – mindig a sokszínű, laza, külön utaknak teret engedő megoldásokat vitte át uniós szintre. Ez az erő és kényszer most megszűnt, Lengyelország vagy Svédország aligha képes átvenni megfelelő súllyal a britek által üresen hagyott kiegyenlítő funkciót¹⁶⁸.

7. Mindezek hatására a nagy közép-európai tagállamok képviselte *szuverenista magatartás egyre kevésbé kifizetődő*. Az általa megcélzott hagyományos területek finanszírozása és jelentősége meredeken csökken. A gazdaságilag és a döntéshozatal szempontjából jelentős új területekről való kimaradást egyszerűen nincs mivel kiegyensúlyozni.¹⁶⁹ Minél kevésbé látják be, hogy mi az előnye a megerősített együttműködés, a Költségvetési és Bankunió működtetésének, *annál kevésbé lesznek védve a következő pénzügyi válság idején*. És addig is kimaradnak mind a döntésekből, mind a pénzügyi működésben perdöntő személyes tudás megszerzéséből. Mind mennyiségi, mind minőségi értelemben *egyre rosszabb költség-haszon arányúvá válik az unió periferiáján folytatott élet*. Mivel az új tagállamokat nem kizárták, hanem kimaradtak, ennek ódiumát maguk kell, hogy viseljék.

A princetoni történész professzor, Harold James (2017; 148–153. és 154–155. old.) joggal jegyzi meg, hogy illúzió, ha valaki az olasz vagy a német törpeállamok, netán a két háború közti időszak világát tartaná mércének. Az EU-ban létrejött egy, a vízióktól lényegesen elütő, de valóságos közösség. A bankunió, az energiaunió, a migrációval szembeni védekezés, a közös védelmi politika, a közös képzésekkel kialakuló ifjúsági unió és a globalizációra adott közös válasz – a szociális piacgazdaság – egy történelmileg páratlan és számos új lehetőséget megnyitó államszövetség kereteit hozta létre az általunk tárgyalt évtizedben.

---

¹⁶⁸ Erről az összetett kérdéskörrel időtálló összefoglalást ad – a brit kilépést is tárgyalva – az (Atkinson, A és társai szerk., 2016) kötet.

¹⁶⁹ Például az, hogy a magyarok és a svédek csatlakoztak a fiskális paktumhoz, kötelezettségeket ugyan jelent, de a védőmechanizmusokhoz való hozzáférést, mindenekelőtt az ESM és az EKB korlátlan likviditásához történő hozzáférést már aligha.

Ezzel szemben nincs jobb, életképes alternatíva. Különösen nincs a populista tiltakozás, a pusztán a ki- és lemaradók elégedetlenségét meglovagoló népmozgalmak, mint a Szíriza, az Öt Csillag, a Podemos, a UKIP vagy a Nemzeti Front képviselte vonalon. Az EU kereteiben a valóságban ment végbe az a korszakváltás, amit a világgazdasági kérdéseket taglaló fejezetünkben főként a válság értelmezésében, vagyis a szellemi folyamatok terén érzékeltünk. Annyiban azonban párhuzamos a helyzet, hogy *az erőviszonyok az EU-n belül is átrendeződtek. Ez jelenti az új tagok számára a valódi korszakváltást*, amihez egyáltalán nem voltak képesek (és hajlandók) felnőni.

8. Történelmileg külön is érdekes, hogy a 2007-et követő évtizedben a hosszabb államisággal rendelkező országok vitték a különutas politikát. Ezzel szemben *az új államok* – a baltiak, Szlovénia, Szlovákia – *tankönyvszerűen épültek be az európai integrációba*. Ma ismereteink szerint mind növekedési teljesítményük, mind a gazdaság korszerűsítése tekintetében jobb vagy kevésbé rossz megoldás volt az, hogy az uniós szabályokat követték. Észtország ma az unió informatikai központjainak egyike, Szlovénia vélhetőleg sose küzdötte volna le bankválságát az EU támogatása nélkül, Szlovákia gazdaságpolitikájának nagyfokú folytonossága bizonyára részben az euróövezetbeli tagsággal függ össze.

9. *Nem igazolódott* az a sokat hangoztatott vélelem, hogy „*kívül tágasabb*” lenne, sőt ebben jelenleg már a mérvadónak tekinthető brit elemzők is kételkednek. Sajátos módon az unión belül – de csakis itt – megvalósult az a gondolat, amit főleg a Balkán népeinek ajánlgatnak immár közel két évszázada. Nevezetesen a nemzetépítés és az Európa-integrálódás kéz a kézben járt. Ezért mindkét folyamat egymást erősítette, és sikeresnek bizonyult, történelmi léptékben is (míg az évtizedről évtizedre ismétlődő ellenkező útválasztások a Balkán népeit vergődésre kárhoztatták).

HIVATKOZÁSOK

1. ASLUND, A. – DJANKOV, S. (2017): *Europe's Growth Problem*. Oxford – New York: Oxford University Press.
2. ATKINSON, A. – HUBER, P. – JAMES, H. – SCHARPF, F. – WAGSCHAAL, U., szerk. (2016): *Nationalstaat und Europäische Union: eine Bestandaufnahme*. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft.

3. BACHTEL, J. – BEGG, I. – CHARLES, D. – POLVERARI, L. (2016): *Europe's Cohesion Policy. What Does It Achieve?* London: Rowman and Littlefield International.
4. BALÁZS Péter (2014): EU-36: the impact of EU enlargement on institutions. In: BALÁZS Péter, szerk: *A European Union with 36 Members? Perspectives and Risks*. Budapest – New York: CEU Press for CENS, 227–256. old.
5. BALDWIN, R. – WYPLOSZ, CH. (2017): *The Economics of European Integration*. 6. kiadás. London: McGraw Hill.
6. BENCZES István (2017): Regionális hegemón-e Németország? *Külgazdaság*, 61. évf. 7-8. szám, 3–27. old.
7. BEREND, T. I. (2017): *The Contemporary Crisis of the European Union: Prospects for the Future*. London: Routledge.
8. BICKERTON, CH. J. – HODSON, D. – PUETTER, U. (2015): *The New Intergovernmentalism: States and Supranational Actors in the Post-Maastricht Era*. Oxford – New York: Oxford University Press.
9. BRUNNERMEIER, M. K. – JAMES, H. – LANDAU, J.-P. (2016): *The Euro and the Battle of Ideas*. Princeton, New Jersey/USA: Princeton University Press.
10. CASSEL, D., szerk (1998): *Europäische Integration als ordnungspolitische Gestaltungsaufgabe*. Berlin: Duncker und Humblot.
11. CSABA László (1995): A nemzetközi pénzügyi szervezetek és a kelet-európai rendszerátalakító politika. *Közgazdasági Szemle*, 42. évf. 2. szám, 117–138. old.
12. CSABA László (1999): Hogyan maradjunk ki az EU-ból? *Gazdaság*, új folyam, 7. évf. 2. szám, 25–36. old.
13. CSABA László (2002): Pótlólagos felvételi követelmény-e az euróérettség? *Külgazdaság*, 46. évf. 2. szám, 32–46. old.
14. GLENCROSS, A. (2016): *Why Britain Voted for Brexit? Cameron's Great Miscalculation*. London: Palgrave Macmillan.
15. GYÖRFFY Dóra (2015): Austerity and growth in central and eastern Europe: understanding the link through contrasting crisis management in Hungary and Latvia. *Post-Communist Economies*, 27. évf. 2. szám, 129–152. old.
16. HARE, P. G. – STONEMAN, R. (2017): The evolving architecture of Europe: functioning or dysfunctional for the twenty-first century? *Comparative Economic Studies*, 59. évf. 4. szám; letöltve: www.springerlink.com, 2017. aug. 31.
17. HESSE, J.-J. (2017): Abschied von der 'ever closer Union': Wege zur einen besseren und realitätsnäheren Europäischen Union. *Zeitschrift für Staats- und Europawissenschaften*, 15. évf. 1. szám, 173–199. old.

18. HORNYÁK József (2017): Még évtizedekre vagyunk a magyar eurótól. *Világ-gazdaság*, június 28.
19. JAMES, H. (2017): Europe: grand deal, big deal or no deal? *Zeitschrift für Staats- und Europawissenschaften*, 15. évf. 1. szám, 141–156. old.
20. KIRÁLY Júlia (2009): A tornádó és a hurrikán: a 2007. év válságos hatásai. In: MURAKÖZY László, szerk.: *A jelen a jövő múltja. Járatlan utak – járt úttalanságok*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 295–332. old.
21. KUDRNA, Z. (2016): Financial market regulation: crisis-induced supranationalization. *Journal of European Integration*, 38. évf. 3. szám, 251–264. old.
22. MARTONYI János (2017): Brexit. Brexit? – II. rész. *Hungarian Review*, 8. évf. 4. szám, 7–18. old.
23. OETTINGER, G. – CRETU, C. (2017): Reflection paper on EU finances. Brüsszel: az Európai Bizottság kiadása, június 28; online is, utoljára letöltve: 2017. júl. 19.
24. SHIPMAN, T. (2016): *All Out War: How Brexit Sank Britain's Political Class*. London: William Collins.
25. SIMMS, B. (2016): *Britain's Europe: A Thousand Years of Conflict and Cooperation*. London: Allen Lane
26. VÖRÖS Imre (2012): *Csoportkép Laokoóonnal: a magyar jog és az alkotmánybíráskodás vívódása az európai joggal*. Budapest: az MTA TK Jogtudományi Intézetének kiadása.

IX. A VÁLSÁGKEZELÉS ÖRÖKSÉGE ÉS AZ ÚJ EURÓPAI NORMALITÁS

Ebben a fejezetben azt a kérdést vizsgáljuk, hogy az előző két részben elemzett globális és európai változások milyen kihívások elé állították a rendszerváltoztató országokat vizsgálódásunk harmadik évtizedében. Úgy tűnik, az esetválasztás ismét indokoltnak bizonyult: a négy ország a válságkezelés és az új normalitás *négy – alapjaiban és dinamikájában is – eltérő modelljét vázolja fel* (miközben, mint korábban is, újabb esetek megvizsgálásával tovább mélyíthető lenne ismeretünk). Németország a sikeres megújulás, Lengyelország a közepesen sikeres, de kifutó modell, Oroszország az összeomlás, és végül Magyarország a fokozatos és lassú szétesés, úttévesztés modelljeként szerepelhet. Mivel lezáratlan és a mába érő folyamatokról van szó, a korábbiaknál kiterjedtebben alkalmazzuk a statisztikai elemzés hagyományos módszerét. Erre már csak azért is szükség van, mert nemigen találunk olyan összefoglaló munkákat, amelyek nem egy-egy nemzetközi szervezet sajátos szempontjából vizsgálnának, és fogalmaznának meg ajánlásokat.

MIT JELENT A VILÁGGAZDASÁG ÚJ KORSZAKVÁLTÁSA?

A nemzetközi pénzügyi válságokat elemző fejezetből egyértelműen kirajzolódhatott, hogy a világ gazdasága és a globális pénzügyi rendszer egy pillanatra sem került olyan értelmű válságba, amit a szélsőbal és szélsőjobb kritikusan neki tulajdonítanak, vagyis a szó szétesésésként meghatározott jelentéseképp. *Az Egyesült Államokban öt negyedévi, Európában kétszer ennyi ideig tartó visszaesés volt*

megfigyelhető, ami a nemzeti termék 2-2,5%-ára rúgott. Vagyis messze elmaradt a nagy gazdasági világválság pusztító és elhúzódó visszaesése mögött, ahol 4-7 éven át 20-50%-os termeléseszköket regisztráltak, ami valószínű depresszióknak volt tekinthető.¹⁷⁰ Hamis optikát jelentene, ha a tőzsdeindexek és egyes pénzügyi mutatók rövid időn át megfigyelhető visszaesését vennénk alapul.

A válság kezelését vezénylő amerikai pénzügyi vezetők, Ben Bernanke és Tim Geithner kötetiben részletesen bemutatott adatsorok valóban a harmincas évekénél nagyobb vagyonszűkítést mutatnak. Ez azonban semmi mást nem jelez, mint azt, hogy *a pénzügyi közvetítés terjedelme és mélysége is, eképp nemzetgazdasági szerepe megsokszorozódott az elmúlt hét évtized alatt.* Az idézett szerzők a pénzügyi kilengések szélsőséges mértékét annak igazolására idézik föl az időszak elemzésében, hogy alátámasztják saját döntéseiket. Az ő gyakorlatuk a tankönyvitől eltérő, a kor közgazdasági megközelítésével szakító, sok esetben egyedi állami döntéseket jelentett. Azzal érvelnek, hogy közpénzek mértéktelen költését igénylő döntéseiket kényszerhelyzetben hozták meg. *Mindkét vezető* azt hangoztatja – több-kevesebb meggyőző erővel –, *hogy a rendszeres kimentésekkel járó erkölcsi kockázat kevésbé jelentős szempont volt ott és akkor, mint a „fel a kezekkel” politika.*

Mint láttuk, az Egyesült Államokban a TARP és a többi program révén voltaképp sikerült elkerülni két dolgot, amit Európában nem. Egyfelől: az amerikaiak számára elborzasztó és *kultúrájuktól idegen államosítást*, amit mindkét pénzügyi vezető a befektetőket tartósan elriasztó, a pénzügyi közvetítést alapjaiban megrázó, ezért mindenáron elkerülendő lehetőségként tárgyalt.

Másfelől: ugyancsak *sikerült elkerülni* ennek szokásos velejáróját, vagyis azt, *hogy az állam beleragad a bankok, biztosítók, befektetési alapok és egyéb cégek működésébe.* Miközben Európa-szerte az állam közvetlen gazdasági szerepvállalása tartós jelleggel megmaradt – erre irányuló elméleti alapvetés híján is (Voszka, 2015) –, és ezért az adófizetői pénzek jelentős része a közgazdaságtanban elmarasztalt módon tartós és *rendszeres veszteségtérítési* célokra pazarolódik el, Amerikában a vonatkozó fejezetben jelzett módon végbe ment a *piactisztulás.* Ennek fontos része volt a bukott cégek vezetésének leváltása, továbbá a szabályozatlan befektetési intézmények és az átláthatatlan pénzügyi instrumentumok működésének erőteljes korlátozása.

---

¹⁷⁰ Ezért használatos az amerikai szakirodalomban a *Great Depression* kifejezés az 1929–36 közötti válságévek jellemzésére.

Ha az Egyesült Államokban egy piacot *kiegészítő*, Európában inkább azt *helyettesíteni* próbáló gazdaságpolitikai irányvétel tartósan fennmaradt a válságkezelés alatt és az azt követő időszakban is. *A már többször idézett „új normalitás” tehát a két versengő gazdasági modellben mást és mást jelentett.*¹⁷¹

Fontos eltérésnek mondható *a munkapiac eltérő alakulása* is. Az Egyesült Államokban tankönyvi módon előbb a bérek csökkenésével, majd a fellendülés megindulását követően a foglalkoztatás növekedésével oldódott fel a pénzügyi recesszió okozta társadalmi sokk. Az amerikai munkanélküliség e sorok írásakor 4,3% volt, míg az euróövezet átlaga 9,3, viszont Németorszáé 3,9% és Angliáé 4,5% volt. Az e fejezetben is elemzett országok közül Lengyelorszáé 4,8, Magyarországé 4,3% és Oroszorszáé 5,1% volt¹⁷². Ezek a természetes ráta¹⁷³ körüli értékek lehetnek, vagyis *jelentős lejjebb szorításuk sem nem lehetséges, sem nem célszerű*.

Ugyanakkor közismert, hogy az amerikai bérek – különösen az alsó 50-60%-é – évek óta nem nőttek, ami az európai országokra nem áll. Rövidre fogva: míg az USA-ban a piaci alkalmazkodás a bérszínvonal és a foglalkoztatás konjunktúrához való igazodásával történt meg, ismételten szemléltetve az ottani megoldások rendkívüli rugalmasságát, Európa más utat járt. A szociális piactudományi modellhez illeszkedve a megoldást a képzés – köztük az idősebbek és a munkahelyek és a munkaadók finanszírozta képzések révén történő tanulás – kiterjesztésével, átképzési segélyekkel és az idősebb munkavállalókat alkalmazók költségvetési támogatásával ment végbe. Mint látni fogjuk, az orosz és a magyar eset ettől lényegesen elüt.

A világgazdaságot nem jellemezte az állami szabályozás kiterjesztése, a piacok – különösen a globális pénzpiac – sokak által sürgetett korlátozása, és az emberek áramlása is rendszeres és nagy léptékű maradt (a 2015-től kiélesedő migrációs válságtól teljesen függetlenül). Míg Kína, India és Afrika jelentős küldő,

---

¹⁷¹ Emlékeztetünk arra, hogy ez a kifejezés – ami eredendően az Olivier Blanchard és társai korábban idézett kötetéből származik – eredendően nem erre, hanem a tartósan negatív reálkamatok, a tartósan növekvő közadósság, a párhuzamosan laza költségvetési és pénzügyi politika együttesének hosszú időn át megfigyelt fennállására, illetve annak elméleti igazolására szolgált.

¹⁷² www.tradingeconomics.com a hivatalos statisztikákat összegezve, letöltve: 2017. júl. 24.

¹⁷³ A fogalmat párhuzamosan vezette be két Nobel-díjas, Edmund Phelps és Milton Friedman. Értelmezésükben a nullára levitt munkanélküliség, a kor kedvelt „teljes foglalkoztatása” vagy gyorsuló inflációhoz, vagy a termelési folyamat lemerevedéséhez, alkalmazkodóképtelenségéhez és a munkapiaci ösztönzők kioltására vezet, vagyis káros lenne. Ebben a felfogásban értelemszerűen nem válik szét a strukturális és a konjunkturális munkanélküliség, hisz csak az utóbbiról van/volt szó.

az északi félteke országai jelentős fogadó piacokká váltak. Az agyelszívás és az agy-hazaküldés kettős folyamata (Docquier–Rappoport, 2009) a globalizáció egy új dimenzióját teremtette meg. Ez utóbbiban az ismeretek áramlása, a kapcsolati tőke kiépítése, a szegényebb országokba visszakerülő tőke és tudás hasznosulása jelentős kiegyenlítő hatással bírt.

Vagyis: szó sincs arról, hogy a különböző populista szólamokat követve lezárták volna a határokat (bár „csak úgy” megérkezni egyetlen civilizált országba se lehet). Az Egyesült Államokban, Franciaországban és sok más államban jelentős kormányzati intézkedések történtek a *sans papier*, vagyis a nem teljesen legálisan tartózkodó milliók helyzetének rendezésére. *A társadalmi integráció*¹⁷⁴ szerte a nyugati világban jelentős kihívássá vált, de korántsem pusztán etnikai és vallási törésvonalak mentén. A kihívás természete folytán nem oldható meg könnyen és gyorsan. De nem kétséges, hogy Kanada, Ausztrália, az Egyesült Államok és Nyugat-Európa számos országa jelentős eredményeket ért el a más kultúrkörből származók beépítésében, tudáshoz, munkához és elviselhető életfeltételekhez történő juttatásában. A legmesszebbre talán Svájc jutott, ahol jelenleg minden negyedik munkavállaló külföldön született.

Mint az idézett elemzés is kimutatja, az eredendően délről északra irányuló áramlás nem spontán, nem ellenőrizetlen, és sok tekintetben a komparatív előnyök klasszikus tanát követi. Ennek megfelelően jelentős a sajátos szakismeretűek – informatikusok, orvosok –, valamint az adott fejlett társadalomban alacsony presztízsű munkákat végzők – szemetesek, pincérek, egészségügyi segédszemélyzet – párhuzamos és tömeges jelenléte. Utóbbiak a ma ismert nyugati társadalmak szerves részévé váltak. Például török szemétszállítók nélkül Németország, román és moldovai ápolónők nélkül Olaszország megbénulna, és a példák vég nélkül sorolhatók.

A főntebb leírtak *deskriptív jellegűek*, és semmi közülük az 1990–2010 közt a társadalomtudományban is, és a közbeszédben is kötelezően hirdetett *multikulturalizmushoz*. Utóbbi ideológia az egymás mellett élő kultúrák *egyenértékűségét* hirdeti, és nem foglalkozik azzal, hogy egy szabad társadalomban mi, mivel és miképp hangolható össze. A bevezetésben már taglalt alpművek a demokrácia

---

¹⁷⁴ Ennek két fő síkja a nagyon eltérő jövedelmi helyzetű és életfelfogású társadalmi csoportok lehetőségeinek és a köztük való átjárásnak az elősegítése (nyilván nem a jobb helyzetűek lehúzása révén). És másik mozzanata az eltérő kultúrkörből származó, más vallási és etnikai háttérű embercsoportok beépítése a fogadó országokba. Etnikailag egységes országokban, mint Lengyelország, is gondot okozhat az első, hagyományosan sokszínű társadalmakban, mint Kanada, Brazília vagy Ausztrália, is gondot okozhat és már okozott is a második kérdéskör.

liberális alkotóelemeinek központi jelentőségét emelik ki. Vagyis: *csak ezen értékrend uralma mellett és által képesek az eltérő háttérű emberek békés és toleráns módon együtt élni*. A legtöbb kérdésről – a nők jogaitól a halálbüntetésig – értelmesen nem lehet és főképp nem érdemes népszavazást rendezni.

Mindebből következően a mostanra kialakult világgazdaság és annak központi gazdaságainak működésére rendkívüli veszélyt jelent, ha a parlamentáris demokrácia alapelveit nem tartják be, és populista indulatokat fölszítók vagy az elkülönülést, a többségi társadalmon kívüli párhuzamos társadalmat hirdetőkhöz kezebe kerül a média és a hatalom. Ennek belátása viszont egyáltalán nem járhat együtt egyfajta elzárkózással, tényleges és átvitt értelmű falak építésével, a megelőző két évszázad fejlődésének tagadásával. Nincs egyetlen állam sem, ami „etnikailag és kulturálisan homogén” lehetne vagy lenne.¹⁷⁵

A működőképes és versenyképes gazdaság számára tehát a kellően képzett, rugalmas és a világhátramba minden lehetséges síkon bekapcsolt, az információs társadalom lehetőségeivel élni tudó, kihívásait ellenőrzése alatt tartó emberek millióira van szüksége. Mindebből következően szó sincs arról, hogy a 19. századot idéző tanonciskolákkal vagy a félműveltséget terjesztő egyetemi gyorstalpalókkal válhatna bárki versenyképesé. Az energia ára végképp nem meghatározó, hiszen ha az ipar – mint láttuk – a világtermelés alig több mint tizedét adja, míg a pénzügyi szektorban a jövedelem termelésének képessége semmilyen viszonyban nem áll az energiafelhasználással, akkor világos, hogy a kiút csak a már többször megidézett *tanuló társadalom létrehozása lehet*.

Megítélésünk szerint a tanuló társadalom nem kell, hogy együtt járjon a korábbiakon messze túlnyúló állami aktivizmussal. Még kevésbé tartjuk meggyőzőnek a Stiglitz–Greenwald (2017, 8. fejezet) kötetben a gyermekcipőben járó ipar régi és nem jól működő érvére építő, széleskörű piackorlátozást szorgalmazó javaslatömeget. Utóbbi nyilván a zéró iparpolitika, zéró célzott kereskedelempolitika Amerikában is inkább hirdetett, semmint gyakorolt felfogásának bírálata.

Európa ma nagyon is tele van piackorlátozó intézkedésekkel, és az, hogy a közösség és a magánosok hajlandóak-e az élethosszig tartó tanulásra áldozni, láthatólag *nem ettől függ*. Nevezetesen: az e tekintetben is példaértékű skandinávoknál a szabad kereskedelem a kezdetektől fogva – de legalább a 30-as évek óta – az alapvető hittételek közé tartozik. Ezzel szemben a képzést nem nagyon

---

¹⁷⁵ „*Es gibt kaum so ein Gemisch als die deutsche Nation*” – mondotta csaknem két évszázada Heinrich Heine német költő.

sokra tartó, voltaképp inkább csak a serdültebb ifjúság fűtött helyen tartását és lekötését célzó dél-európai egyetemi programok olyan országokban működnek, ahol a gazdaságot a legkevésbé sem hatja át a szabad verseny.

Elég egyértelműnek tűnik, hogy a nemzetközi versenyképesség tartós és főleg jövőbe tekintő megszervezéséhez a legkevésbé sem a mai átlagos és átlag alatti szintű munkaadók napi igényeinek történő szolgai megfelelés, az igénytelen és kevésbé képzett, ezért olcsó munka tömeges előállítás a megoldás. Ellenkezőleg: jól látható, hogy a versenyképességi ranglistákon évről évre jól szereplő államok, Szingapúrtól Dániáig és Svájcig azzal tűnnek ki a mezőnyből, hogy a lakosság *széles rétegei számára* nem kimondottan célzott, hanem az életpálya során *a továbbképzést is megalapozó, széles spektrumú és magas színvonalú képzést* nyújtanak. E képzésben a hagyományos értékektől a nyelvismereten és az informatikán át a problémamegoldó képességig és a csapatmunkára való alkalmasságig számos olyan elem szerepel, amit a nemzetközi oktatásgazdaságossági számítások nem vesznek figyelembe. Utóbbiban áthidalhatatlan nehézség az, hogy *az eredményt a ráfordítással méri* (jobb híján). Mintha az a tény, hogy valaki egy OKJ-s képzést két év helyett nyolc esztendő alatt végez el, négyszer értékesebb munkavállalóvá tenné!

Nem lehetünk ezért meglepve azon, hogy az oktatás minőségére, hozzáférhetőségére és nemzetközi beágyazottságára sokat adó skandináv és szingapúri megoldások egyre sikeresebbek. Ugyanakkor a képzést pusztán a *'signalling and screening'* eszközének¹⁷⁶, jobb esetben a szabad idő kulturált eltöltésének, az ifjúság jó részének a munkapiacról való távoltartásának tekintő dél-európai modellek *versenyképtelensége már az egyes országok munkapiaci teljesítményében is megjelenik*. Első körben ezt mutatja az, hogy Görögországban például a munkapiaci részvételi arány – ami a szokásos munkanélküliségi rátánál lényegesen jobb mutatója annak, mennyire alapul a munkán az adott társadalom valósága – 39,9%. Ezzel szemben Olaszországban 43,7%, míg Spanyolországban 47,6% és Törökországban 46,3% ez az érték, míg Svédországban 67,1%, Norvégiában 67,3%, Magyarországon pedig 58% a 16 és 65 évesek korosztályában.¹⁷⁷

¹⁷⁶ Először a Nobel-díjas chicagói közgazdász, Theodore Shultz (1961) fejtette ki azt az empirikusan is igazolt meglátást, mely szerint a felsőoktatási intézmények nem főleg vagy lényegileg tudásátadó központok. Valójában a hallgatók *megszűrése* – állóképesség, alkalmazkodóképesség – és e felismerésekről a munkaadók *tájékoztatása* a feladatuk, utóbbiak helyett elvégezve egyfajta előszűrést.

¹⁷⁷ OECD: *Labour force statistics by sex and age*, 2017. jún. 24.; letöltve: 2017. júl. 24.

Az előadottakból könnyen belátható, hogy ha egy állam – mint Magyarország – sok éven át (nálunk 2010 óta) az oktatásra egyre kevesebbet költ a GDP arányában, akkor az nem pusztán értékrendi torzulás, bár vélhetőleg annak sem utolsó, már ha nem a proletariátus országát célozzuk meg. Hanem jól érzékelhetően a munkára foghatóság és a versenyképesség, vagyis *a társadalmi és a gazdasági teljesítőképesség szempontjából is egyre jelentősebb hátrányok származnak belőle.*

E fejtegetéssel nyomatékot kívántunk adni a következő kettős meglátásnak. Egyfelől: a világ pénzügyi rendszere nem zilálódott szét, és a globális pénzügyek állapota önmagában nem indokolja, hogy az általunk vizsgált bármely ország lemaradjon a nemzetek versenyében. Egy viszonylag rövid időszakot leszámítva *a világ pénzforrásai nem dugultak el*, a kevésbé versenyképes országok számára sem. Másfelől: ebből nem következik az, hogy a világ a régi kerékvágásba tért volna vissza. A korábbiakban korszakváltásnak nevezett átalakulások azzal jártak, hogy *a gazdasági növekedés jellege, és különösen ezeknek egymáshoz mért relatív jelentősége meglehetősen átalakult.*

Ebből következően már a leírásban is, de még inkább a kilátások megítélésében igen korlátozott segítséget adhat, ha a gazdaságpolitikai elemzés szokásos négy-öt mutatójának alakulására korlátozzuk az elemzést. Például az infláció a leggyengébben teljesítő Görögországban sem okozott gondot, vagy a gazdasági növekedés megindulásával a munkanélküliségi ráta mindenütt mérséklődni kezdett, igaz, nem egyforma mértékben. Ez még nagyon keveset mond arról, hogy például az IT-t a háztartások és a cégek mennyire veszik igénybe, vagy hogy a kormányzat mennyire pártatlanul és átláthatóan alkalmazza az általános jogelveket és a konkrét előírásokat.

Miért mondhatjuk mégis, hogy *ez az évtized is kedvezett (volna) a kevésbé fejlett országok felzárkózásának?* Egyrészt jól látható, hogy a lényegében korlátatlan piacra jutás és az alapvetően és meghatározóan korlátlan hozzáférés a tőkepiacokhoz fennmaradt. Másfelől a technológiai változások – a kibontakozó negyedik ipari forradalom – egyáltalán nem az első ipari forradalom nyomvonalát követi¹⁷⁸. Nem a nagyságrendi megtakarítások, a nagy tőkeelőlegezést, nagy energiafelhasználást, jelentős fizikai infrastruktúra kiépítést föltételező megoldások terjednek el. Harmadrészt az elméletben ugyan ismét népszerűvé vált a járadékvadászat gondolata – Thomas Piketty (2014) érthetetlenül túlértékelt vas-kos kötete és az azt övező nemzetközi vita nyomán. *A gyakorlatban inkább az*

---

¹⁷⁸ Szakszerű kifejtését adja Kovács Olivér (2017) kétrészes írása.

látható, hogy a korábban megtámadhatatlannak vélt piacok vagy biztos piacvezetők helyzete is megrendül. Ha van néhány ponton monopolhelyzet, amiből járadék fölözhető le – mert mondjuk a Manhattan szigeten már nincs több földterület, vagy Toulouse-Lautrec már nem fest a túlvilágról – ez nyilván a kivétel¹⁷⁹, a Nokia meg a Lehman Brothers helyzete pedig a szabály. Korábban nem ismert szereplők jelennek meg, és szorítanak ki olyan élenjáró cégeket, mint az évtizedeken át modellértéküként tárgyalt nagy finn információs technológiai gyártó Nokia vagy a maga területén az egész szakma által mintának tekintett – és ezért biztos állami segítségre építő – befektetési bank, a Lehman Brothers volt.

A technológiai változások iránya és jellege révén beigazolódott, amit az amerikai szerző egy évtizede a Föld lapossá válásáról írt (Friedman, Th., 2008), vagyis hogy számos új szereplő, korábban nem tesztelt megoldás valóságot formáló erővé és új jövedelem- és vagyonforrássá vált. Ez nem kedvez a régi, kapun belül lévőknak, *de megnyitja a lehetőséget az újak előtt.* Vagyis: minél inkább kötődik egy gazdaságstratégia az ipari ókorhoz – leginkább Oroszország esetében látjuk ezt –, annál erőteljesebben halmozódnak hátrányai. De fordítva is igaz lehet, ahogy az észtek és az írek sikerei ezt szemléltetik. A kis országméret nem hátrány – ez nem mindig volt így a gazdaságtörténetben.

MIT JELENTETT AZ EURÓPAI INTEGRÁCIÓ A HARMADIK ÉVTIZEDBEN?

Az Európai Unióval kapcsolatos tanulságok megfogalmazását megnehezíti az a kétségtelen tény, hogy talán e téren jött létre a legnagyobb távolság – néha már szakadékszerű – az események leírása, szakmai elemzése és az erről szóló közbeszéd között. Nagy-Britannia váratlan és a mai napig sem igazán feldolgozott kilépése talán a leginkább szembetűnő példája annak, hogy a tények és a róluk szóló diskurzus között adott esetben semmilyen kapcsolat sincsen. A kilépési tárgyalások második és harmadik fordulójában a brit küldöttség lényegében semmilyen konkrét kérdésre nem tudott vagy kívánt választ adni, az állampolgárok jogaitól a kifizetendő összeg nagyságrendjéig (utóbbit 10 és 100 Mrd euró

---

¹⁷⁹ Hasonlóképp érvel bírálataiban Kornai János (2015, 922–929. old.) is.

közöttire becsülik, vagyis megvan a közmondásos nagyságrendi különbség).¹⁸⁰ A szélsőbal görög kormány rövid időn át volt arca és pénzügyminisztere, Gian-nis Varoufakis ideologikus munkái – amelyeket szakszerűségük hiánya miatt nem idézünk – a könyvek slágerlistájának élén állnak, csakúgy, mint az ideológiai dühkitöréseiről ismert aktivista filmrendező, Naomi Klein művei.

De nem pusztán a politikai közbeszéd szakadt el a szakmán belüli, legalább is az európai közgazdász-elemzők körében kialakult álláspontoktól. Idéztük korábban az egyik legtekintélyesebb amerikai véleményvezér közgazdászt, Martin Feldstein¹⁸¹-t (1997), aki elsőként vonta kétségbe azt, hogy az európai valutaunió egyáltalán működőképes lehet. Az ezredforduló óta¹⁸² jórészt már csak blogbejegyzéseket és napilapcikkeket közlő Paul Krugman (2012) kezdettől és alapjaiban vitatta az EU minden egyes lépését. Egy másik Nobel-díjas társa, Joseph E. Stiglitz (2016) pedig legutóbbi kötetében arra tett javaslatot, hogy a németek lépjenek ki az euró övezetéből, hogy ne kényszerítsék rá túlzott szigorukat a többiekre.

E szöveges értékeléseket olvasva, az elfogulatlan szemlélő meglehetősen elbizonytalanodhat. A statisztikák szerint az euróövezet inflációs rátája a fennállás két évtizedében az unió közös statisztikai ügynöksége, az Eurostat immár online is olvasható adatai szerint 0,6 és 2,6% közt mozogtak éves szinten. Csupán 2009-ben és 2015-ben volt megfigyelhető néhány hónapon át – de semmiképp se az EKB horizontján levő egész évben – az árak csökkenése, vagyis a defláció. A fizetési mérleg általában plusz-mínusz 1 százalék körül mozgott az övezet GDP-jének arányában, kivéve 2016-ot, amikor az e témában rendszeresen és egységesített rendszerben számított hivatalos adatokat közreadó Európai Központi Bank, az EKB adatai szerint 3,3%-os többlet jelentkezett. Ez arra utal, hogy az euró árfolyama – amivel kapcsolatban az EKB-nak sosem volt célja –

---

¹⁸⁰ Dialogue of the deaf. (Brief from Brussels. *Euronews.com*, 2017. júl. 22., valamint Davis: UK will not be pressured by EU timetable. *Euractiv*, 2017. szept. 3.

¹⁸¹ 1982–84 közt Reagan elnök gazdasági tanácsadó testületét, 30 esztendőn át (sic!), 1978–2008 közt a NBER kutatóhálózatot, az Egyesült Államok legtekintélyesebb elemző központját vezette, jelenleg 77 évesen a Harvard egyetemi tanára, és az amerikai tv-társaságokban egyik leggyakrabban megszólaló elemző.

¹⁸² A valutaválságokról szóló kötete 2000-ból, a számos egyetemen használt nemzetközi gazdaságtan tankönyve 1998-ból származik. A keynesi közgazdaságtan visszatérését a valóságosnál egy évtizeddel korábbra előrejelző cikkgyűjteménye is 1998-ból való. Természetesen az új kiadások igényelnek némi átdolgozást, de ez befutott szerzőknél újgyakorlat, nem pedig rendszerbe szedett új gondolatok közreadása. Mindenesetre merőben szokatlan, hogy egy, még 65 évét sem betöltő szerző két évtizede csak publicisztikával és blogbejegyzésekkel foglalkozzon.

egyensúlyi szinten maradt. A 2016. évben átmenetileg kialakult erős pozíciót a dollárral szembeni erőteljes felértékelődés követte, teljesen tankönyvszerűen. Mivel az eurót épp a felsorolt célokra hozták létre, és nem másra, önértékén nézve a közös valuta megfelelt annak az – egykor Helmut Kohl által hangoztatott – igénynek, hogy „épp oly erős legyen, mint a német márka”.

Jegyezzük meg, hogy a gazdaságpolitikai félreértések egyik forrása az, amikor az EKB tevékenységét a FED-éhez hasonlítják. Az amerikai jegybank – számos más különbség mellett – abban is különbözik az európai központi banktól, hogy eleve véghitelező, hogy ezzel szemben nem menthet ki egyetlen tagállamot sem (vagyis nem teremthet korlátlan likviditást, különösen célzott módon, az APP-hez, vagyis a célzott és kiterjesztett részvényvásárlási programokhoz hasonlóan), és emellett kimondottan feladata a teljes foglalkoztatás előmozdítása.¹⁸³ Tegyük hozzá, hogy a mai amerikai döntési gyakorlatban – mint a korábbiakban idézett kötetekben is dokumentálják – *a munkanélküliségi ráta kiindulópontként és nem eredmény-változóként szolgál*. Vagyis 2016 novemberében, amikor a FED egy évtized után kamatot emelt, a munkanélküliség tartósan alacsony – a természetes rátának megfelelő – szintje volt a hivatkozási alap. Más szóval: ma már az amerikai jegybank sem él azzal a feltételezéssel, hogy a könnyű pénz politikája révén lehetne (önmagában vagy főképp) munkahelyeket teremteni.

Mi a baj hát az euróval? Ha a politikai közbeszédet vesszük alapul, akkor megállapítható, hogy – különösen a déli államokban – a munkanélküliség magas és a gazdasági tevékenység alacsony szintjéért hajlamosak a közös valutát elmarasztalni (Brunnermeier – Jones – Landau /2016/ tekinti át a különféle irányzatokat). Ez ugyan téves és ódivatú felfogás, viszont fölöttébb elterjedt, és eképp az unióról és a vele kapcsolatos politikákról szóló közbeszédet közvetlenül formálja.

Ugyanakkor nem meglepő az, hogy *az euró övezetéből sem a döntéshozók, sem a közvélemény nem igyekezik kihátrálni*. Még a leginkább válság sújtotta Görögországban is az volt a jellemző, hogy a kikérdezettek 75-85%-a nemcsak az unióban, hanem a valutaövezetben is benn kívánt maradni. A mindenkori görög kormány számára megkerülhetetlen adottság az, hogy a lakosság retteg a drachma visszatérésétől és az ezzel járó – előre látható – vagyonvesztéstől és inflációs politikától. Ez elég sokat elmond a helyzetről.

---

¹⁸³ Meggyőző kifejtését adja a Nobel-díj átvétele alkalmából tartott előadásában Thomas Sargent (2012).

Láttuk, hogy *a közös valuta sikerességét nem a GDP-növekedéshez való hozzájárulás alapozza meg, hanem az a sokrétű jóléti hatás*, ami – mindenekelőtt a verseny és a közös piac kialakulása, az egy ár törvényének érvényre jutása (egyre inkább a szolgáltatásokban és más, kereskedelembe nem kerülő ágazatokban is) százmilliók életminőségét javítja folytonosan. Ha maholnap az ír tulajdonú cég, a Ryanair Olaszország legfontosabb légi közlekedési vállalata, ami a haldokló Alitalia helyére léphet, az sokat elmond arról, miként hat a mindennapokra a papíron oly távolinak tűnő „nyitott égbolt” megállapodás.

Mindeme mozzanatok akár közismertnek is tekinthetnének, ha a közbeszéd-ből nem szorult volna ki a mindennapok tapasztalata mellett az ezt megerősítő szép számú, el nem vitatható statisztikai tény. Amikor tehát azt kérdezzük, hogy az EU – korábbi fejezetben taglalt – újításai mit jelentettek az új tagállamok számára, akkor a főntebb vázolt *tények talaján kell maradnunk*. A szövegelemzés és -értelmezés, a nemzetközi tanulmányokban kedvelt *discourse analysis*, esetünkben teljességgel félrevezető és eredménytelen volna.

„De mit adtak nekünk a rómaiak?” – tehetjük fel a *Bryan élete* című klasszikus filmből ismert klasszikus kérdést. Említettük, hogy a transferegénylegek és a lehívási arányok, a közberuházások finanszírozási aránya és a kizárólag az uniós pénzeknek betudható növekedési többletek részint eleve nem jó – csak kommunikációs célú – mutatók, részint a nemzetgazdaság egészének arányában elenyésző léptékűek. Másutt kell tehát keresnünk a választ, követve az előzőekben összegzett tények kijelölte kereteket. Ismételten kiemeljük, hogy az előnyök nagy és egyre nagyobb része csak a belső maghoz, vagyis az euró övezetéhez csatlakozott országokra vonatkozhatnak és vonatkoznak is.

1. Az első és kiemelten legfontosabb vívmány az *árstabilitás*. Ez azt jelenti, hogy – mint láttuk – sikerült elkerülni a deflációt, az általános árszínvonal tartós csökkenését, és sikerült megfékezni az inflációt is. Ez utóbbi különösen fontos az új tagállamok számára, hiszen ott – Csehország és Szlovákia kivételével – a mérsékelt infláció hosszú időn keresztül érvényesült.¹⁸⁴ Az árstabilitás leginkább az egészséghez hasonlít: ha fennáll, természetesnek vesszük, és csak ha rendszeres megrendülésével szembesülünk, akkor kezdjük értékelni. Mivel a

---

¹⁸⁴ A keletnémet tartományokra ez nem áll. Ugyanakkor ott az áruhiány és különösen a választékhány és a szolgáltatásokhoz való hozzá nem férés egészen elképesztő méreteket öltött, és fontos mozzanata volt az NDK-sok „ha a DM nem jön hozzánk, mi megyünk hozzája” jelszavában az 1989-es lipcsei tüntetéseken.

rendszeráltó országokban egymást követően több nemzedék is a kormányzati kizsebelés áldozatává vált, ez semmiképp se tekinthető kézenfekvőnek.

2. Az előzőhöz kötődik az *árfolyamkockázat megszűnte* és a kamatszint – korábban már tárgyalt – alacsonnyá, sőt reálértelemben gyakran negatívvá válása¹⁸⁵. Ahol ez nem történt meg – így mindenekelőtt Magyarországon, de több más új tagállamban is –, a lakossági devizahitelezés révén fedezték a lakásépítési és gépkocsivásárlási boom-ot. Közismert, hogy a 2008-2009-es válság milyen megrendítő erejű társadalmi gyúanyaggyá válogtatta ezt a technikai megoldást. Nem kétséges: mind a bankok, mind a hitelfelvevők az euró gyors bevezetésével számoltak. Utóbbi esetben az ún. „konvergenciajátzmában” a tőkevonalon, a törlesztési vonalon és az árfolyamvonalon egymást erősítő és egyirányú nyelésben lettek volna az adott megoldást kihasználók. Ezért jól látható, hogy a valutablokkból történő kimaradásnak azonnali és jelentős társadalmi és gazdasági költségei voltak (Hudecz, A., 2012).

3. Mint láttuk, az egységes piac nem egyszerűen egy szólam, hanem emberek milliőinak mindennapi életét érintő valóság. Érvényesül, méghozzá épp ettől és ezáltal az *egyetlen ár mikroökonómiai törvénye*. Az a tény, hogy ma egy repülőjegy olcsóbb, mint egy évtizede, vagy hogy egy szálloda többnyire nem számíthat fel olyan költségeket, mint egy évtizede, vagy hogy a banki díjak, az internetes vásárlás költségei töredékét teszik ki az évtizede normálisan számító „nemzeti díjszabásnak”, mindnyájunk számára érzékelhetővé teszi, mit jelent az egységes piac. Közgazdasági nyelven szólva: a *tranzakciós* költségek lenullázódtak, az őket középpontba állító *coase-i* új intézményi elmélet gyakorlati hatása elhanyagolható. Azok, akik szerint az unió elszakadt a polgáraitól, egyszerűen semmibe veszik e mindennapi életet befolyásoló tényeket. Jól emlékszem arra, amikor néhány éve még azonos termékeknek eltérő ára volt Ausztriában és Németországban, de ez annyira szúrta a reklámnézők szemét, hogy egyszerűen nem volt fönnttartható – a mosóportól a szemészeti precíziós berendezésig terjedő körben.

---

¹⁸⁵ Hozzá kell tennünk: ez világtendencia volt, és döntően az amerikai központi bank által választott könnyű pénz stratégiájából következett. Ezt a Bank of Japan és a Bank of England saját jószántából követte, az EKB-nak pedig – már Mario Draghi elnökké választása előtt – lényegében nem volt más választása, különösen 2009 óta nem.

4. Könnyen számszerűsíthető, ha valaki nem látja be az ismert tények alapján, hogy az euró övezetbe *befektetni alacsonyabb költség szintet és nagyobb befektetői biztonságot jelent* a kezdetektől fogva, mint az euróövezeten kívül. Ha másra nem gondolunk, az övezeten belüli árfolyamkockázat hiánya és az egy ár elvének egyre gyakoribb érvényesülése ezt önmagában magyarázza. Hasonlóképpen az árak közvetlen egybevetethetősége – ami az előző pont tárgya volt – önmagában megalapozottabb kalkulációt és kiszámíthatóbb jövedelmi és megtérülési viszonyokat jelent. E mozzanatok – amikről a nagy elméletek nemigen szólnak – *meghatározóak a kis és nagy cégek üzleti döntéseiben.*

5. Mint láttuk, *az árak összehasonlíthatósága és az értékesítés szabadsága*¹⁸⁶ miatt az egységes piac – különösen a verseny növekedése révén – *jelentős és tartós jóléti előnyök forrása* a fogyasztói többség számára. Épp ezért a piacon való jelenlét – a kerítésen belüli élet – önmagában számos és többnyire nem is számszerűsített előny forrása mind a jólétben, mind az életminőségben.

6. Végül nem becsülhetjük le a közös *uniós szabályozás és intézményi rendszer* működésének hatásait, amelyek az új tagállamok számára túlnyomórészt kedvezőek voltak, ismét a jóléti hatások és az átláthatóság, nem a szabályozó hatóságok és a politikai önkény szempontjából vizsgálódva. Amikor a versenypolitika – több-kevesebb sikerrel – korlátozza az állami támogatások vég nélküli folyósítását, vagy megakadályozza, hogy a piaci szereplők közt származási országuk, méretük vagy tevékenységi körük szerint hátrányos megkülönböztetéssel éljenek, akkor az új tagország jogállamiságát is, és polgárainak jólétét is szolgálja. Amikor kártérítést ítél a strasbourgi Európai Emberi Jogok Bírósága azoknak, akiknek válóperét a magyar bíróság tizenhárom éven át volt képes elbírálni, felhívja a figyelmet arra, hogy hazánkban a jogállam ideája és valósága közt mekkora a szakadék, és hogy ennek megszüntetésén dolgozni államérdek is lenne.

7. A főntebb csak vázlatosan előadottak alapján ismételten és világosan belátható, hogy *a limesen belül lenni egyértelműen előnyösebb volt*, mint bárkinek az ajtón kívül maradni. Ez a megfontolás gyakorta háttérbe szorul azokban a vitákban, amelyek immár másfél évtizede folynak arról, hogy az unió milyen irányba haladjon tovább, továbbá hogy miképp mérsékelhetők a túlbonyolított eljárások

---

¹⁸⁶ Mulatságos, ahogy a magyar tej- és sajttermelőket az olcsóbb szlovák kínálattól védeni próbálja a minisztérium, nyilván hiába.

és döntési rend okozta veszteségek. Az új tagállamok számára sem a nemzetgazdasági szinten elhanyagolható jelentőségű transzferek és a kétes hatékonyságú hagyományos területek, így a kohéziós és a mezőgazdasági politika volt a hozamok forrása. Sokkal inkább a főntebb tárgyaltak, vagyis a schengeni rendszer biztosította korlátlan személyi mozgás, a négy szabadság keretében megvalósuló tőke- és áruáramlás, a közös szabályozás kiszámíthatósága miatt jobbá váló befektetői megítélés és a kalkulációt magabiztossá tevő stabil közös valuta volt a lehetőségek forrása. A következő fő fejezetben térünk majd ki arra, melyik ország mennyire tudott élni ezekkel a lehetőségekkel, és min múltott sikere vagy éppen sikertelensége.

AZ INTEGRÁCIÓ ÁTRENDEZŐDÉSÉNEK HATÁSAI

Az előző fejezetben bemutatuk, hogy az európai integráció a 2007-et követő évtized alatt alapvetően átrendeződött. Mint a korábbi időszakokban is megfigyelhető volt, az integráció elmélyülése nem a kelet- és közép-európai új tagállamok szempontjai és érdekei szerint haladt, hanem a nagy, meghatározó magországok szempontjai és alkui, közgazdasági és politikai törekvései alakították az intézmények és a politikák változását. Most nem térünk vissza e változások értékelésére és értelmezésére. Adottnak vesszük mindazt, ami történt, és ehelyütt is arra az egy kérdésre keressük a választ, hogy mindeme folyamatok *mennyiben segítettek vagy gátolták az új tagállamok beilleszkedését a világháramba*, gazdasági és politikai fölzárkózásukat és az ezt szolgáló megoldások kimunkálását.

1. Mint láttuk, az átalakulás talán legfontosabb vonása az volt, hogy a Lisszaboni Szerződésben foglaltakkal éles ellentétben a nemzetek fölötti és a technokratikus logikát követő döntések köre kiterjedt és intézményesült. Se az Európai Stabilitási Mechanizmus, se a Költségvetési és Bankunióban összegzettek, se az EKB végső hitelezői és kvázi-fiskális szerepvállalása *nem tekinthető rögtönzött, átmeneti, egy-két éven belül megszűnő vonásnak*. Mint láttuk a korábban szorgalmazott *exit strategy* immár a résztvevők többsége szerint nem is szükséges, nem-hogy sürgető lenne. Az EU nem szabadkereskedelmi övezet a nemzetállamok között, hanem egy államközösség minden fontos jegyével rendelkezik, a pénzkibocsátási jogtól az önálló jogalkotás és jogalkalmazás lehetőségén át a katonai és belbiztonsági fellépésig bezárólag (igaz, ez utóbbiban még meglehetősen kezdetleges, de a deklarációkon azért messze túlmutató megoldások léteznek. Ezek

a közös határőrizeti szervezettől, a *Frontex*-től a bűnüldözésben tevékeny rendőri szervig, az 1999 óta hágai székhellyel működő Európai Rendőrségi Hivatalig, az *Europol*-ig) terjednek.

Önmagában véve a hatáskörök följebb csúszása, ahogy az uniós zsargonban mondják, a „közösségi módszer” szerepének növekedése nyilván nem kifogásolható. A döntések, mint láttuk, rendre a Tanácsban születnek, és a Parlament hagyja jóvá őket, a központi bank és a bíróság pedig felhatalmazásának aktivista értelmezésével kitágította mozgásterét. Ez ellen csak a szuverenista megközelítés hívei háboroghatnak, de ők sem tudtak jobb megoldásokat javasolni, amikor az új megoldások megszülettek, a precedenseket megteremtették.

Önmagában az, hogy valamiről közösen és *a közösen döntenek, nem jelent semmiféle korlátozó, hatékonyságlerontó elemet*, amennyiben demokráciák egyenrangú együttműködésében működött, és működik jelenleg is. Ellenkezőleg: e megoldások mintegy betetőzték mindama kezdeményezéseket, amelyek még a Kohl–Mitterand-korszak döntéseiből következtek. Utóbbiak a valutaunió működőképességének szempontjaira tekintettel és a külső sokkok megelőzésére, kezelésére váltak szükségessé az egy piac – egy pénz rendszerének belső logikája alapján.

Ezért azoknak, akik az Európai Monetáris Unióban részt vesznek – a kisebb és új államok –, kimondottan előnyös, hogy a szokásosnál gyorsabb és hatékonyabb döntések születnek¹⁸⁷. Bizonyára az észt vagy a szlovák bankrendszer kevésbé lenne ütészálló önmagában, mint a Költségvetési és Bankunió korábban leírt rendszerében és védőhálójával felszerelve.

2. Az Európai Bíróság és az Európai Központi Bank *nemzetek feletti működési módja és hatásköre nem az elmúlt évtized terméke*. Az kétségtelenül igaz, hogy a Bíróság ítéleteiben és a bank szerepértelmezésében fölerősödött a közösségi szempont, az unió egészének szempontja, és a korábbinál sokkal kisebb teret engednek az egyes országokon belül a politikai osztály kizárólagos szempontjait vagy épp gazdasági érdekét egyoldalúan megjelenítő, régi vágású politizálásnak. Vonatkozik ez a piacvédelemre, egyes kiemelt cégek/bankok védelmére, vagy épp a végrehajtó hatalom túlsúlyát a másik két hatalmi ág és a sajtó, valamint a civil társadalom ellenében fölerősíteni próbáló kezdeményezésekre.

---

¹⁸⁷ Az uniós válságkezelés részleteiről és újításairól átfogó elemzést ad (Györffy, 2018).

Nicholas Sarközy ama ötlete, hogy a francia cégek „hozzák haza” a munkahelyeket az új tagállamokból, nem aratott sikert. A görög és a portugál baloldali kormánynak az a kísérlete, hogy az EKB-t még a jelenleginél is lazább pénzpolitikára készítsék, elbukott. Az európai szemeszter – voltaképp szankciók nélkül is – *a korábbiaknál fegyelmezettebb költségvetési gyakorlatot eredményezett*, Franciaország kivételével voltaképp mindenütt, még Dél-Európában is. Eközben nem akadályozta meg, hogy bárki – például Szlovákia vagy Románia és Lettország – az uniós átlagnál alacsonyabb adókulcsokat vessen ki, vagy hogy vállalkozásbarátabb közpolitikát folytasson.

A bankrendszer stabilitását szolgáló mérések, a stressztesztek és a közös felügyelet szigora együttesen *a pénzüintézetek meggondoltabb működéséhez, feltőkésítéséhez és az adófizetői pénzekkel való gondosabb bánásmódhoz* vezettek. Mivel a legtöbb állam bankjai – Írországtól Spanyolországig – egyre inkább saját lábukra tudtak állni, *a közadósság ezen ok miatti növekedése megállt*, sőt csökkenésnek indult. Ez a pénzügyi gyógyulás egyik jele.

Igaz, hogy a magyar, a lengyel és a szlovák bankok nem igényeltek állami megsegélyeket. Az is igaz, hogy ezeknél sokkal ritkább volt a meggondolatlan hitelezés, a nem banki területre történt túlterjeszkedés, mint a német és a francia társaiknál. *Ugyanakkor nem állítható, hogy az unió egészében kialakuló kötöttebb költségvetési politika és a bankrendszer tartósan válságállóbbá tétele ne állt volna az új tagállamok érdekében.* Már csak azért is, mert mind a banktulajdon, mind a gazdaság hitelezése terén a nyugat-európai pénzüintézetek tartósan meghatározó szerepre tettek szert az átalakult országokban.

3. A vizsgált évtizedben *meredeken csökkent a hagyományos ágazati politikák szerepe.* Nemigen tudunk olyan sikertörténetről, ami az unió közös agrárpolitikája vagy épp a kohéziós politika témájához kötődne. Utóbbi kevésbé meglepő, hiszen ahogy a rendkívül részletes elemzések (Swinnen, J. szerk., 2016) bemutatták, a közös mezőgazdaság-politikában 2013-tól lényegében semmilyen reformra nem került sor. Sőt, a terület „zöldítését” és a tájvédelem és az idegenforgalom irányába történő elmozdítását célzó törekvések is megálltak, és visszajukra fordultak, a területalapú és közvetlen, vagyis jövedelepótló támogatások javára.

Mivel ma már az uniós polgárok közül a közös agrárpolitika hasznélvezői kimondottan a jobb módú közép- és nagyvállalkozók, e terület vívmánykénti kezelése társadalompolitikai alapon nem támogatható. Mivel az uniós GDP-nek alig másfél százaléka származik e területről, nyilván indokolatlan a közös kiadások közel 40%-át ide fordítani. Szó sincs tehát arról, amit az érdekképviseltek

fáradhatatlanul ismételnék, ami szerint *e terület megőrzése, súlyának változatlanul hagyása az új tagállamok „létérdeke” lenne a jövőben, vagy akár a jelenben is.*

4. A vizsgált évtizedben a válságkezelő lépéseken túl az EU-ban néhány új szakpolitikai terület vált jelentőssé, mindenekelőtt *a környezetvédelmi és a szociális politika* (Falkner, G – Müller, D., szerk., 2014; Bruszt – McDermott, szerk., 2014). Ezen a téren – például a rendszeresen megjelenő Eurobarométer felmérései szerint – a közösségi politika megjelenése és a polgárok elvárásai egymással találkoznak.

Utóbbit azért is érdemes kiemelni, mert az új tagállamok döntéshozóinak jelentős része kimondottan mint fölösleges luxusra, mint a gazdag országok homokozójára tekint e területekre. Pedig könnyen belátható – amit a fenti két kötet be is mutat –, hogy egy modern gazdaságban a szabályozói hatalom jelentősége messze meghaladja az – ellenőrzött és elszámoltatható – költsékezésben rejlőt, különösen akkor, ha ez utóbbi eleve nemzeti hatáskörben maradt.

Az új integrációs politikák összefüggésében két észrevétel lényeges. Egyfelől: az igaz szakadék nem a régi és az új, hanem *az északi és a déli tagállamok közt* figyelhető meg. Mindkét terület lényegében értékteljesített, vagyis a döntéseket a társadalmi elvárások és megközelítésmód alakítja. Másfelől: *az új tagállamok saját ötletekkel, kezdeményezésekkel lényegében egyáltalán nem járultak hozzá* ahhoz, ahogy e két terület szabályai alakulnak. Holott kézenfekvő az, hogy aki a szabályt kialakítja, annak a szempontjai fognak érvényre jutni. Úgy tűnik, a *skandinávok e területen nem pénzügyi erejük, hanem mentalitásuk okán kerültek ismételen lépéselőnybe az új EU-tagállamokkal szemben.*

5. *Jelentősen megnőtt* a vizsgált időszakban az EU nem gazdasági dimenzióinak, így *a közös belbiztonsági, valamint a közös kül- és védelmi politika szerepe*. A polgárok számára az EU már régóta nem a tejkvótát jelenti, hanem a menekültáradatot, Schengen megőrzését vagy feladását, az Oroszországgal és a Törökországgal szemben folytatott politika fordulatait.

Az új tagállamok e területeken is *kivételesen politikáátvevők maradtak*, nem váltak politikaformálóká. A közös külpolitika erőteljesen a tagállami hatáskörféltes jegyében alakult, aminek Nagy-Britannia volt a zászlóvivője. De sokat mond a helyzetről az, hogy 2011-ben sem a líbiai, sem a szíriai konfliktus ügyében nem lépett föl az unió mint egység. Mi több, a kelet-ukrajnai harcok csillapítására született minszki megállapodásból 2014-ben „kifejejtették” Frederica Mogherinit, az EU külképviseletét (*High Representative*).

Az a tény, hogy mára Törökországgal és Oroszországgal külön-külön „stratégiai partnerséget” kell létrehozni, önmagában is minősíti – még hozzá kedvezőtlen színben – az EU 2004-ben létrehozott szomszédságpolitikáját. Az *European Neighbourhood Policy* néven futó kezdeményezés egybevonta a Földközi-tenger térségével és a keleti, bővülésből kimaradt országokkal (de nem Oroszországgal) folytatandó kapcsolatokat. Nem kell nagy szakértelem annak belátásához, ami kezdettől fogva kiderült: ezek bizony nagyon más igényű, történelmű, gazdaságú és így más-más szakértelmet igénylő területek, amelyek nehezen férnek meg egy tető alatt, pusztán azért, mert felügyelőjüknek így könnyebb az élete (bürokratikus, de nem tartalmi értelemben).

Az említett országcsoportban az a közös, hogy *sem furkósbot, sem mézesmadzag* nem maradt az unió kezében. Eközben – a 2000-es évek elejének némileg idealisztikus hangulatát megjelenítve – úgy vélték: úgyis mindenki axiómaszerűen az EU-hoz akar hasonlítani. Így az „európaizáció” folyamata akkor is lendületesen halad előre, ha *sem tagsági státus, sem az ezt megalapozó anyagi források, sem az elhajlókát büntető szankciók* nincsenek az uniós fél kezében.

Ma már tudható, hogy sem az EU fogadókészsége, sem az adott területeken kifejtett aktivitása nem volt elég ahhoz, hogy e kedvező folyamatokat fönntartsa. Ukrajna 2013. decemberi szétrobbanása és a Krím-félsziget ezt követő orosz elcsatolása napnál is világosabbá tette az EU befolyásának határait. *Az unió képes felkavarni a vizet, de a hullámokkal már nemigen tud mit kezdeni.* Az arab tavasz, különösen Egyiptom 2012–14 közti fejlődése ismételten rámutatott arra, hogy az európai politika befolyása még a kulturálisan hozzánk közel álló területeken is nagyon gyenge.

Míg Oroszország egyre öntörvényűbbé váló politikájával az EU sem nem tudott, sem nem akart semmit kezdeni, Törökország 2005-ben teljes jogú tagjelölti tárgyalásokba kezdett. Igaz, 2009-2010-től egyre világosabbá vált, hogy a török fordulat nem kedvez az uniós tagságnak.¹⁸⁸ Miközben a török kapcsolat az EU némely nagy országában a belpolitika játékszerévé vált, a migrációs hullám megállítása 2016-ban német vezetéssel kialakult megállapodás fölértékelte Erdogan elnök és országa jelentőségét.

Ezek az áttekintésünkön messze túlmutató folyamatok külön is kiemelték azt, ami a többi részterületen világossá vált: aktív részvétel és szerepvállalás nélkül *a közös politika túllép az új tagokon.* Ugyanakkor az új tagok meg sem kísérelték, hogy érdekeiket – a skandináv államokhoz vagy a Beneluxhoz hasonlóan

---

¹⁸⁸ Ld. Waldman – Caliskan 2016; Cizre ed. 2016.

– a közös révén érvényesítsék. Külpolitikailag tételezett, erősen érzelmileg motivált különutasságuk nem bizonyult eredményesnek. A visegrádi együttműködés csak a deklaratív diplomácia terén jelent lehetőséget. Mint látható, minden olyan esetben, amikor komoly politikai vagy gazdasági érdekről van szó, az erősebb kutyához dörgölőzés gyakorlata felülírja ezt a közösséget.

Mindent egybevéve, *az uniós politika korlátozott sikere nem fordítható le úgy, hogy az megnövelte volna az új tagállamok mozgásterét.* Épp az új tagok számára fontos területeken nem működik a közös. Különösen igaz ez a dublini egyezmény és a schengeni határvédelem kérdésére, a tömeges ellenőrizetlen migráció kezelésére. Miközben a 2015-ben indult migrációs hullám sok tekintetben felülírta az érvényes szabályokat, új közös megoldások megszületésére még várni kell. Ez – az előzőekkel együtt – nyilván kedvezőtlen az új tagállamok számára.

KÖZTES MÉRLEG

Az Európai Unió, mint több oldalról bemutattuk, alapjaiban rendeződött át az általunk vizsgált évtizedben. Ez az átalakulás kisebb részben követte az uniós irodalmat is jellemző konstruktivizmust és a jogias hagyományokra építő Európa tanulmányokban kibontakozó fő áramot. Az általunk taglalt, korszakos jelentőségű, az integráció minőségét megváltoztató fordulatokat a szakirodalom főnt említett – és az oktatásban máig is *uralkodó* – két irányzata *sem nem jelezte előre, sem nem javasolta.* A fordulat a gyakorlat igényei alapján, lényegében a külföldre – gazdasági, politikai, népmozgalmi – változások nyomása alatt, a rög-tönzések sorával, majd utóbb azok egyfajta formális egyberendezésével jött létre. A hayeki *kísérlet és tévedés módszere* működött ismét.

E fejezetben öt témakör köré csoportosítva tekintettük át az újdonságokat, és nem követtük az unióról szóló elemzések leíró jellegét, a formális szabályok ismertetését és javításukra irányuló ötletek kettőse alkotta tárgyalási módot. Megállapítottuk, hogy *az unión belül végbement nagy ivű változások túlnyomó része vagy kifejezetten előnyös volt az EU új tagállamai számára, vagy legalább nem akadályozta, hogy észszerű, előremutató, a változásoknak inkább elébe menő, semmint utánuk kullogó politikákat alakítsanak ki.* Az 1930-as, 40-es és 50-es évektől eltérően nem állítható, hogy Közép- és Kelet-Európa gazdaságai a történelem áldozatai lettek volna. *Nem volt olyan külső meghatározottság, sem politikai, sem gazdasági, ami a vizsgált országokat vagy sorstársaikat – az e kötetben*

külön esettanulmányban nem vizsgált rendszerváltoztatókat – *eleve a parkolópályára kényszerítette volna.*

Ugyanakkor az is megállapítható, hogy a vizsgált országok a világgazdaság egy kevésbé dinamikus régiójához illeszkedtek, történelmi, földrajzi és kulturális meghatározottságuk okán. Ez a térség kedvezőbb volt annál, mintha bármely országot magára hagyták volna. Még kedvezőbb volt annál, mintha az újjáéledő orosz birodalmi törekvések, vagy a Közép- és Közel-Kelet bukott államai jelezte közegbe kerültek volna, mint mondjuk kaukázusi sorstársaik vagy a mediterrán térség államai. Az a fajta szívó hatás, ami az új gazdaságföldrajz elmélete szerint jó hatással lehetett volna, és egy ideig legalább pótolhatta volna a távlatos, az intézmények építését is fontosnak tartó politikát, nem volt jelen.

Mivel ez az évtized a sok tekintetben elvesztegetett előző évtizedre épült, az újítások pedig a térségen kívüli eseményekre reagáló, a térség sajátosságait nemigen vizsgáló erőközpontokban születtek meg, *a fordulatok jórészt megtörténtek a közép-európai országokkal.* A fordulatok általában nem voltak lesújtóak. Ugyanakkor – saját passzivitásuk okán is – a közép-európai országok nem kezdeményeztek olyan nagy léptékű változtatásokat, amelyek a következő időszak megalapozását, a teljesítmény folyamatos javulását előre vetíthetnék. Épp a kül- és belbiztonsági politikában, ahol számukra talán a legfontosabb lett volna a kezdeményező, újító megközelítés, az uniót a sodródás, az események utáni kullogás, a koncepciótlanság jellemezte. Az Európai Szomszédsgápolitika (ENP) 2004–14 közt *az automatikus javulás kényelmes, de hamis tézisére épült.* A Krim annexiója óta az EU közös külpolitikája széttöredezett, a tagállamok – különösen a nagyok – visszavettek szinte mindent saját hatáskörükbe. Ezzel pedig lecsökkent az esélye annak, hogy a közép-európai térség kis és közepes országai érdekeiket – holland és ír módra – a közös politika képviselője révén és által tudják érvényre juttatni.

A közép-európai országokat kedvezőtlenül érintette az, hogy *sok tekintetben természetes szövetségesüknek számító Nagy-Britannia hátat fordított az EU-nak.* Ezzel nem pusztán egy, Oroszország erejét részben ellentételezni képes katonai hatalommal lett kevesebb, bár a NATO keretében az együttműködés fennmarad, sőt erősödhet is. Hanem egy olyan hatalom is távozott, amelyiknek a Közel- és Közép-Kelet zavaros ügyeiben jelentős tapasztalata és ráhatása van, s amelyik az ellenőrizetlen és korlátlan beáramlást egyetlen kormányszata idején sem tolerálta (eltérően a görög és olasz gyakorlattól).

Nagy-Britannia távozásával a nemzetek fölötti megoldások lehangosabb és egyben leghatásosabb ellensúlyát jelentő, nagy jogi hagyományokkal bíró és a

közös eljárásokban megkerülhetetlen partner esett ki az együttműködésből. Az angol pragmatizmus jól ellensúlyozta a franciák és a németek ideákhöz való túlzott kötődését, a gyarmatbirodalmi tapasztalat segítette a sokféleség eltűrését, elvi és gyakorlati szinten. Miközben a felsoroltak minden észszerű együttműködésben alapvetőek, és nem kell hozzájuk a meleg vizet föltalálni, a brit kilépés óta készült programdokumentumokban gyakorta ismét feltűnik a felsoroltakkal nem számoló, mindenre „több Európát” javasoló – régi, de nem eredményes – közelítésmód. A válasz erre bizonyára nem lehet más, mint a már végbement és elkerülhetetlen differenciálódás elfogadása (Martonyi, 2017, 12–13. old.), ugyanakkor a fenti cikk fejtegetéseitől eltérően aligha kerülhető el, hogy a Költségvetési és Bankunió nemzetek feletti megoldásaiból kimaradók tartósan a másodosztályra szoruljanak.

Nagy-Britannia nyilván sem földrajzilag, sem pénzügyileg, sem katonailag nem kerül távolabb Közép-Európától. Valószínűsíthető, hogy a kilépési tárgyalások jó szándékú és gyakorlatias lefolytatás esetén *az Európai Gazdasági Tér (EGT; European Economic Area, becenevén „EFTA plusz”) megoldáshoz hasonló kiutat eredményeznek*. Mint ismeretes, Norvégia és Svájc az EGT keretében még a schengeni övezetnek is részese, miközben az ottani közigazgatásnak nem kell vég nélküli brüsszeli ülésezéseken részt vennie és a csokoládé mibenlétéről vagy a pincérnők megengedett dekoltázsáról szóló épületes EP-vitákban aszalódnia.

Mivel a brit kiválás két fő motívuma a bevándorlás ellenőrzése és a közösségi befizetések megszüntetése volt, *e két célt az EGT keretében anélkül is el lehet érni*, hogy a szigetországot a kontinenssel összekötő tudományos, kulturális, kereskedelmi, katonai és személyes *kapcsolatok kiterjedt hálóját szét kellene szakítanunk*. Ebben a változatban Közép-Európa továbbra is meríthetne – inspirációt és támogatást – a brit megoldásokból, miközben az EU-ban végbement átrendeződések kedvező hatását is megőrizheti. Igaz, ehhez a valutablokkon kívüli, örökös cserejátékos és labdaszedő pozíciójához nem kellene olyan erősen ragaszkodni, mint ahogy azt a cseh, a lengyel és a magyar politikai osztály tette a 2007 és 2017 közötti évtizedben.

Az új normalitás Közép-Európa számára tehát jelentős kihívásokat jelenít meg. *Egyszerűen érvényét veszítette a „győztes csapaton ne változtass” alapelve*, amit talán a legélesebben Lengyelország és Oroszország példája szemléltet. Ezzel szemben szinte vagy teljesen múlt nélküli szereplők bemutatják: a földrajzi vagy a történelmi helyzet nem fátum, nem sorsszerű meghatározottság, ahonnan nincs kiút. *Az alkalmazkodóképesség jórészt szerzett, tanult, nem öröklött tulajdonság a nemzetek esetében is*. Épp ezért mind a valóság megismerése, mind annak

közvetítése, és az ezzel összhangban álló döntések idejekorán történő meghozatala olyan felelősség, amit egyetlen ország vezető rétege sem háríthat másra – különösen a külvilágra nem.

Ez utóbbi szempontot hangsúlyossá teszi az e fejezet elején áttekintett új világgazdasági normalitás. Ebben a feltételrendszerben kicsi, tengertől elzárt, nagy történelmi hagyomány és nyersanyagkincs híján lévő országnak lenni már messze nem akkora hátrány, mint akár másfél évtizede is volt (Csaba, 2000). Az akkor már látható folyamatok fölerősödtek, és a földrajzi fekvés, a tőkeszegénység vagy akár a fizikai infrastruktúra nem kellő kiépítettsége többé nem meghatározója a nemzetközi sikernek.

Annál meghatározóbb a társadalom értékrendje, ebben az összefüggésben a kormányzás minősége, az oktatás és a társas kapcsolatok milyensége, a vállalkozókész és sikert elismerő klíma megléte vagy hiánya. Ez utóbbi, puha tényezők magyarázzák azt, hogy miközben egyes, korábban sikeres nagy országok – mindenképp Japán és Nagy-Britannia – elveszítették vezető pozíciójukat, korábban alig ismert szereplők, Dél-Koreától Szingapúrig és Mauritiustól Chiléig, vagy épp a szokásos mércék szerint reménytelen Luxemburgig *semmi jelét nem mutatják a neoklasszikus elméletben szükségeszerű növekedési lelohadásnak.* Mint láttuk, ez a fejlődésnek csupán a kevésbé lényeges, mennyiségi oldala, amit a minőségi és a szerkezeti változások töltenek ki tartalommal, de ez utóbbiak terén az említett országok előnye csak nőtt a rendszerváltoztatókkal szemben a vizsgált évtized alatt.

Az előrettekintő, az IT és a virtuális alkalmazások társadalmi hasznosítására épülő negyedik ipari forradalom tehát óriási esélyt ad a jól vezetetteknek. Ezzel szemben – a négy évtizeddel ezelőtti helyzetet idézve – súlyos csapás mindazok számára, akik az első ipari forradalom logikája és feltételrendszere szerint rendezik be gazdaságukat, az alacsony energiaárakra, a központi vezérlésre és a külterjes növekedésre, a nagyságrendi megtakarításokra építenek. Ismeretes, hogy a szovjet birodalom bukását végeredményben épp egy hasonló félrekormányzás okozta. Az energiaárak strukturális okokból előállt meredek csökkenése tartós irányzat¹⁸⁹ – ez is sok tekintetben ismétli a négy évtizeddel korábban megfigyelt világgazdasági korszakváltást.

---

¹⁸⁹ Egyfelől az amerikai palagáz termelésbe vétele tartós túlkínálat forrása. Másfelől a műszaki fejlődés a világ fejlett részén mindenütt erőteljesen energiamegtakarító jellegű megoldásokat terjesztett el. Igaz ez a hagyományos területekre – a közlekedéstől kezdve a lakások és az irodák fűtéséig és világításáig –, és még sokkal inkább igaz az energia felhasználásától lényegében független módon jövedelmet termelő virtuális alkalmazásokig.

Összegezve: a 2007-et követő időszakban sikerült a válságot kezelni, de kevésbé sikerült az új normalitás jelentette kihívásokhoz alkalmazkodni. Az önértékén vett teljesítmény nem rossz – láttuk a foglalkoztatás javulását, az adósságcsapda megszüntét, az árstabilitás kialakulását, az árfolyam stabilizálódását és a kamatszint csökkenését. Ugyanakkor kevésbé javul a versenyképesség – esetenként kifejezetten romlik – mert romlanak az azt hosszabb távon meghatározó tényezők. Utóbbiak közé tartozik a kormányzás minősége¹⁹⁰, az oktatás színvonala, az állami újraelosztás mértéke, a döntésekben való részvétel és a közbizalom, az átláthatóság, kiszámíthatóság, a demokráciával való elégedettség. Utóbbiak a modern közgazdaságtanban már nem kívül, hanem belül tárgyalt tényezők, az ösztönzők, a percepciók és mindezek hatásra a fenntarthatóság szerves és alakító összetevői.

E rövid összegzésből is látható: az, hogy a kedvező és kedvezőtlen világitirányzatok végeredményben a lemaradás vagy a felzárkózás irányzatát erősítették-e meg, az a harmadik évtizedben is az egyes országokon belüli erőviszonyoktól, szellemi áramlatoktól és az ezek egymásra hatásából kialakuló kormányzás minőségétől függött. A következőkben ezért megvizsgáljuk, hogy a kötetünkben példaként szereplő országok esetében mikor és mitől függött az, hogy előrébb vagy hátrébb soroltak a nemzetek versenyében.

HIVATKOZÁSOK

1. BRUNNERMEIER, M. – JONES, H. – LANDAU, J.-P. (2016): *The Euro and the Battle of Ideas*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
2. BRUSZT, L – MCDERMOTT, G. szerk. (2014): *Leveling the Playing Field: Transnational Regulatory Integration and Development*. Oxford – New York: Oxford University Press.
3. CIZRE, Ü. szerk. (2016): *The Turkish AK Party and its Leader: Criticism and Dissent*. Abingdon/Anglia – New York: Routledge.
4. CSABA László (2000): A kis országok világgazdasági alkalmazkodása. *Közgazdasági Szemle*, 47. évf. 9. szám, 662–679. old.
5. DOCQUIER, F. – RAPPOPORT, H. (2012): Globalization, brain drain and development. *Journal of Economic Literature*, 50. évf. 3. szám, 681–730. old.

---

¹⁹⁰ Ez messze nem merül ki a visegrádi országok mindegyikét sújtó korrupciós ügyekben, vagy a világbanki *Doing Business* c. kiadvány rangsorában elfoglalt szerény helyeken.

6. FALKNER, G. – MÜLLER, P. szerk. (2014): *EU Policies in a Global Perspective. Shaping or Taking International Regimes?* London: Routledge.
7. FELDSTEIN, M. (1997): The political economy of the European economic and monetary union: political sources of an economic liability. *Journal of Economic Perspectives*, 11. évf. 4. szám, 23–42. old.
8. FRIEDMAN, TH. (2008): És mégis lapos a Föld. A XXI.század rövid története. Budapest: HVG Könyvek.
9. GYÖRFFY Dóra (2018): *Trust and Crisis Management in the European Union Periphery*. London: Palgrave.
10. HUDECZ András (2012): Párhuzamos történetek. A lakossági devizahitelezés kialakulása és kezelése Lengyelországban, Romániában és Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 59. évf. 4. szám, 349–411. old.
11. KORNAI János (2015): Mit is jelent a tőke a 21. században? *Közgazdasági Szemle*, 62. évf. 9. szám, 909–942. old.
12. KOVÁCS Olivér (2017): Az ipar 4.0 komplexitása, I–II. rész. *Közgazdasági Szemle*, 64. évf. 7-8. szám, 823–851. old és 9. szám, 970–987 old.
13. KRUGMAN, P. (2012): *Elég legyen a válságból! Most!* Budapest: Akadémiai Kiadó.
14. MARTONYI János (2017): Differentiation or disintegration: rethinking and preserving the European Union. *Hungarian Review*, 8. évf. 5. szám, 3–13. old.
15. PIKETTY, TH. (2015): *A tőke a 21. században*. Budapest: Kossuth Kiadó.
16. SARGENT, TH. (2012): United States then, Europe now. *Journal of Political Economy*, 120. évf. 1. szám, 1–40. old.
17. SCHULTZ, TH. A. (1961): Investment in human capital. *American Economic Review*, 51. évf. 1. szám, 1–17. old.
18. STIGLITZ, J. E. (2016): *The Euro and Its Threat to the Future of Europe*. London: Allen Lane.
19. STIGLITZ, J. E. – GREENWALD, B. ([2014] 2017): *A tanuló társadalom megteremtése*. Budapest: Napvilág Kiadó.
20. SWINNEN, J. szerk., (2015): *The Political Economy of the 2014–2020 Common Agricultural Policy: an Imperfect Storm*. London: Rowman and Littlefield International.
21. VOSZKA Éva (2013): Államosítás – privatizáció – államosítás. *Közgazdasági Szemle*, 60. évf. 12. szám, 1289–1317. old.
22. VOSZKA Éva (2015): Államosítások – magyar fordulat vagy új európai irány? *Külgazdaság*, 59. évf. 11-12. szám, 3–22. old.
23. WALDMAN, S. A. – CALISKAN, E., szerk. (2016): *The New Turkey and Its Discontents*. London: C. Hurst Publ. Co.

X. A TELJESÍTMÉNYEK SZÓRÓDÁSA: OKOK ÉS KÖVETKEZMÉNYEK

Kötetünk eddigi fejtegetéseiből is kitűnhetett, hogy a rendszerváltoztató országok nagyon eltérő kiinduló, eltérő történelmi és intézményi adottságokkal, eltérő gazdasági teljesítményszinttel és eltérő értékrendekkel léptek be a történelem új szakaszába. Oroszországban a birodalmi gondolkodáshoz, a klasszikus cári hármashoz, a *gyerzsavnoszty* (nagyhatalmi lét), a *narodnoszty* (népiség) és a *pravoszavije* (ortodox igazhitűség) hármasához való visszatérés már a 90-es években megindult. Áttörése csak idő kérdése volt. Németországban viszont a hasonlóan erős nagyhatalmi törekvéseknek, a vezető hatalommá válásnak vagy épp *az államelvű megoldásoknak* a párhuzamos történelmi hagyományok ellenére *semmi jele sincs*. Az útfüggőség nem lehet általános magyarázó elv, hisz e kiemelt esetben egyre kevésbé tűnik relevánsnak.

Hasonlóképp kevésbé útfüggő Lengyelország. A kilátástalan, reménytelen, vergődés fogalmaival egyenértékű *polnische Wirtschaft* (magyarán zsidóvásár) helyzetéből Európa egyik legjobban teljesítő, a válságot legjobban álló és a rendszerváltozásban legsikeresebb állam lett. Ezzel szemben – ugyancsak nem pályafüggő okok következtében – a magyar történet ettől eltér. Nem kell különös honfibu annak leszögezéséhez, hogy ha az ország csak 2017 végére érte el a GDP, vagyis a gazdasági összteljesítmény 2008-ban egyszer már elért csúcscsúcsértékét, akkor esetünkben – a kormányzati ön-vállonvergetés ellenében – inkább az elvesztegetett évtizedről érdemes majd beszélnünk.

Előrebocsáthatjuk azt, hogy nem szándékozunk száműzni a történelmet az egyes országok teljesítményét magyarázó tényezők sorából. Ugyanakkor az sem kétséges, hogy *a történelem nem sárpárként jelöli ki az utat*. Inkább a lépcsőzetesség a jellemző: az egy évtizeddel ezelőtt történtek, például a 2006. őszi tüntetéshullám és annak hatása alatt 2010-re létrejött centrális erőter a 2010 utáni

közel egy évtized fejlődése szempontjából már mint történelmi adottság hatott. *Lengyelországban* a 2007–2009. évi válság sikeres kezelése mellett a nyugatos elit lemorzsolódása és hitelvesztése, személyiségeinek a lengyel közéletből történt távozása okán a gazdasági siker nem betonozta be a megalapozásában oroszán-részt vállaló kormányzó és vállalkozói réteget, a transznacionalizálódott területek és a képzett rétegek hangadóit, hanem a *vesztesek visszacsapását láthattuk* (Donald Trump elnökké választása és az angol kilépés előtt, de a nyugat-európai választásoktól élesen elütően). Végül *Oroszországban* a jecini zűrzavart követő központosítás nemcsak egy átmeneti és instrumentális lépésnek bizonyult, hanem két évtized lényegét határozta meg, a gazdasági és a jogállami szempontokat maga alá rendelve.

Utóbbi logika mentén talán megkockáztatható – az orosz történelem ismerői számára kézenfekvő – az, hogy csak idő kérdése volt, hogy másfél évtized növekedése révén megerősödött, de társadalmi támogatottságát ideák és a széles rétegek beemelése nélkül működő, Acemoglu–Robinson (2013) szóhasználatával „nem befogadó” rendszer katonai hódítással, a korábbiaknál közvetlenebb imperialista lépésekkel kíván a főntebb taglalt hagyományos hármas követelmény szerint sikeresnek mutatkozni. Ukrajna 2013-tól történt szétzilálása, az udvariasan – de félrevezetően – „befagyott konfliktusoknak” nevezett katonai aktivizmus – Moldovától Grúzián át Tádzsikisztánig – valamint a szíriai polgárháborúban hat éve tartó aktív katonai részvétel mind a hagyományos katonai hatalmi pozíció visszaszerzését célozta. Eközben – nem meglepő módon – a gazdaság kivértett, mi mást is tehetett volna (különösen az 1980-as évek második felét idéző csökkenő olajárak mellett).

A következőkben tehát a világgazdasági és az európai fejleményeket ismertnek véve mutatjuk be, hogy az egyes országok miben és miként léptek előre. Leírásunk semmiképp se tekinthető teljes értékű országtanulmánynak, inkább – a korábbiakhoz hasonlóan – egy-egy mini-esettanulmánynak, amiben *az adott államra jellemző sajátos, a többiektől eltérő megoldások bemutatására szorítkozunk*.

Azt vizsgáljuk tehát, hogy mitől, és nem azt, mennyire vagy hogyan lett sikeressé mondjuk a német gazdaságpolitika, amiből minden nagyobb újítás, unortodox megoldás idegen maradt. Miért nem értékelte a lengyel társadalom a gazdaság jó teljesítményét, miért vált katonáállammá a 90-es években még többé-kevésbé a „normális ország” célját követő Oroszország? Miért szorul vissza a

nemzetközi versenyképességben és a tőkepiaci megítélésben az a Magyarország, aminek kormányja 2010 óta minden fontos célját rendre elérte?¹⁹¹

NÉMETORSZÁG: EGY IGAZI GRADUALISTA SIKERTÖRTÉNET

A német gazdasági növekedés az általunk használt világbanki adatbázis szerint 2004 és 2008 közt 0,7 és 3,3% közt ingadozott, vagyis fejlett államhoz képest lendületesnek volt mondható. 2009-ben egyetlen éven át tartott a visszaesés, ami ugyan 5,6%-kal kétszeresen meghaladta az amerikai értéket, de már a következő évben 4,1, majd a több országban – köztünk nálunk is – kisiklással járó 2011-ben 3,1%-kal tovább nőtt, túlhaladva a válság előtti szintet. Azóta a növekedés a 2012-es 0,5% és 2017-re várt 2% közt ingadozott, vagyis mérsékelt, de pozitív értékű volt. Közismert, hogy ez az eredmény eredendően a déli tartományok, Bajorország és Baden-Württemberg 6%-ot is meghaladó növekedéséből és a keleti tartományok, mindenekelőtt Elő-Pomeránia és Brandenburg csökkenő teljesítményének átlagaként jön ki. Figyelemre méltó, hogy a politikai központ Berlinbe helyezése egyáltalán nem járt azzal a gazdaságélénkítő hatással, amit a maga idején tőle elvártak. Az építőipar húzta föllendülés átmenetinek bizonyult, a gazdasági erőközpont pedig Hamburg, München, Frankfurt és Stuttgart maradt a harmadik, általunk vizsgált évtizedben, mi több ezek szerepe még erősödött is.

Az infláció a vizsgált időszak éves átlagában 1,55 és 2,67% közt változott, 2009-ben a válság ellenére sem volt defláció, mert az adat enyhén pozitív maradt, 0,32%-kal, majd az ezt követő évekre 0,23 és 2,07 közt változott, 2017-re 1,7% körüli értékkel. Ez azt mutatja, hogy a német gazdaságban *az európai vitákat uraló depresszióknak és deflációnak nincsen nyoma.*

A munkanélküliségi ráta a vizsgált időszakban 2005-ben tetőzött, 11,7%-os értékkel, meghaladva az EU-átlagot. Ezután 2008-ig 7,8%-ra csökkent, majd a visszaesést követően 2010-re normalizálódott, 2012-re 6,8%, majd 2015-re 6,4 és 2016-17-re 6,1%-ot ért ez, jóval az EU-átlag alatt volt. Utóbbi az Eurostat szerint 2017 augusztusában 9,1% az euróövezetben, és 8,5% az EU-28-ban.

---

¹⁹¹ Utóbbiról részletesen Csaba, 2016.

A szélesebb értelmezés szerint fontosabb *munkapiaci részvétel* 2003-ban érte el mélypontját 57,5%-kal, ami a túlságosan nagyvonalú – főleg a keleti tartományokat érintő – előnyugdíjazási rendszert, valamint a hasonlóképp minimálisan feltételekhez kötött és tartós munkanélküliségi ellátást jelentette meg. A korábban már tárgyalt – eredetileg még a Schröder-kormány kezdeményezte, de utódai által keresztülvitt – Harz-reformok mindkettőn és a munkaadók ösztönzésén is változtattak. Mindezek hatására *a foglalkoztatási ráta még a válság évében sem csökkent a megelőző évi szint alá*, hanem 59,4% maradt. Mivel a lakosság előregedése komoly gond, ez nem tudható be a fiatal korosztályok jobb iskoláinak, bár utóbbi jelentősége is megemlítendő. 2012-re közel 60% majd 60,3%-ra nő 2016-ra a Világbank statisztikai kimutatása szerint. A közismertebb OECD-adat 77,6%, ami az EU-28-at jellemző 72,7 és a teljes OECD-re kiterjedő 71,3, valamint az USA által kimutatott 72,6%-ához mérhető.¹⁹²

A német államadósság is külön történet, nem utolsósorban a német alkotmányban rögzített ún. aranyszabály szerint. Ez azt írja elő, hogy új adósságot csak beruházási célból szabad fölvenni, eredendően minden évben ciklikusan kiigazítva, egyensúlyt vagy többletet kell produkálni. Ez az előírás válságos években és baloldali kormányok idején nyilván gyengül, és a német újraegyesítés is jelentős közkiadás-növeléssel járt. Ez magába foglalta a keletnémet állami és vállalati adósságok átvételét és a jelentősen lemaradt infrastruktúra fejlesztésére fordított összegeket is. Emellett erőteljes a korábbiakban tárgyalt *Finanzausgleich*, vagyis a gazdagabb tartományoktól a szegényebbek javára történő transzfer.

A *német konszolidált* közadósság 2004-ben az EKB szerint 64,7% volt a GDP-hez mérve, 2006-ig 66,5%-ra nő, majd 2007-re 63,6-ra csökken. Utána már a válság előtt, de azáltal tovább gerjesztve jelentősen meglódul, és 2010 végére 81%-ot ér el tetőpontján. Ezután csökkenésnek indul, és *2016 végére 67%-ra mérséklődik, vagyis közelíti a válság előtti szintet*, miközben az euróövezet arra büszke, hogy 90% alatt tudja ezt az értéket tartani.¹⁹³ Más szóval: Németország – nem egyedül, de nagy tagállamként különösen fontos módon – bemutatta, hogy be lehet tartani a mai világban is a keynesi maximákat, amennyiben *az adósság csak a válság kezelésére és annak időtartamára keletkezik*, utána pedig leépítik. Érdeemes föl idézni, hogy Angela Merkel erre a teljesítményre ígért rá

---

¹⁹² OECD: Labor force participation rate, letöltve: www.oecd.org/emp/labour-force-participation-rate/htm, 2017. szept. 4. A két szervezet eltérő mérési módszertanának taglalása kívül esik e munkán.

¹⁹³ Forrás: www.sdw.ecb.europa.eu/quickview/doc, letöltve: 2017. szept. 4.

2017. augusztus végén, amikor azt az ígéretet tette, hogy nem csinálnak négy éven át új adósságot, ami értelemszerűen az adósságrátának a GDP növekedésével arányos csökkenését eredményezné.

Milyen kép rajzolódik ki ebből az áttekintésből? Egyfelől azt látjuk, hogy a német gazdaságpolitikát – sok más országétól eltérően – *nem jellemzik a cikcakok, de az a merev, doktriner magatartás sem*, amivel a hozzá nem értők és a latin uniós tagállamok kötelességszerűen vádolják. Egyrészt: a munkapiaci reformok – és nyilván az ezzel járó oktatási többlet – a józan belátás és az évtizedes tanulás eredménye. Nem következik az immár Németországban is domináns főáramú gazdaságtanból és még kevésbé a baloldalt átható keynesi felfogásból sem. Az ordo-liberalizmus nyilván támogatná, de mint másutt kifejtettük (Csaba, 2014, 83–123. old.), *ezeknek a nézeteknek a hatása a kétezres évekre már elhanyagolhatóvá vált Németországban*. Képviselői nyugdíjba vonultak, és a tananyagokban sem szerepelnek, mintegy évtizede nem is jelent meg más e témakörben, mint az iskolának nevet adó, igen szűk körben olvasott és ma már szinte egyáltalán nem idézett ORDO-évkönyv.

Egy másik alapvonása a német gazdaságpolitikának a *ciklusokon átívelő folytonosság*. Ez jelentős részben, de korántsem kizárólag a kereszténydemokraták folytonos jelenlétével hozható összefüggésbe. Ugyanakkor, mint láttuk, a legnagyobb hatású munkapiaci reformokat a szociáldemokrata–zöld koalíció indította el, ámde utódaik ezt nem törölték el, hanem folytatták. Jól tették, hisz ezen a téren – mint az oktatásban és a nyugdíjrendszerben is – a legveszélyesebb az, ha a kormányt ide-oda rángatják, hol az egyik, hol meg a másik szakmai elképzelés nyer támogatást, és így semminek sincs kifutási ideje.

Hasonlóképp fixpontnak számít a *felelős államháztartási politika, a rendszeres és főképp fogyasztást fedező hiányok felhalmozásának kerülése*. Ez valóban élesen elüt a latin országok gyakorlatától, vagy akár a brit baloldali kormányzat megoldásaitól, sőt az amerikai extrém laza fiskális és monetáris kettőstől, ami jó két évtizede – Bill Clinton lelépése óta – érvényesül. Jól láthatóan ennek hatására nem „fagyott le” a német gazdaság, és a munkanélküliség is csökkent, mi több, a foglalkoztatási ráta is jelentősen megnőtt. A német modell – nem egyedül, de – kétségtelen gyakorlati példája annak, amit az „új normalitás” korábban már hivatkozott hirdetői kétségbe vonnak. Nevezetesen: hogy lehetséges és nyilván előnyös is, ha a pénzügyi szigor, az erősödő foglalkoztatás és a gazdasági növekedés úgy jár együtt, hogy az *a jövő nemzedékek vállára nem rak elviselhetetlen súlyokat*.

Míg a költekező politikát folytató európai államokban a gazdasági teljesítmény nem javult, ekképp a társadalmi feszültségek sem csökkenhettek, Németországban a gazdaság és a társadalom különféle oldalai közötti kedvező szinergia volt megfigyelhető.

Mi volt ennek a jó kimenetnek a hajtóereje? Csak találgatni tudunk, de néhány elemet biztos föl tudunk sorolni.

1. *A kormányzati politika szakszerűsége, kiszámíthatósága és folytonossága.* Utóbbi a szabálykövetés, nem a rögtönzés értelmében értendő, vagyis a lehető leghagyományosabb/ortodox értelemben. Figyelemre méltó, hogy a tárgyalt évtizedben nem láttuk nyomát az egyetemi emberek és az akadémiai magas tudomány képviselőinek korábban nem ritka szerepvállalásának. Ez azonban nem hozott „plebejus kormányzást”, se a gazdaságban, se más területeken.

2. *A kis- és közepes vállalatok meghatározó jellege,* amit Aurdetsch és Lehman (2016, 15–45. old.) a német modell innovativitásának, megújuló képességének legfőbb társadalmi bázisaként ír le. Utóbbi azért fontos, mert a társadalomtudományokban régi vita tárgya az, hogy a középvállalatok előtérbe állításának vannak-e a választási és koalícióképzési szempontokon túlmutató jelentőségük a gazdaság számára a globalizáció korában. Úgy tűnik – és Svájc korábban idézett példája is erre utal – hogy ma már nem igaz a „minél nagyobb, annál jobb” ötlete, néhány, természete szerint óriásvállalatot igénylő terület, például a repülőgépgyártás kivételével (de már a mini acélművek nagyon is gazdaságosak lehetnek).

3. A német társadalom és gazdaság *jelentős feszültségek nélkül transznacionalizálódott,* és bekapcsolódott a technika, az emberek és az információ globális áramlásába. Ez a folyamat már a 60-as évek eleje óta folyik, soha nem akadt el, és nem járt olyan robbanásközeli jelenségekkel, mint Franciaországban és Belgiumban. Nem ritka, hogy német professzor amerikai, és amerikai társa német egyetemen oktat. És – mint taglaltuk – ez messze nem korlátozódik a csúcsokra: a vendéglátástól a közlekedésig nincs is olyan terület, ahol „Németország a németeké” lehetne vagy lenne.

4. A korábban idézett két nézet közül úgy tűnik, *a szociális piacgazdasággal rokonszenvező, a szociális államot megvédő irány* (vö. Palánkai, 2017 is) az,

amelyik kiállta a gyakorlat próbáját. Németország a válságot jelentős társadalmi konfliktusok nélkül tudta kezelni, s mint láttuk a válság terheit – az Egyesült Államoktól eltérően – nem terhelte kizárólag a munkapiacra és az alsó 30-40%-ban lévő jövedelmi kategóriákra.

5. Németország – mint az előzőekben taglaltuk – úgy tudott az európai integráció motorjává válni, hogy a – különösen az újraegyesítés idején – sokak által rettegett hegemon szerepre sose tört és ezt partnerei se látják veszélynek. Az európai integrációban a francia–német tengely és az ide gyakorlati beemelt olasz és spanyol középhatalom és az erre igényt tartó lengyelek időnkénti részvétele *a nemzetközi kapcsolatok vitelének új módját valósította meg*. Igaz, főleg – szinte kizárólag – az EU-n belül, s annak szomszédságpolitikájában vagy globális – például környezetvédelmi, kereskedelempolitikai – szerepvállalásában sokkal kevésbé. Ez annyira meghatározó, hogy a leginkább mérvadó német elemzők (Hesse, 2017, 239–242. old.) ezt már hiányosságnak tekintik. Mindenekelőtt abban az összefüggésben, hogy *az EU-n belül is szükség lenne egy motorra*, ami föl vállalja az új realitásokból adódó vezető szerepet a polkorrektség ellenében is. Mindazonáltal ez a felfogás is igen messze áll – tartalmi okokból is – a visegrádi államok és a dél-európaiak által képviselt, két előző fejezetben taglalt szuverenista vonaltól, sőt *inkább annak ellenpontjaként* értelmezhető csupán.

6. Mindezen eredmények eltéphetetlenül kötődnek a második világháború után kialakított és az egymást követő nemzedékek által önértéknek, sőt vezérfonalnak tekintett *alkotmányosság/constitutionalism* alapértékéhez való ragaszkodáshoz. Ez a jól kidolgozott, szakmákon átívelő felfogás (Grotz–Toonen szerk., 2007) azt jelenti, hogy a végrehajtó hatalom bizonyos általános, az alaptörvénybe foglalt elvek és értékek iránt elkötelezett, azok elérését közvetlen érdek-érvényesítés ellenében is megőrzendő értéknek tekintti. Ez a – Németországban uralkodó – felfogás biztosította azt, hogy a bevezető fejezetekben többször is kiemelt liberális értékrend érvényre jutott, és eképp az egymással versengő, egymás mellett élő kultúrák jelenléte – Franciaországtól és Belgiumtól ismét élesen eltérve – nem vezetett azok összecsapásához. Hasonló szerepet töltött be abban is, hogy a gazdasági konfliktusok sosem süllyedtek osztályharccá, mint Nagy-Britanniában, Spanyolországban vagy Görögországban háború utáni történelmük némely szakaszában. *A társadalmi tanulóképesség fejleszthető*, ha nem is magától fej-

lődik. Ez pedig közvetlen gazdasági haszonra is lefordítható, a kiesett munkaórák vagy épp a terrorelhárítási költségek mérséklődése formájában.

7. Mindezek együttes hatására a – porosz hagyományokkal élesen szemben álló – részvétel és szubszidiaritás elve rendkívüli megerősítést nyert. Az együttdöntés/*Mitbestimmung* rendszere lényegesen mérsékelte és mérsékeli azokat a vitákat, amikből országos szintű feszültségek keletkezhetnének, gyökerénél kezelik a bajokat. A szubszidiaritás, vagyis az, hogy a német tartományoknak igen nagyfokú önállóságuk van az emberek életét közvetlenül érintő kérdésekben, így az iskolakezdés, vagy épp a munkavállalói jogok és az örökségvédelem ügyében, lehetővé teszi azt, hogy a nagyon eltérő háttérű régiók és emberek természetesnek vegyék a különbségeket. A – ma már messze nem csak Közép- és Dél Európából érkező – bevándorlók integrálásában ez a megközelítés alapvető. Nem hiába hívták már a 2014-ben világbajnokságot nyert labdarúgó válogatottat *International Elf*-nek.

LENGYELORSZÁG: SIKEREINEK ÁLDOZATA VAGY KIFUTÓ MODELL?

Ha a lengyel átalakulás első másfél évtizedét a nagy léptékű átrendezések, az érzelmeikkel áthatott és erősen ideologikus viták és a nemzetközi közvélemény erős figyelme jellemezte, a következő másfél évtizedben az ország fokozatosan *kikerült a nemzetközi érdeklődés középpontjából*. Ennek számos oka volt. Egyfelől, az ország politikai és gazdasági konszolidációjával megszűnt az az állandósult stresszhelyzet, ami az országot voltaképp 1918. évi újjáalakulása óta az európai politika homlokterébe helyezte. Ismeretes, hogy a második világháború voltaképp Lengyelország okán tört ki, hogy a második világháborút követő kényszerű népmozgásokban több mint öt millió lengyel települt át, hogy 1947-től egész 1990-ig ellenkormány működött Londonban, és a szovjet birodalom bukását az 1989 áprilisában lezárult kerekasztal-tárgyalások tették nyílttá.

A lengyel hazafiakon kívül nem sokan fogadtak volna nagy tétben arra a rendszerváltozás hajnalán, hogy *a történelmi átalakulási folyamat talán legnagyobb nyertese épp ez az állam lesz*. Igaz ugyan, hogy minél nagyobb a torzulás, annál nagyobb jóléti hatása van a torzító gyakorlat abbahagyásának. Ez azonban – mint a csődbe jutott cégeknél is – csak rövid- esetleg középtávon igaz.

A vállalatot talpra kell állítani – ez a *turnaround* – és nincs ez másképp a nemzetgazdasággal sem. Amint a rendszerváltoztatás – egy korábbi fejezetben taglalt – alapfeladatait elvégezték, a közepesen fejlett országok jellegzetes kihívásai jelennek meg, a nemzetközi integráció mikéntjétől a társadalmi integráción át a dinamikus, innovatív gazdasági környezet megteremtéséig és a fegyelmezett, szolid pénzügyekig terjedő körben. Utóbbi a helyzet és az adottságok függvénye, mint láttuk nincs egyenrecept, amit csak át kellene venni valami jó tankönyvből vagy világbanki elemzésből.

Oroszország elitjének nyugatos része *csak törekedett rá, amit lengyel társaik elértek: hazájuk „normális országgá” vált.* Stabil maradt a parlamenti demokrácia, a gyakori kormányváltások közepette is. Az ország bekerült a nyugati szövetségi rendszerbe, a NATO-ba és az EU-ba is. A gazdaság növekedési pályára állt, leküzdötték a kivitel hagyományos mezőgazdaság- és nyersanyag-függőségét. 1997-től megindult a külföldi működő tőke térnyerése és ezzel az ipar és a szolgáltatások – mindenekelőtt a korábban kőkorszaki szinten megrekedt pénzügyek – korszerűsödése.

A lengyel gazdaságban nem volt balti csoda, de nem volt ukrán vagy moldovai szintű szétesés sem. Mivel a külföldi megfigyelők inkább az utóbbira számítottak, viszont a gazdaság már 1993-tól tartós növekedési pályára állt, a lengyel hírek fokozatosan elvesztették különlegességüket. Mivel – mint láttuk – a nyugati integráció és a szerkezeti reformok ügyét a baloldal vitte keresztül, a külső megfigyelő számára már nyilvánvalóvá vált: ez nem a Balkán vagy a poszt-szovjet térség, ahol minden változás „több mint kormányváltás, kevesebb, mint rendszerváltás”. *A nyugati blokk tagjaként a lengyel gazdaság és politika beszűrült a demokratikus normálállapotba,* az olasz, a holland vagy épp az angol belpolitika fordulatai még élesebbek és izgalmasabbak is voltak. Nyolc évtized után Lengyelország, mint axiomatikusan izgalmas és robbanásveszélyes terület, megszűnt ebben a minőségében.

A jelen alfejezetben épp azt vizsgáljuk, hogy miért ért véget ez a vég nélkülinek tetsző békeidő 2015-ben, a radikális jobboldali Andrzej Duda elnökké és a radikális jobboldali PiS, a Jog és Igazságosság párt országgyűlési győzelmével. Utóbbiak meghirdették, és el is kezdték a korábban kialakult *alkotmányos berendezkedés átszabását,* és hozzáláttak *az állam gazdaságpolitikai szerepének megerősítéséhez is,* sok tekintetben lekörözve a hasonló irányt vett második és harmadik Orbán-kormányt (néhány hét alatt keresztülverve ama lépéseket, amelyek nálunk csak több év küzdelme után mentek át a gyakorlatba).

A lengyel gazdasági növekedésre 1996 – vagyis a békebeli szint elérése – óta a *rendkívüli kilengések voltak jellemzőek*, 0,1 és 8,1% közti értékeket fölvéve. A stagnálás évei – 2003, 2009 és 2013 – csak kisebb részben kötődnek a világgazdaság folyamataihoz, döntően a belső konjunktúra és a gazdaságpolitika alakította. Fontos sajátosság, hogy – eltérően Németországtól és Magyarországtól – Lengyelország ma sem exportvezérelt, hanem *meglehetősen zárt gazdaság*. A kivitelnek a GDP-hez mért aránya csak 47%, ami a magyar érték felének felel meg.

A lengyel gazdaság gyenge pontja – és a kommunista hatalom bukásának egyik fő előidézője – az ellenőrzés alól kiszabadult infláció volt. A hivatalos adatok szerint 1990-ben, vagyis a rendszerváltozás kezdetén 787% volt az éves érték. Ez a „sokkterápia” hatására 1991-re 79, majd 1992-re 46 és 1993-ra 37%-ra csökkent, ami jól jelzi a feszültség súlyosságát. A mérsékelt infláció évei után csak 1999-ben volt először egy számjegyű a drágulás éves mértéke, 7,14%-kal, és némi fölfutás után *csak 2002-től állt be az árstabilitás korszaka*. Ekkor -0,87% (2015-ben) és 4,24% (2011-ben) a két szélsőérték, ami átlagban megfelel az euróövezet gyengébben teljesítő országainak (vagyis nem ez akadályozza az ország euróövezeti csatlakozását). Az eredmény egyfelől áttörés a 70-es, a 80-as és a 90-es évtized inflációs politikájához képest. Másfelől viszont az áremelkedés ütemének ilyen jelentős szórása, mi több deflációs évek eltűrése arra utal, hogy minőségi értelemben bizonyára van még mit javítani. Hisz a gazdálkodók szempontjából *a kilengések nagysága fontosabb*, mint a – kalkulálható – szintje.

A lengyel költségvetési politikát *a doktrinerségtől és túlzásoktól mentes óvatosság* jellemezte a 90-es évek közepétől fogva. Az államháztartás hiánya általában 2 és 4% közt volt a GDP arányában, ami nagyjából és egészében Maastricht-konformnak volt mondható. Csak különleges helyzetekben – a 2003. évi és a 2009. évi dekonjunktúrára reagálva – alkalmaztak nagy léptékű ösztönző csomagokat, amelyek a GDP 6, illetve 8%-ára rúgtak. E lépések – az új normalitás híveinek nézetét nem követve – *átmenetiek és egyszeriek voltak*. A helyzet rendeződésével – és a növekedés, valamint az adóbehajtás erősödésével – a 3% alatti mértékekhez tértek vissza. Érdemes megjegyezni, hogy a magyart némileg meghaladó fejlettségi szinten már a lengyel növekedés – e nem megszorító politika mellett is – *a kifulladás jeleit mutatja* az 1,6 és 3,7% közti növekedési értékekkel. Ez bizony az uniós átlagot közelíti, nem egy fölzárkózó ország pályáját,¹⁹⁴ s ebben az értelem-

¹⁹⁴ Ebben az ironikus értelemben használja Halmai Péter (2014, 250–251. old.) az újfajta konvergencia fordulatát: még mielőtt megközelítenék az EU-magállamok szintjét, az új tagállamok

ben az egy időben sokat dicsért *lengyel modell is egyértelműen a kifulladás jeleit mutatja.*

A közpénzügyek szigorának valódi mutatója a közadósságnak a GDP-hez viszonyított aránya. Lengyelországban az első két évtizedben még fiskális konzervativizmus érvényesült, sosem szállt el az állam adóssága. Az évtized eleji 50% körüli szintről 2001-re 36,5%-ra csökkent, ami a vizsgált időszak mélypontja, és a maastrichti érték felénél valamivel több csak. Attól kezdve azonban *a költségvetés egyre ambíciózusabb, míg a növekedés lanyhább lett* (ez csak a keynesianusokat lepheti meg). A 2013-as ösztönző csomag idején tetőzött, 55,7%-kal, majd 2015-ig 50%-ra csökkent. Ezt követően – az új kormányzat aktivizmusát megjelölve – ismét növekedni kezdett, 2017-re, a hivatalos kozmetika ellenére is, immár 55% körüli értékre rúgva. Mivel az uniós mérce szerint viszonylag gyors, 3-4%-os növekedés nem az adósságcsinálás ideje, ez az önmagában kitűnő adat *egy veszélyes irányzat megjelenésére utal.*

Annál is inkább, mert az ország 2011-ben – Magyarországtól eltérően, de Franciaországhoz hasonlóan – el tudta érni azt, hogy az Eurostat nem számolja bele a közadósságba a nyugdíjrendszer évi hiányát, ami a GDP 3-4%-a. Ezért megmosolyogtató helyzet áll elő: a közadósság sose nő annyival, mint amekkora az éves hiány mértékéből adódna. Ögyes – mondhatnánk pestiesen, és elgondolkodunk: hogy is járna egy betéti társaság vagy egy családi vállalkozás, ha adósságait e módon könyvelné. Mindenesetre e tények – és különösen a gazdaságpolitika föllazulása – láttán nem vagyunk meglepődve, hogy mérvadó elemzők (Kolodko, 2017) úgy látják: az ország nagy lehetőséget szalasztott el, amikor a pénzügyi visszafogottság idején nem vezette be az eurót.

A lengyel gazdaság hagyományosan leggyengébb két pontja *az alacsony munkapiaci részvétel és a magas munkanélküliségi ráta* voltak. Különösen az 1993-at követő, viszonylag gyors növekedés mellett volt vissza az, hogy – a fejlesztés tökeigényességét, a munkapiac merevségét és a munkavállalók gyenge képzettségét tükrözve – a növekedés – az USA-tól eltérően – nem járt a foglalkoztatási mutatók javulásával. Ez a helyzet épp a 2010-es években kezdett jelentősen kedvezőbbre fordulni (ami első ránézésre némileg rejtélyessé teszi a politikai fordulatot).

A munkapiaci részvétel aránya – a 15–64 év közöttieknek a teljes lakosság arányában számított része – hagyományosan alacsony, mert a leépülő szocialista bürokrácia és nagyipar közismert túlfoglalkoztatási hatását sem a kis és közepes

---

növekedése a fejlettek szintjére lassul le.

cégek, sem pedig a szolgáltató szektor nem volt képes ellensúlyozni. Ez magyarázza azt a tényt, hogy a figyelemre méltó növekedés társadalmi elismertsége sosem volt átütő erejű. Mégis, a szolgáltatások túlsúlyra jutása és a kisvállalkozói szektor fejlődése révén a *foglalkoztatási ráta 57%-ra nőtt az ezredfordulóra*. A fejlődés egyik nagy ellentmondásaként a szinte állandó növekedés mellett a mutató 2007-re (vagyis a válságot megelőzően) 53,2%-ra *csökkent*, ami a fejlett államok közt az egyik legalacsonyabb. Ezt követően az oktatási és munkapiaci intézkedések révén ismét nőtt, de a legutolsó adat – 56,2% 2017 első negyedévére – elmarad a csúcsertéktől, ami 57,1% volt másfél évtizede. Rövidre fogva: a *jobless growth*, a munkahelyet nem teremtő növekedés a lengyel gazdaság egyik meghatározó vonása. Jegyezzük meg, hogy ezt a kifejezést az Egyesült Államokban a konjunktúrakutatásban alkalmazzák, ami azt jelenti, hogy a termelésfelfutást a foglalkoztatás 4-6 negyedéves késéssel követi csak. Ezzel szemben esetünkben láthatólag *szerkezeti torzulásról van szó*, ami a társadalmi hatások szempontjából perdöntő.¹⁹⁵

Ami a politikailag előtérben álló *munkanélküliségi rátát* illeti, ahol csak az állást tevékenyen és hivatalosan is keresők vannak számba véve, a helyzet némileg jobb. A munkanélküliség, mint minden rendszerváltoztató országban, zéró volt kezdetben – 1990-ben 0,3% – majd mindahányunk meglepetésére már 1993-ra a nyugati társadalmakat is megrázó két számjegyű értéket vett föl, 1994-ben 16%-kal tetőzve. Ezt követően 1998-ra – a növekedés és a munkapiac megnyitásának együttes hatására – 10%-ra mérséklődött, az EU korabeli átlagának megfelelően. Ezt követően – különösen a 2003. évi váratlan megtorpanásban és ezt követő évben – megkétszereződött, *2004-ben 20,7%-kal történelmi csúcsot döntve*. Ennél rosszabb értékeket csak a 2007–2009-es, illetve 2011–12-es visszaesést követően a dél-európai országok mutattak föl.

A növekedés és a képzés, valamint a munkapiaci lépések hatására 2009-re ismét a válság előtti szintre, 9,5%-ra csökkent a munkanélküliségi ráta, majd 2014-ig 14% körül ingadozott. Ezt követően indult *meredek csökkenésnek, és 2017. június végén már csak 7,4% volt*, ami a piacgazdasági viszonyok közt a legjobb érték, *és egy százalékponttal alacsonyabb az EU átlagánál, kettővel az euróövezeténél*.

---

¹⁹⁵ A közismertebb OECD-adat 68,1%, elmaradva az OECD-átlag 71,3%-tól vagy a svájci 83,3%-tól. Az OECD munkában lévőknek tekinti azt is, aki akár egy órát dolgozott, míg a Világbanknál legalább egy heti fizetett munka kell ehhez.

E számok értékeléséhez néhány észrevételt érdemes fűznünk. *Egyfelől*: a munkapiac – a bevezető makroökonomiai modellektől eltérően – nem független, hanem függő változója a nemzetgazdasági teljesítménynek. Konkrétan a növekedés, a képzés, a szabályozás, az adóztatás, a munka/transzfer-jövedelmek aránya és sok más – így a társadalom értékrendje – is alakítja. Ez az egyik terület, ahol a *késleltetés (lag) szerepe különösen jelentős*. Kézenfekvő, hogy átfogó intézkedések esetében jelentős az átfutási idő, az oktatásban 4-8, a nyugdíjrendszerben akár 20-25 év, amikor az első eredmények jelentkezhetnek. Témánkra visszatérve ez konkrétan annyit tesz, hogy a munkapiac sosem az aktuális kormányzati intézkedések, különösen nem a célzott aktív munkapiaci instrumentumok hatását mutatja. Téves lenne ezért a javuló munkanélküliségi mutatót a radikális jobboldal új gazdaságpolitikájának betudni.

Másfelől: a gazdaság *társadalmi* hatásai szempontjából a korábban tárgyalt foglalkoztatás, *a munkapiaci részvétel aránya a perdöntő*. Ha csak minden második lengyel aktív gazdaságilag, akkor nem olyan meglepő, hogy tartós növekedés és árstabilitás mellett is sokan az átalakulás veszteségeinek érzik magukat. Mivel a gazdasági növekedés egyrészt a Poznan – Varsó – Krakkó vonalra és némileg Sziléziára összpontosul, az ország *jelentős területei ebből kimaradtak*. Másrészt: álláshoz jórészt a fiatal, képzett, nyelveket beszélő és az osztálybéke alapján állók jutottak, ők is jórészt a kisebb cégeknél és szerény fizetéssel. *Harmadrészt* szólni kell arról, hogy már 1980, de különösen 1989 óta igen *jelentős a külföldre áramlás*, aminek nem csekély része ingázó. A külföldön dolgozók számáról csak becslések vannak, de 3-3,5 milliónál biztos nincsenek kevesebben, ami a 16,5 milliós teljes foglalkoztatásnak nem kevesebb, mint ötöde, vagyis társadalmi és nemzetgazdasági tényező.

Az előadottak feloldják a rejtélyt: a munkát aktívan kereső fiatalok, akik képzettek, egyre inkább kapnak munkát, főleg a nagyvárosokban. Ők a Polgári Platform választói, de *a 39 milliós népességben kisebbségben vannak*. Másfelől: az 50 fölötti nemzedék jó része már a munka keresését is föladta, életének megoldását az államtól, a külföldiek korlátozásától, az erőteljes újraelosztástól várja. Ők politikailag aktívak, és az elit- és tőkeellenes jelszavakkal induló Jog és Igazságosság, a radikális kormánypárt hívei. Mivel a népesség legalább feléről, a politikailag aktívak többségéről van szó, megszűnik az ellentmondás a jó nemzetgazdasági mutatók és az elégedetlen társadalom viszonyában, anélkül hogy a mindig kétes értékű vagyoni és jövedelemelosztási számokra ki kellene térnünk.

A lengyel gazdaság további sajátossága *a beruházások* – a bruttó tőkeképződés – *igen jelentős ingadozása*, az elmúlt években például mínusz 7,9 és plusz 10%

között (a negatív csúcs épp 2016-ban volt). Ez arra utal, hogy a befektetési döntésekben *a rövid távú megfontolások uralkodnak*, és kevés a hosszú időre tervezett fejlesztés, ami megvalósul, ha esik, ha fú. Ismeretes, hogy például az infrastruktúrával, az egészségüggyel vagy az oktatással összefüggő befektetések azok, amelyekre épp a tartósság és kiegyenlítetttség – lenne – a jellemző. Márpedig ezek a lengyel gazdaság gyenge pontjai. Az alig járható közutak, a kőkorszaki vasutak, és sok más, a mindennapi élethez szükséges – a közgazdaságban externáliának elkeresztelt – elem tartósan hiányzik. A 2015-17-es növekedés láthatólag a kedvező külső feltételek (köztük az EU-alapok), a költségvetési élénkítés hatása, miközben az ország a versenyképességi rangsorokban hátul kullog.

Most már megválaszolhatjuk az alcímünkben fölített kérdést, ami valódi. *Egyfelől*: a lengyel rendszerváltoztató elit bizonyára *saját sikereinek áldozata*. A ma is komolynak tekinthető szakkönyvek, tananyagok és gazdaságpolitikai ajánlások mentén haladva – és az öncélú kísérletezést látványosan mellőzve – egy teljesen szétesett és reményvesztett országot pályára állítottak. Nem utolsó sorban – a gazdaságtörténetben egyedülálló módon – elhagyták Magyarországot az egy főre jutó GNI/GDP tekintetében.¹⁹⁶ Beépültek az EU/NATO rendszerébe, és stabil európai piacgazdaságot hoztak létre. Igaz, a jogos elégedettség – a legtöbb megfigyelő szerint – önelégültségbe csapott át, különösen az EU-csatlakozást követő bő évtizedben kormányzó konzervatív liberálisok, a Polgári Platform vezetőinek körében. A személyi és presztízsküzdelmek segítették e gárda gyorsított elhasználódását.

Másfelől jól látható az is, hogy miközben a lengyel gazdaság még messze nem érte el az EU-alapítók fejlettségi szintjét, ámde növekedése a 2,5-3 százalékos sávba esett vissza. A gazdasági növekedés fejlődési vonatkozásai, különösen az, hogy a többletekből mindenkinek jusson valami, hogy a társadalom ne elszendvedője, hanem alakítója legyen ügyeinek, nem jöttek létre. Sokan érezhették úgy jogosan, hogy ők a hajó harmadik osztályán rekedtek, miközben a közbeszéd az első osztály gondjairól folyik. Jól látható, hogy a lengyel gazdaságban nem jöttek létre a negyedik ipari forradalom elemei. Az is látható, hogy az állampénzügyek romló irányzatot mutatnak, még a kozmetikázás kiigazítása nélkül is. A beruházásokban a ma szempontja uralkodik, a távlatos megfontolást igénylő területek lassan negyedszázada hátra sorolódnak. *Pusztán a legdurvább hibák és melléfogá-*

---

¹⁹⁶ GNI Magyarország: 25 640 dollár, Lengyelország: 26 770 dollár (történelmileg páratlan); GDP: Magyarország: 26 680, Lengyelország: 27 310 (vásárlóerő-paritáson). Forrás: www.worldbank.org/indicators; letöltve: 2017. szept. 6.

sok elkerülése kevés ahhoz, hogy egy ország ne a közepes fejlettség csapdájába kerüljön. Ha itt az állami költségek és aktivizmus útjára lép, akkor egy eddig még senki által sikerrel be nem járt pályára téved. Vagyis: a modell kifutó, a sikerek nem ismétlődnek önmaguktól.

OROSZORSZÁG: KUVAIT ATOMFEGYVEREKEL

Az orosz fejlődésről szóló vitákat gyakran viszi tévútra az, ha pusztán a térképre tekintünk, és ott a világ legnagyobb területű országát látjuk. Hasonlóképp mélyen beleivódott mindahányunk tudatába az, hogy Napóleont és Hitlert az orosz hadsereg győzte le, sőt mai ismereteink szerint a 2016-os amerikai elnökválasztást is az orosz beavatkozás döntötte el meghatározó módon. Emellett a kultúra és a tudomány számos nagysága és az egyre erősödő katonai szerepvállalás is azt a benyomást kelti, hogy az egykori Szovjetunóhoz hasonló szuperhatalommal van dolgunk.

Gazdasági elemzésben nyilván a számokból kell kiindulnunk: a fentebb idézett adatsor szerint az Atlasz-módszer szerint számított, vásárlóerő-paritáson mért orosz nemzeti termék/GNI 2016-ban egy főre vetítve 22 540 dollár volt, jó tíz százalékkal elmaradva a fentebb idézett magyar (és lengyel) adattól. Ez tehát egy közepesen fejlett államot mutat. Ha ehhez hozzávesszük azt az ismert tényt, hogy az oroszok képesek egyedül nemzetközi úrállomást működtetni, továbbá Moszkva és Pétervár a világ leginkább hivalkodó luxusáról ismert városai, akkor egyértelmű: ez az átlag csak úgy jöhet létre, ha a békeiparokban és a nagyvárosi központokon, *a társadalmi hierarchia csúcsán kívül rekedt tömegek számára fölötébb sanyarú lehet csak az élet.*

A „hatalmas orosz piac” 2016-ban alig volt több 191 Mrd dollárnál, ami a szlovák (75 Mrd) és a cseh (142 Mrd) bevétel együttes összegénél kisebb. Oroszország egy viszonylag zárt, ámde a külvilágra utalt ország, aminek azonban piaci hatalma elhanyagolható.

Az orosz gazdaság egyértelműen a *nyersanyagfüggő járadékos gazdaság* példája, ahol a jövedelem egy vékony réteg kezében összpontosul (és mint láttuk, jórészt külföldre áramlik), miközben a lakosság jelentős része a kirekesztettség állapotában volt és maradt (Kordonsky, S. – Barsukova, S., 2017). Mint láttuk, ezt az állapotot az orosz elemzők – nemcsak a fentebb idézettek – gondnak tartják, és nem a dolgok természetes állapotának.

Mint az előző évtizedet elemző részben kimutattuk, Vlagyimir Putyin első két elnöki ciklusában végrehajtotta azt a központosítást, amit a legtöbb elemző a piaci reformokhoz (is) szükségesnek vélt, ám ezeken nem lépett túl. Amikor közeli bizalmasa, Dmitrij Medvegyev vette át az elnöki széket – az alkotmányos korlátozás miatt –, ugyan senki se gondolta, hogy Putyin hatalma elenyészik. De arra számos jel utalt, hogy az új elnök változásokat sürgető beszédei, kulturáltabb stílusa és a hatalomba beépült liberális közgazdászok együttesen *óvatos, de határozott piacosságba fognak*. Emellett sürgetőnek ismerték föl a nyersanyag- és az energiafüggőség mérséklését, a hadiipar túlsúlyának csökkentését is.

Nem fölösleges azonban fölidézni (Winiecki, 2012), hogy a második szerkezetváltás, vagyis az ipari túlsúlyból a szolgáltató szektorba és a negyedik ipari forradalomba történő átmenet egy sor előfeltétel meglétét igényli. Ezek kisebbik része gazdasági és nagyobbik része a társadalmi környezettel kapcsolatos. Például nehezen képzelhető el, hogy valaki 8 és 16 óra közt fegyelmezett bürokrataként óvakodik minden gondolattól, majd 16 és 24 óra között váratlan ötletekkel kísérletezik, új céget alapít, külföldiekkel internetes megoldásokat agyal ki. Polgári szabadságok híján a gazdasági lehetőségekkel sem tudnak élni hosszabb távon.

Az orosz fejlődés a 2008-at követő időszakban, de különösen Putyin 2012. évi újraválasztását követően nem ebbe az irányba fordult. Régi gazdaságelméleti és történeti sémákat idézve: ami nem fejlődik, elsatnyul. Vagyis *ha a pluralizmus irányába nem nyílik az ajtó, akkor a tekintélyelvűség és a központi irányítás erősödik meg*. Ez azonban – Arrow és Samuelson (eredendően Lange és Lerner) neoklasszikus elméleti modelljétől eltérően – a valóságban sosem volt képes „épp olyan” eredményekre, mint a piaci megoldás.

A magas energiaárak által hajtva 2008-ban még 8%-ot is meghaladta az orosz GDP növekedése, amit a válság hatására 2009-ben 5,4% visszaesés követett. 2010–12 közt még visszatért az 5% körüli bővülés, de 2013-ban ez már stagnált, és azt követően *három évi visszaesés* következett, majd 2017-ben mintegy másfél százalékos növekedés volt észlelhető. Jól látható, hogy *a csökkenő olajárakra és az ukrán, valamint a szíriai katonai kalandozás költségeire a gazdaság egyszerűen nem talált választ*.

Figyelemre méltó, hogy a bruttó tőkeképződés (a beruházás) 2012-ben nőtt utoljára, 6%-kal, *azóta minden évben csökkenés* volt tapasztalható, vagyis az állami aktivizmus nem tudta pótolni a magánforrások külföldre vándorlását, illetve kincskénti fölhalmozását (ami kivonja a megtakarítást a vérkeringésből).

A rubel árfolyama összeomlott: míg éveken át 30-32 rubel volt egy dollár, 2014-re 56, majd 2015-re 72-re csökkent, 2016-17-ben 60-61 rubelen stabili-

zálódott, ami a válság előtti érték fele. Ez a tőkemenekítést – ami folytatódik – egyben súlyos *vagyonfelélés*sé is teszi. A fizetési mérlegben – vagyis a hivatalos kimutatásokban 25 és 71 Mrd dollár (sic!) nagyságú rendszeres többlet jelentkezik, *ami a tőkekiáramlás makrogazdasági jelentőségére utal, ami csak súlyosbodott.*

Ha az 1999–2008 közti évtizedet elvesztegetettnek minősítettük, a következőre ez a megállapítás még sokkal inkább áll. A 2012-ig meglévő lehetőségeket kizárólag a központi hatalom stabilizálásra fordították, az intézményi és szerkezeti reformok, az egyoldalú gazdaság szerkezet átalakítása elmaradt. Később pedig – a „fehér forradalomtól”¹⁹⁷ megrettenve és a pusztán 47%-os támogatottságot elégtelennek véelve – a régi-új elnök klasszikus katonai kalandok révén gondolta tekintélyét és népszerűségét helyreállítani.

Oroszországot azért indokolt Kuvaithoz hasonlítani, mert politikai és gazdasági berendezkedése hasonló. Politikailag – rációfolva a korabeli várakozásokra – az első Öböl-háborút (1991) követően az emírségben nem indultak meg a nők jogait vagy az ellenvélemények megfogalmazását kiterjesztő reformok. És – eltérően Abu Dhabitól, Dubaitól és Katartól – *nem indult el egy lassú, felülről kezdet nyitás mellett a gazdaságnak az olaj utáni időszakra történő átállítása.*

A Perzsa-öböl menti emírségekben a pénzügyi és kereskedelmi szektor, a légitársaságok, az idegenforgalom, az építőipar és az oktatás meghatározó súlyú ágazatokká váltak az elmúlt másfél évtizedben. Kuvaitban, Ománban és Oroszországban nem figyelhetünk meg hasonló szerkezeti korszerűsödést. És mint többször visszatértünk rá, a Jelcin-korszakot követő konszolidáció hatalmi központosítást jelentett, de a „normális ország” álmától egyre messzebb került az ország.

Az okok tekintetében elég egyértelmű a magyarázat. Az orosz reformerek doyenje, Jevgenyij Jaszin (2017, 18. old.) külön is kiemeli: az olajárak csökkenése csak felerészben magyarázza az ezt követő válságot. *Legalább ilyen mértékben felelős érte a hagyományos adminisztratív függőségek rendszerének helyreállítása és a gazdaságpolitikai irányítói hiánya.* Ugyanebben a lapszámban közlik egy másik ismert vezető közgazdász, Vlagyimir Polterovics elemzését. Ő megjegyzi (Szugyba... 2017, 23. old.), hogy a meghirdetett elvektől teljesen függetlenül az ügynevezett reformlépések az esetek jelentős részében egyszerűen a monopoljradékok

---

¹⁹⁷ 2012 november-decemberében hat héten át tüntettek békésen a választási csalások ellen az orosz nagyvárosokban, ami a civil elégedetlenség egyedülálló példája volt. Azóta minden megmérettetésen – legutóbb a 2017. szeptemberi helyhatósági választásokon – már betonbiztos befutó volt az Egységes Oroszország pártja.

megteremtését és lefölözését célozták és eredményezték is. Példája a Rosznyefty és a Szberbank irányító pakettjének 2011. évi, jól célzott magánkézbe adása.

Az orosz modell kifulladását további okokkal magyarázza az ország egyik legjobb ismerője, az amszterdami egyetem üzleti karának egykori dékánja, Michael Ellman (2015). Kiemeli a magántulajdon bizonytalanságát, a kormányzat elszámoltathatatlanságát, a bírói hatalom politikai alávetettségét, a gazdaság legalább másfél évtizede folyó újra militarizálását és a 2014 óta már a tervirányítás éveit idéző irányítási centralizációt is. Miközben – az orosz gazdaság sok évtizedes megfigyelőjeként – nem állíthatja azt, hogy mindeme mozzanatok előzmény nélküliek lennének Oroszországban, az fölöttébb figyelemre méltó, hogy a 2008-at követő időszakban, vagyis Putyin második elnöki ciklusa idején ezek a folyamatok a korábbiaknál is határozottabb profilt vettek föl. Szó sincs arról, mint két évtizede, hogy a központi hatalom erőssége a koreai vagy a chilei mintát követve erős és működő piaci rendszert eredményezne, sőt annak előfeltételként értelmezhetnénk.¹⁹⁸

Figyelemre méltó, hogy a négy éve tartó ukrajnai és a hetedik éve tartó szíriai katonai beavatkozás (amibe a Krím anektálása és a szíriai harcokban való tevékeny katonai szerepvállalás is belefért) egyelőre nem járt az orosz központi költségvetés szétzilálódásával és az infláció föllángolásával sem. Ez a színe annak, hogy a szovjet korszakból örökölt forráselosztási eljárások és intézmények jó része a helyén maradt, illetve, mint láttuk, helyreállították¹⁹⁹. De ugyanennek van visszája is. A gazdasági növekedés tartósnak tűnő lelohadása egyértelműen jelzi: semmi sincs ingyen. Megjegyezzük, hogy a nyílt színen *az afganisztáni kaland sem járt jelentős makroökonomiai hatással*, és inkább a reformok elakadása, valamint az olajárak tartósan alacsony szintje okozott 1985–88 közt Gorbacsovnak fejfájást. Most Putyin elnök esetében hasonló volt a helyzet 2012–17 közt.

Érdeemes kiemelnünk: az orosz modell lényegi vonása a *külföldi tulajdon korlátozása*, még hozzá néhány, technológiailag elkerülhetetlen területre. Ugyanakkor a külföldi tőke és tulajdon nem kívánatos, a pénzügyi közvetítéstől a kereskede-

---

¹⁹⁸ Közismert, hogy az intézményi közgazdaságtant épp az választja el a neoklasszikusoktól, hogy a piacot nem fekete doboznak és az elemzés számára külső adottságnak veszi, hanem *társadalmi konstrukcióként* értelmezi (Samuels, W., 2004). Ebben a felfogásban egyáltalán nem mellékes, hogy *milyen jellegű a politika természete*, és ebből miféle – vadkeleti vagy épp vadnyugati – intézmények (ismételt játékszabályok) adódnak.

¹⁹⁹ Az egykezek visszaállításának csak egyik példája az Aeroflot monopóliumának helyreállítása, ami a Malév csődje kapcsán vált ismertté (őket egy konkurens légitársaság tulajdonolta a felszámolás előtt).

lemig és az oktatásig terjedő kör egészében. Ha ez így van, akkor a tőkeáramlás irodalmában elvárt kedvező, minden irányban átgyűrűző hatások – *forward and backward linkages* – a tőkebefektetés összegétől függetlenül, intézményi okokból nem tudnak érvényre jutni. *Az elkorcsosulás szervül*, nem pusztán lépéshatárnyit jelent. Óriási a különbség e tekintetben Kínával szemben, ahol a központi irányítás megőrzése mellett nagy teret engednek a befektetők piaci jellegű fejlesztéseinek (Wei, Sh. J. és szerzőtársai, 2017).

Michael Ellman főntebb idézett, jelentős irodalomáttekintést tartalmazó elemző értékelésében ugyancsak ezt a mozzanatot emeli ki, amihez még a Kína számára kedvező földrajzi elhelyezkedést – jelentős tengerpartot – és az Oroszország számára föltöttebb kedvezőtlen földrajzi elhelyezkedést (távol a fő kereskedelmi áramlásoktól – óriási, hasznosíthatatlan területekkel rendelkezve) jelöli meg súlyosbító tényezőként. Mindkét meglátást árnyalnunk kell a korábbiakban kifejtettek alapján. Egyfelől, mint láttuk, a kereskedelmi potenciál és *a tőkevonzó képesség egyáltalán nem exogén adottság*, hanem a fogadó ország intézményrendszeri minősége által közvetlenül és közvetve is meghatározott.²⁰⁰ Ez pedig – mint a francia elemzők afrikai példákön szemléltetik – nem a fejlettségi szint, a történeti örökség egyenes következménye, hanem két évtizedes szinten tudatos és szakszerű politikával alakítható.

A másik kiegészítés *a földrajzi helyzetre* vonatkozik. E tényező jelentősége, mint láttuk, az elmúlt fél évszázad során *meredeken csökkent*. Dél-Korea vagy Japán nem egymással és nem is Oroszországgal vagy Kínával kereskedik, hanem főleg az Egyesült Államokkal és az Európai Unióval. Ha pusztán a tengeri elérhetőség előny lenne – ahogy holland és angol szerzők előszeretettel föltételezik – akkor Fekete-Afrika legtöbb államának virágoznia kellene. Oroszország nem azért esik ki a kereskedelmi – és még inkább a pénzügyi – világáramlásból, mert „rossz helyen fekszik”, hisz akkor Japán vagy Ausztrália sorsa lenne megpecsételve. Valójában épp ellenkezőleg áll: mint az említettek példája mutatja, a kereskedelmi és pénzügyi előnyöket *az adott ország gazdasága* – növekedése, intézményi rendszere, politikája, együttműködési készsége – *hozza létre*. A nemzetközi kereskedelem elméletében épp ezért él az a tétel, hogy a kompetitív előnyök legnagyobb része nem adott, hanem mesterségesen, a politika és az üzleti élet által létrehozott tényező.

---

²⁰⁰ Ezt a régi felismerést lendületesen fogalmazta újra az újabb irodalomban Jude, C. és Levi-gue, G. (2017).

Ebben a megközelítésben *a kieső földrajzi helyzetre való hivatkozás akár a megtörténtek igazolására is szolgálhat*. Oroszország elmaradt szerkezeti változásai és a külső és belső elemzők által egyaránt kárhóztatott intézményi alulfejlettség, katonai vízfej és a központi bürokratikus irányítás helyreállítása okán válik kicsi és érdektelen országgá a globális gazdasági – főleg a ma már abszolút meghatározó pénzügyi – áramlások szempontjából, a világgpiac legtöbb szereplője szempontjából szemlélve.

És aligha meglepő módon ugyanezek a tényezők magyarázzák meg azt, hogy – Kínától, de még inkább Hongkongtól vagy Svájcától eltérően – *miért nem jönnek létre a némely évben még oly jelentős külföldi beruházások révén azok az innovatív elemek*, amelyek a külföldről átvett technológiai és szervezeti megoldások inkulturálásával szervessé teszik a fejlődést, és a gazdasági növekedés tartós forrásaként buzoghatnak évtizedeken keresztül. Az ezt segítő vagy éppen akadályozó intézmények – különösen egy történelmi átalakulás sodrában – sosem tekinthetők adottságnak, hiszen az átalakulás lényege szerint – mindig és mindenütt – épp ezen intézmények és az általuk megjelenített *hatalmi viszonyok átszabását célozza*.²⁰¹

A rendszerváltozás és a fejlődéstan irodalmában jó évtizede már polgárjogot nyert az a felismerés, hogy a helyi politikák és a helyi intézmények nagyon is számítanak, akkor is, ha a közkeletű növekedési elméletben legfőljebb maradványként veszik őket figyelembe (ha egyáltalán figyelembe veszik). Az orosz modell elemzésével újabb országtapasztalat támasztja alá, hogy ez valóban így helyes. Ha az intézmények nem számítanának, az orosz modell – mint az illiberális gazdaság példája – akár még sikeresnek is bizonyulhatott volna. A helyzet azonban nem ez. Mi több, minden mindennel összefügg, de *az okság nem a tényezőadottságoktól halad a gazdasági teljesítményen át az intézmények irányába, mint a neoklasszikus és az új intézményi értelmezéseknél, hanem épp fordítva áll*, ahogy azt a német ordo-liberalizmus és a ma már csak az Egyesült Államokban honos osztrák iskola mindig is hirdette. Más szóval: az orosz rendszerváltozás – ugyan nem a kezdetben, a szovjet példa alapján vélt módon és mértékben – valóban modell- vagy példaértékűnek bizonyult. Tanulmányozása bizony pótolhatatlan ismereteket közvetít a világ közgazdaság-tudománya számára, bár azt a főáramú lapokban még sokáig nem fogják észlelni.

---

²⁰¹ Ezt a messze vezető megállapítást korok és Kelet-Európán túlmenő országcsoportok szerinti többszörös bontásban sok oldalról igazolja a Kollmorgen–Merkel–Wagener (2015) kézikönyv számos elemzése.

MAGYARORSZÁG: PÉLDA A VILÁGNAK – DE MILYEN?

Kötetünk lezárásakor számos írás jelent meg, ami a magyar gazdaság teljesítményét az általunk vizsgált időszak összefüggésébe helyezve elsősorban kvantitatív eszközökkel vizsgálja, de ennek alapján határozott értékelésekre jut. Műfajunkból adódóan nem kívánjuk sem megismételni ezeket, sem részletes vitába szállni az ott kifejtettekkel, hiszen terjedelmes írásművekről van szó, és ebben a fejezetben is ragaszkodnunk kell a rövid, modellszerű leíráshoz és kifejtéshez. Épp ezért ehelyütt csak némely kiegészítésekre és a többi ország modelljével való egybevetésre vállalkozhatunk.

A szakma vezető lapjában három hosszú áttekintés jelent meg az elmúlt évtized történéseiről. Baksay Gergely és Palotai Dániel (2017) elemzése a Magyar Nemzeti Bank korábban kötetekben is kiadott elemzéseire támaszkodva és azokat néhány új elemmel kiegészítve a 2010 előtti időszak sodródásának a 2010 utáni időszak célzott és unortodox, vagyis egyedi beavatkozásokra és célzott, apró részletekbe is menő irányítási gyakorlatával történő szembeállítását adja. Megállapítja, hogy ez utóbbi megoldás sikeresnek bizonyult a válság elhárításában és a gazdaságpolitikai célok előmozdításában. Ugyanakkor ennek a *folytathatósága kérdéses, mert mind a finanszírozás, mind a versenyképesség oldaláról mára tartalékait felélte*. Új szerkezeti reformokra lesz szükség a fordulathoz (bár utóbbiak mibenlétét a jelentős terjedelem ellenére se részletezik).

Ezt az elemzést kiegészítve, két évtizedes, hasonlóan neoklasszikus felfogású áttekintésében Kónya István (2017, 929. old.) a tényezőpiacok hatékonyságának növelését javasolta, konkrétan a foglalkoztatás növelését és a „beruházásokat körülvevő intézményi bizonytalanság csökkentését” is, aminek mibenlétét az olvasóra bízta. Neoklasszikus elemzésében eleve nem vállalkozik annak kibontására, hogy *e rég ismert követelmények miért nem érvényesültek* az általa vizsgált két évtized során. Holott nem kérdéses, hogy például a magánnyugdíjpénztári megtakarítások átirányítása nem pusztán egyszeri lépés volt, hanem tartósan a közösbe irányítja azon források egy részét, ami az öngondoskodást szolgálná. A foglalkoztatás növelésének nyilván gátja az a tény, hogy a magyar gazdaság a NAIRU értelmében 2017 végére mért 4 százalékos munkanélküliségi rátájával a teljes foglalkoztatottság állapotában van, és *inkább a munkavállalók hiánya okoz gondot 2014–17 között, különösen a megfelelően képzett és az adott bérszinten foglalkoztathatóké*. Még nehezebb a foglalkoztatás, a munkapiaci részvételi arány

növelése, amit a nemzetgazdasági miniszter helyezett kilátásba,²⁰² hiszen mint láttuk, ennek képzésbeli, értékrendi, ösztönzésbeli feltételei mellett *rendkívüli az időigénye*, ahogy a német és a lengyel példán egyaránt szemléltettünk fentebb. Utóbbi pedig visszavezet oda, hogy mi is az oka a termelékenység mindhárom cikkben kibontott elmaradásának Németország mögött, ami a bér gazdaságilag észszerű szintjét bizonyára behatárolja.

A visegrádi országok egybevetésében vizsgálja a magyar növekedési teljesítményt egy másik alapos számszerű elemzés. Losoncz Miklós (2017, 694–695. old.) írásában a növekedési teljesítményt *alapvetően és meghatározó módon a GDP évi 2,5 és 4%-a közti európai uniós transferek hatására vezeti vissza*. Épp ezért ő nyíltabb a jövő borúlátó megítélésében, mint a korábban idézett elemzők. Mégpedig elsősorban azért, mert az EU kohéziós alapjai mind a brit kilépés, mind a versengő célok (migráció), mind a nettó befizetők csökkenő hajlandósága és a kifizetések kétes hatékonysága okán biztosan és jelentősen csökkenni fog 2020 után.

Végül, de nem utolsósorban szükséges felidézni a vizsgált időszak talán legátfogóbb, *a kormányzat képviselői által elszórtan megemlített tényezőket valószínűleg rendszerbe foglaló elemzést*, amit György László és Veress József (2016) jegyez, ugyancsak jelentős statisztikai apparátus bevetésével. Ők öt évtizedre mennek vissza a folyamatok elemzése során. Alapvető megállapításuk az, hogy voltaképp az új gazdasági mechanizmus 1968. évi bevezetésétől egészen a 2010-es „több, mint kormányváltás, kevesebb, mint rendszerváltás” bekövetkeztéig rendre *a tőke javára* ment végbe újraelosztás. A gazdaságpolitika tengelyében a tőketulajdonosok helyzetének javítása állt.

Megjegyezzük, hogy ezt a gyakorta hangoztatott megállapítást sokszor azzal is kiegészítik, hogy a kormányzati cél az erős nemzeti középosztály kialakítása lenne, amit konkrétan *a kormánypártokhoz közel álló vállalkozók gyarapodása* jelent a nemzeti együttműködés keretében. Míg ez utóbbit számos elemzés és folyamatos sajtónyilvánosság is dokumentálja, az előző meglátás sokkal kevésbé nyugszik biztos lábakon.

Empirikus felmérések (Kolosi-Tóth, szerk., 2016, II. rész) ugyanis azt mutatják, hogy a hazai újraelosztás a felsőbb és középső rétegek helyzetét általában/ across the board javítja, a lemaradókét pedig nem. A szegénység ugyan nem nő, de – a 2013 óta tartó növekedés ellenére – nem is csökken, az alsó és felső tized/ötöd közti különbség pedig – a lényegében megszűnt infláció ellenére – enyhe,

---

²⁰² Varga: Korai még új járuléksökkentésről beszélni. *Világgazdaság*, 2017. szept. 9.

de határozott növekedést mutatott. A középosztályon belül természetesen nincs adat arra, hogy valóban rosszul jártak-e a transznacionalizálódott szektorokban foglalkoztatottak. Mai ismereteink ezt nem támasztják alá. Ezzel szemben jelentősen nőtt a közszférában dolgozók bérhátránya. Számos területen – így a bíróságokon, a közigazgatásban és a felsőoktatásban – 2016/17-ig nem került sor érdemi bérfelzárkózásra, ami fontos elem lehetett a képzettebbek körében megerősödő külföldre vándorlásnak. Utóbbi nyilván a kevésbé képzett, de vállalkozókész rétegeket is érinti, amit jól mutat a külföldről jövő viszonzatlan átutalások tartós szerepe. Mértéke eléri a GDP 3 százalékos nagyságrendjét.

György és Veress (i. m.) elemzésének központi tézise az, hogy 2010-ben végbement egy szociális irányú fordulat, aminek lényege ennek megfordítása, a tőketulajdonosoktól a középrétegek, mindenekelőtt *a munkavállalók javára történő átcsoportosítás*. A különadók tehát nem a válsághárítás átmeneti eszközei, mint ahogy az egyedi beavatkozások rendszere sem az, hanem a rendszer lényegi eleme. A különadók gyakorlatát nemzetközi egybevetésben elemző, technikai jellegű hosszabb elemzésében Siklós és Mladonyiczki (2016, 299–302. old.) is azt emeli ki, hogy *a magyar gazdaságpolitika tartósan berendezkedett a különadókra mint az állami bevétel forrására*. Ugyanakkor ez a megoldás – részint, de nemcsak hebehurgya bevezetése és kivezetésének esetlegessége okán – megnövelte a gazdálkodók *bizonytalanságát*. Ráadásul az utóbb idézett adószakértők felhívják a figyelmet arra is, hogy konkrét esetekben – egészségügy, élelmiszeripar, idegenforgalom – a megoldás az EU *versenyjog tilalmába ütközik*, részint az egyenlő elbánás, részint pedig a tiltott állami támogatások kategóriájában, és ezért kemény ellenlépéseket válthat ki (ez eddig nem történt meg). Ez összhangban áll az unió csökkenő végrehajtási kapacitásáról és a Bizottság erőteljesen meggyengült szerepéről az előző fejezetben általunk kifejtettekkel.

György és Veress (2016) írásában – mint a legtöbb párhuzamos kormányzati anyagban – nem is merül fel az adott vonalvezetés *fenntarthatósága mint kérdés, hanem azt adottnak veszik*. Holott a makroökonómiai elemzésben mindig ez az alapkérdés: a tőke, a munka, a forráselosztás és az intézményi tényezők *belülről*, a finanszírozás – külső és belső megtakarítás – együttesen és esetünkben kiemelten *kívülről* módot ad-e a „győztes csapaton ne változtass” elv érvényre juttatására? Mint láttuk, a legújabb elemzések ebben a tekintetben meglehetősen távol esnek az egyhangúságtól.

E kör ugyan nem tetszés szerint, de bővíthető lenne. Jól láthatóan az egyik meghatározó kérdés ezekben az elemzésekben az, hogy mit gondoljunk a termelékenységről. Ha – mint Kónya (i. m. 929. old.) – a termelékenység kérdé-

sét központinak tekintjük, akkor elgondolkodtató, hogy immár több, mint 800 ezerrel többen állítják elő ugyanazt a dollármennyiséget/GDP-t, mint egy évtizeddel korábban. *Jeles vívmány* a társadalmi integráció, a növekedés lecsorgatása tekintetében, *katasztrófa* a termelékenység összefüggésében. És közhely az, hogy a hazai kisvállalati szektor teljesítménye oly alacsony, hogy következetes adópolitika esetén legalább 30-40%-a megszűnne.

Ha elfogadjuk azt – amit Losoncz (i. m. 693. old.) állít –, hogy a visegrádi országok telephelyi előnyei és tőkevonzó képessége lemorzsolódott már a 2015-ig terjedő időszakban, miközben az EU-n belül új piacnyitásra nemigen számítunk, akkor a *külső felhajtó erő nemcsak az EU-transzsferek kiesése miatt csökken, hanem versenyképességi és szerkezeti okokból is*. Ha úgy véljük, a versenyképességi rangsorok – minden bennük lévő szubjektív elem mellett is – mutatnak valamit az országok relatív helyzetéről, a másfél évtizede megfigyelhető lecsúszás, ami kivétel nélkül minden listán látható, nem igazolja vissza azt, hogy hazánk magát állítsa példaképpül a nagyvilág többi része elé, különösen az elmúlt évtized alapján nem.

A helyzetet tovább bonyolítja, ha a közkeletű nemzetgazdasági mutatók mellett a hosszabb távú fejlődés szempontjából meghatározó *emberi tőke állapotát* is görcső alá vesszük. A vonatkozó empirikus áttekintések (Polónyi, 2016 és forrásai) sajátos ellentmondásról számolnak be. Eszerint *a formális, mennyiségi mutatókban javulás* mutatkozik, ezzel szemben a versenyképesség és *a minőségi mutatók tekintetében egyáltalán nem ez a helyzet*. Nem pusztán a PISA-tesztek egyre lesújtóbb eredményei adnak okot az aggodalomra, hisz ez a felmérés lényegében a problémamegoldó képességet és így a hadrafoghatóságot méri. Hanem ezzel egybevágóan az ifjúsági munkanélküliségi ráta hazánkban is kétszerese az országos átlagnak, miközben a 25 év alatti korosztály 95%-a középfokú és jó 30%-a felsőfokú tanulmányokat folytat(ott).

A felsőoktatásban különösen is veszélyes, kedvezőtlen fordulatok mentek végbe. Erőteljesen megnőtt a hároméves, Amerikában alapozó (főgimnáziumi) szintnek számító BA képzésben résztvevők aránya, és eközben meredeken lecsökkent az egyetemi jellegű tudást adó MA-szintű képzésben résztvevők aránya, intézményenként akár az alapképzésben résztvevők 5–7%-ára zsugorodva. Ez csak akkor nem lenne baj, ha „itt lenne Amerika” abban az értelemben, hogy az élethosszig tartó tanulás valóság, és nem pusztán jelszó lenne. Miközben kétségtelenül igaz, hogy ma már a munkaadók is gyakorta finanszíroznak kiegészítő képzéseket felső fokon, ez rögtönzött és *az egymásra épülést, valamint a konvertálhatóságot nélkülöző, szűk ismeretek elsajátítását eredményezi a legtöbb*

esetben. Vagyis hosszabb távon a munkapiac feszültsége, a korábban már jelzett *foglalkoztatási korlát inkább erősödni fog*, miközben a nyers számok ennek az ellenkezőjét sugallnák.

A reálgazdaság növekedési kilátásai tekintetében nyilván meghatározó szerepe van az *innovációs teljesítmények* alakulásának. A magyar közbeszédben régi hagyománya van e terület túlbecslésének és világszintűvé minősítésének, amit semmilyen empirikus elemzés (például az OECD időszakos áttekintése) nem támaszt alá. Az innováció központi szerepét gyakorlati szempontból vizsgáló elemzés (Pongrácz – Nick, 2017, 733–735. old.) arra a nem meglepő következtetésre jut, hogy e területen is a mennyiség és minőség ellentmondása jelentkezik. A magyar innovációs kiadások kétharmada állami, és a céges kiadások (BERD)²⁰³ is jórészt egy tucat nemzetközi cégben valósulnak meg. Ez mindenekelőtt azért baj, mert a korszerű innovációk egyre kevésbé a nagy cégek zárt laboratóriumaiiban és egyre inkább sokszínű, hálózatos „innovációs ökoszisztémák” révén születik meg. Ezért az *az előző évtizedben még sikeres magyar modell*, ami a bérelőnyre, az ipar kiemelt szerepére, a meglévő megoldások átvételére épült, *a harmadik évtized végére már kifutott*. A kisebb cégek és a munkavállalók innovativitására, a meglévő – sokszor IT-alapú – rendszerek továbbfejlesztésére épül a jelen és a jövő – ebben pedig Magyarország az idézett elemzés szerint egyáltalán nem áll jól.

Kétségtelen és az idézett elemzések is kiemelik: mind a külső, mind a belső egyensúly jelentősen és tartósan megjavult a vizsgált időszakban. Ugyanakkor az sem kérdéses, hogy e mutatók lázmérőként a pillanatnyi állapotot mutatják, nem a jövőt jelzik előre közvetlenül. Nagyon is szükséges, de nem elégséges föltételei egy történelmi felzárkózásnak.

Ami a külső egyensúlyt illeti, figyelemre méltó, hogy az e könyvben tárgyalt harmadik évtizedben *az ország rendszeres, a GDP 3,5–7,5%-ának megfelelő rendszeres fizetési mérlegtöbbleteket ért el*, vagyis nettó külföldi hitelezővé vált (ami közepes fejlettségi szinten nem kézenfekvő). 2009–2012 között a gazdaságpolitika tengelyében a hivatalos fordulattal élve az IMF „kipaterolása” állt, ami 2013 őszén meg is történt. Ugyanakkor az e folyamatokat elemző Halpern László és Oblath Gábor (2014) felhívja a figyelmet arra, hogy e többlet *a tartós*

---

²⁰³ Business Expenditure on Research and Development: amit a vállalatok fordítanak kutatásra, amit a GERD-vel (Government Expenditure on Research and Development), a kormányzati K+F-fel szoktak szembeállítani. Általában azt tartják egészségesnek, ha a BERD a GERD duplája, míg nálunk fordítva van.

tőkeáramlás és a magánszektor igen csekély – amortizáció nélkül a GDP alig 1 százalékát kitevő – *beruházási hajlandóságának tükörképe*, vagyis a hosszabb távú helyben járás előjele és egyben receptje is.

Elvileg, mint fentebb láttuk, a pénzügyi közvetítés élénkítésével kevesebb befektetés is elég lehetne. Gyakorlatilag azonban a pénzügyi közvetítést részint a megtakarítási hajlamot csökkentő (mert a folyó fogyasztást ösztönző) lépések, részint a Quaestor-ügyhöz hasonló botrányok jellemezték. Vagyis *a pénzügyi közvetítés mélysége is, és a megtakarítási hajlam is erőteljesen mérséklődött*.

Ekkor pedig valóban perdöntővé válik a beruházások alakulása. Utóbbiban – nem utolsósorban az alaptörvényben rögzített adósságfék okán, valamint az EU-alapok kifutásával – a kormányzat nem (volt) képes a magánbefektetői kedv lelanyhulását ellensúlyozni. Ezt a helyzetet csak súlyosbítja, hogy *az állami beruházások sem a keynesi vonalon, vagyis a nagy multiplikátor irányába mozognak*, hanem mindenféle más – önmagában talán, leginkább politikailag és érzelmileg – indokolható célt követnek. Ilyen az ellátásbiztonság, a hazai tulajdon részarányának növelése, a kormányközeli vállalkozók helyzetbe hozása, vagy más tiszteletre többé vagy kevésbé méltó, ámde nem a megtérülés szempontját követő cél.

Mindebből következik, hogy a külső egyensúly javulása ugyan szép dolog, de mint Halpern és Oblath (2014) statisztikai elemzéssel igazolja, *önmagában még messze nem alapozza meg a tartós növekedési pályára állást*. Annál kevésbé, mert a fentebb vázolt szerkezeti korlátok épp az ellenkező irányba hatottak már a vizsgált évtized során is.

A kormányzat másik kiemelt célja *a belső egyensúly, az államháztartás helyzetének rendezése* volt. Ez az 1990-et követő két évtized rendszeres túlköltése és a külső forrásokhoz való hozzáférés időről időre megnehezült volta miatt indokolt volt, s mint jeleztük, az alaptörvényben is megerősítést nyert. Az államháztartás hiánya 2012 óta rendszeresen a maastrichti 3% alatt van (2015–16-ban 2%), az elsődleges egyenleg pedig 1,3 és 2,3% közötti többlettel zárt az Eurostat többször idézett kiadványa szerint. Ezt az eredményt a Költségvetési Tanács elnöke (Kovács, Á., 2016) a szabályalapú költségvetés bevezetéséhez köti, kifejezetten utóbbinak tudja be.

Ugyanakkor a folyamatot ismerők számára aligha kérdéses, hogy a különadók kapcsán említettek nem számítanak kivételnek. Évről évre, sőt negyedévről negyedévre a kormányzati rögtönzés volt a jellemző. A vizsgált évtized egészében megfigyelhettük, ahogy nemritkán még novemberben is módosították a költségvetést, és a törvényhozásnak az ehhez képest mért eltérését jelentették csu-

pán. *Ez bizony az 50-es évek óta megfigyelt költségvetési gyakorlat tovább élése, és igen keveset ad ahhoz, hogy a gazdálkodók és a befektetők számára átlátható szabályok adják meg a racionális döntések kereteit*²⁰⁴.

Az államadósság a GDP-hez mérve 65,6%-on állt 2007-ben (az utolsó békeévben). Utána a válságkezelés során 2011-ben tetőzött 80,7%-kal, majd azóta csökken, 2016 végére 74,1%-ra. Ez európai egybevetésben fölöttébb tiszteletre méltó eredmény, és az ország sorozatos fölminősítését hozta 2016-17 folyamán.

Ugyanakkor nemcsak arról van szó, hogy ez az adatsor a néhány bekezdéssel följebb taglalt egészségtelen fizetési többlet leképeződése. Hanem emellett arról is, hogy „nem mind arany, ami fénylik”. *A magyar kormányzat évek óta vitában áll az EU statisztikai hivatalával* arról, hogy teljeskörű-e a nemzetgazdasági minisztérium és az MNB által végzett konszolidáció, vagyis minden állami kiadás bele van-e számítva, ki van-e mutatva. Példaként említhetjük a nyilvánvalóan állami feladatokat ellátó Magyar Fejlesztési Bankot, aminek a GDP évi 3-3,5%-ára rúgó tevékenységét a magyar hatóságok nem számolják be. Piaci jellegűnek minősül a szigorú állami felügyelet alatt működő Eximbank (1-1,5%), és nem került kimutatásra a bankok nemzeti kézbe vételéből adódó, sajtóhírek szerint legalább 2 százalékpontnyi kiadás sem. És nem feledkezhetünk meg arról, hogy az EU-pénzek 2018-ig történő elköltethetősége érdekében hivatalos közlés szerint 2017 július végéig 900 Mrd Ft (2,5%) előfinanszírozás történt, aminek a fedezetét az unió nem utalta még át (vagyis szigorúan véve ez is adóssággeneráló elem, főleg ha később se érkezik be a remélt összeg). Ha minden felsorolt kérdésben elbuknák a vitát, akkor az adósság alakulásának *még az előjele sem lenne igaz*.

KÖZTES MÉRLEG

Ebben a fejezetben ismét a modellértékűnek tekintett négy országot vizsgáltuk a világ pénzügyi válsága óta eltelt évtizedben. Megállapítottuk, hogy a válság nagyon eltérően érintette ezeket az államokat. Jellemző módon a külső sokk kiemelte az egyes megoldások gyengéit és erősségeit. És mint ahogy a karikatúra is attól ütős, hogy fölismerjük benne az ábrázolt személy gyengeségeit, a válságban történő megmértetés is átrajzolja a térképet.

---

²⁰⁴ Hasonló eredményre jut – gyakorlati ismereteire is rendre hivatkozva – a jegybank egykori elnöke, volt ipari miniszter (Bod, P. Á., 2014).

Miközben kétségtelen, hogy eseteink számát tetszés szerint bővíthetnénk, és egy átfogó, több kötetre rúgó összefoglalóban erre szükség is lenne, esetválasztásunk ismét igazolódott, amennyiben tudtunk *sikeres, félsikerű, stagnáló és széteső példát mutatni*, amelyek mindegyike ugyanazon világgazdasági környezetben, azonos európai politikai és világesemények sodrásában alakult.

Mindenekelőtt az tűnhet föl – különösen az általunk választott madártávlatból –, hogy láthatólag szó sincs arról, hogy olyan értelemben köszöntött volna ránk új világ, hogy a közgazdaság-tudomány régi felismerései érvényüket veszítették volna. *Nem találtunk példát arra*, hogy a magát *unortodoxnak* nevező, a rögtönzésekre és a politikai-média megjelenési közvetlen szempontokra összpontosító *gyakorlat hozott volna eredményt évtizedes távon*. Helytálló ugyanis az a balkáni országok gyakorlatából levont következtetés, hogy ez általában az erős érdekcsoportoknak kiszolgáltatott, tartalmilag gyenge kormányzást²⁰⁵ megvalósító rendszerek sajátja (Nenovsky – Borisova, 2015).

Ezzel szemben sok példát láttunk arra, hogy *a régi, bevett megoldások* alkalmazása – mint a természetgyógyászati szerek vagy épp a testmozgás – *kellő ideig tartó, kellően rendszeres alkalmazása* reménytelennek tűnő helyzetekben is segíthet. Mindenekelőtt a német és a lengyel munkapiac lehet erre példa. De jól látható az is, hogy a költségvetési fegyelem megőrzése még vészhelyzetben is hasznos – ez az orosz fejlődés talán egyetlen egyértelmű pozitívuma. A német eset azt is mutatja, hogy fegyelmezett gazdálkodás esetén nincs ok az „új normalitásnak” elkeresztelt lazaságnak teret adni, mert a növekedés kellő teret biztosít ahhoz, hogy ne kelljen a következő nemzedékek vállára elviselhetetlen teret rakni.

Talán a legérdekesebb vonása az elmúlt évtizednek *a mennyiségi és a minőségi, a rövid távú és a hosszú távú szempontok rendszeres szembekerülése*. Ami a rövid távon sikeres, hosszabb távon saját sírásójává válhat. Ez történt a sikeres lengyel válságkezeléssel, aminek sikereit a költségvetési trükkök kiiktatása és természetesen a gazdaságpolitika megfordulása mint dacreakció egyaránt átértékeli. Oroszországban még középtávon is célszerűnek tűnhetett a nyersanyagközpontú növekedés fönntartása, hiszen ebből nem csekély járadékjövedelem is képződött. Ugyanakkor ma már nem kérdéses, hogy *a 2000 és 2012 közti évek elvesztek az orosz intézményi és szerkezeti korszerűsítés, a világáramba történő visszaépülés*

---

²⁰⁵ A gyenge kormányzat gyakorta igen agresszív, és e két mozzanatot az újságírók összekeverik. Az a kormányzat erős, amelyiknek nem kell „ott lennie minden kilométerkőnél”, hiszen szemvillanással is el tud érni bármit. Az „elérés” nem az intézkedések számát vagy az egy-egy célra fordított költségeket jelenti, hanem azt, hogy a kitűzött célokat érdemben elérik, legyen szó árstabilitásról, teljes foglalkoztatásról vagy tudásalapú társadalomról.

szempontjából. Eltérően az arab öböl némely államától, és persze, számos fejlett országtól, mint épp Norvégia és az Egyesült Államok, a nyersanyaggazdagság nem alapozott meg egy következő időszakra történő fölkészülést. Igaz ez a gazdaságra, és igaz a nyugdíjrendszerre, ami stagnáló és idősödő lakosság mellett Oroszország számára ugyanolyan időzített bomba lehet, mint Japánnak.

A kibontakozó negyedik ipari forradalom *leértékeli* a hagyományos gazdaságpolitika eszköztárában nagy szerepet betöltő közvetlen állami sürgés-forgás jelentőségét. Ellenkezőleg, mint láttuk, a nyílt innováció, a hálózatos együttműködés, a folyamatosan újraszerveződő és átalakuló munkacsoportok és együttműködésük, sőt világméretű és világhálós működési módjuk nem sok teret enged a központi akarat érvényesítésének. Természetesen mindig lehet az önkényuralom irányába haladni, ámde Oroszország egykor példaértékűnek tekintett központosított modellje az ipari múzeum kategóriájába sorolódik. Kérdéses, hogy tartósan alacsony energiaárak mellett meddig és milyen körben tartható fenn az a középhatalmi szerep, aminek a tárgyalt évtizedben az oroszok kiterjesztett értelmezést adtak (leginkább Franciaországhoz hasonlítva tevékenységüket).

Ami a kötetünk központi kérdését jelentő felzárkózást – a „reálkonvergenciát” – illeti, nagyon eltérő teljesítmények születtek. Németország a világ első exporthatalmából a harmadik helyre szorult, viszont széles ipari bázisa megővta a nagy megrázkódtatásoktól, szociális modelljét meg tudta őrizni. Lengyelország felzárkózása felgyorsult, de a mozdony kifulladt, még jóval azelőtt, hogy a célállomásra – az EU-6 átlagához – ért volna. *Magyarország felzárkózása megállt, minőségi értelemben erőteljes visszaesés jelei bontakoztak ki.* Végül Oroszország erőteljes külföldi katonai aktivitása, hódításai a hagyományos birodalmi logikát követik. És ennek megfelelően a társadalmi és a gazdasági modell szétzilálódása, *fenntarthatatlansága került előtérbe.* Ebből természetesen egyáltalán nem következik a végítélet látomása, az azonban igen, hogy a jelenlegi elrendezés biztosan nem tartható fenn változatlanul. Az ország leszakadása, különösen a technológiaigényes területeken és a szolgáltatásokban történelmi léptékűvé vált.

HIVATKOZÁSOK

1. ACEMOGLU, D. – ROBINSON, S. J. (2013): *Miért buknak el a nemzetek?* Budapest: HVG Könyvek.

2. AUDRETSCH, D. B. – LEHMANN, E. E. (2016): *The Seven Secrets of Germany*. Oxford – New York: Oxford University Press.
3. BAKSAY Gergely – PALOTAI Dániel (2017): Válságkezelés és gazdasági reformok Magyarországon (2010–2016). *Közgazdasági Szemle*, 64. évf. 7-8. szám, 698–722. old.
4. BOD Péter Ákos (2014): *Nem szokványos gazdaságpolitikák*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
5. CSABA László (2014): *Európai közgazdaságtan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
6. CSABA László (2016): A magyar paradoxon. Töprengések hosszú távú dilemmákról. *Educatio*, 26. évf. 4. szám, 496–508. old.; online is: www.hier.if.hu/hu/educatio-reszletes
7. ELLMAN, M. (2015): Russia's current economic system: from delusion to glasnost. *Comparative Economic Studies*, 57. évf. 4. szám, 693–710. old.
8. GOTZ, F. – TOONEN, TH. szerk. (2007): *Crossing Borders: Constitutional Development and Internationalization*. Berlin: De Gruyter Recht.
9. GYÖRGY László – VERESS József (2016): A 2010 utáni magyar gazdaságpolitikai modell. *Pénzügyi Szemle*, 61. évf. 3. szám, 367–389. old.
10. HALMAI Péter (2014): *Krízis és növekedés az Európai Unióban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
11. HALPERN László – OBLATH Gábor (2014): A gazdasági stagnálás „színe” és fonákja. Mivel jár együtt az exporttöbblet és az adósságcsökkenés? *Közgazdasági Szemle*, 61. évfolyam, 7-8. szám, 757–800. old.
12. HESSE, J. J. (2007): Die deutsche Politik vor der Bundestagwahl: Überprüfungbedürftige Binnenstruktur – europäische Führungsauftrag. *Zeitschrift für Staats- und Europawissenschaften*, 15. évf., 2-3. szám, 201–244. old.
13. JASZIN, JE. (2017): Razvityije posztsovjetszkoj ekonomiki: iz proslovo v buduscseje. *Voproszi Ekonomiki*, 88.évf.6.szám, 5-21.old.
[Ясин Е.: Развитие постсоветской экономики: из прошлого в будущее. Вопросы экономики, № 6, Июнь 2017, 5–21.]
14. JUDE, C. – LEVIEGUE, G. (2017): Growth effects of FDI in developing economies: the role of institutional quality. *The World Economy*, 40. évf. 4. szám, 715–742. old.
15. KOLLMORGEN, R. – MERKEL, W. – WAGENER, H. J., szerk. (2015): *Handbuch Transformationsforschung*. Berlin: Springer Verlag.
16. KOLODKO, G. W. (2017): Economics and politics of the currency convergence: the case of Poland. *Communist and Post-Communist Studies*, 50. évfolyam 3. szám, 183–194. old.

17. KOLOSI Tamás – TÓTH István György, szerk. (2016): *Társadalmi Riport 2016*. Budapest: a TÁRKI kiadása.
18. KORDONSKY, S. – BARSUKOVA, S. (2016): *The Socio-Economic Foundations of the Russian Post-Soviet Regime: the Resource-Based Economy and the Estate-Based Social Structure of Contemporary Russia*. Stuttgart: ibidem Verlag.
19. KOVÁCS Árpád (2016): Szabályalapú költségvetés – út a költségvetési stabilitáshoz. A magyar megoldás. *Polgári Szemle*, 12. évf. 4-6. szám, 18–41. old.
20. KÓNYA István (2017): A magyar növekedésről – egy régimódi megközelítés. *Közgazdasági Szemle*, 64. évf. 9. szám, 915–929. old.
21. LOSONCZ Miklós (2017): A globális és regionális integrálódás és a fenntartható növekedés néhány kérdése a visegrádi országokban. *Közgazdasági Szemle*, 64. évf. 7-8. szám, 677–697. old.
22. NENOVSKY, N. – BORISOVA, M. (2015): Debts, ideas and interersts in the Balkans. *Économie et Institutions*, 23. kötet/tél, 121–145. old/online: [www.u-picardie-fr/CRIISEA/Revue Économie et Institutions/numeros.php](http://www.u-picardie-fr/CRIISEA/Revue_Economie_et_Institutions/numeros.php), utoljára letöltve: 2017. szept. 15.
23. PALÁNKAI Tibor (2017): Gondolatok a 21. századi kapitalizmusról és a „szociális államról” Thomas Piketty: *A tőke a 21. században* című könyvének inspirációja alapján. *Magyar Tudomány*, 178. évf. 1. szám, 34–43. old.
24. POLÓNYI István (2016): A hazai emberi erőforrások ma és holnap. *Educatio*, 26. évf. 4. szám, 481–495. old.; online elérhetőség: epa.oszk.hu/01500/01551/00098/pdf/EPA0551_educatio_2016_4_481-495.pdf.
25. PONGRÁCZ Ferenc – NICK Gábor András (2017): Innováció – a fenntartható növekedés kulcsa Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 64. évf. 7-8. szám, 723–737. old.
26. SAMUELS, W. (2004): The market: social construction and operation. *Journal des Économistes et des Études Humaines*, 14. évf. 2. szám, 119–124. old.
27. SIKLÓS Márta – MLADONYICZKI Balázs (2016): A különadók szerepe az adózásban. *Gazdaság és Pénzügy*, 3. évf. 4. szám, 273–304. old.
28. Szugyba ekonomicseszkih reform v Rossziji (kerekasztal-beszélgetés). *Voproszi Ekonomiki*, 88. évf. 6. szám, 22–44. old.
- [ПОЛТЕРОВИЧ, В. [и др.] (2017): Судьба экономических программ и реформ в России (Круглый стол в рамках XVIII Апрельской международной научной конференции НИУ ВШЭ). Москва: Вопросы экономики, 2017. N 6., 22–44.

29. WEI, SH.-J. – XIE, ZH. – ZHANG, X. B. (2017): From „made in China” to „innovated in China”: necessity, prospect and challenges. *Journal of Economic Perspectives*, 31. évf. 1. szám, 49–70. old.
30. WINIECKI, J. (2012): Russia and China facing the 'Great Wall': how to succeed in the second structural transition. *Post-Communist Economies*, 24. évf. 3. szám, 309–325. old.

XI. MIÉRT IS MARADT EL AZ ÚJ GAZDASÁGI CSODA?

A korábbiakban kifejtetteket nem kívánjuk megismételni, hiszen a könyv műfajához tartozik a visszalapozhatóság és a források ellenőrzésének lehetősége. Fejtegetésünk végére érve hátralépünk egyet, és azt a kérdést vetjük fel, hogy – a várakozásokkal ellentétben – miért is nem került sor újabb gazdasági csodára a szovjet birodalom bukása után? Miközben ez a kérdés az, ami a közvéleményt szerte a térségben megosztja ugyanúgy, mint a szakmát is (Kornai 2005 az első átfogó felvetése ennek), nincs megnyugtató válasz arra, miért is történt így. Márpedig ez mind önmagában több mint jogos kérdés, és még inkább az, ha a rendszerváltozás rendkívül kedvezőtlen társadalmi fogadtatására gondolunk. A térség társadalma csakúgy, mint a térség elitje – ha tetszik, naiv módon – épp erre, vagyis a háborút követő gazdasági csodára várt, és nem is volt hajlandó kevesebbel beérni. Mivel e remény hiúnak bizonyult, azért szavazták le sorra a rendszer-váltó erőket, majd utódaikat is.

A kérdés első fele annál izgalmasabb, mert a vizsgált példák közt szerepel Németország, a *Wirtschaftswunder* hazája, Magyarország a piaci reformok éltanulója, Lengyelország az átmenet csodája. Oroszország is sikerre volt ítélve: a tényezőadottságok, a történelem és nem utolsó sorban a külső és belső adósságok béklyójának a hiánya *szinte eleve elrendelte volna* lendületes felzárkózását. Egyik esetben sem érvényes a pályafüggőség lapos, sablonos értelmezése, amivel mondjuk Albánia vagy Tádzsikisztán gyenge teljesítményét magyarázni szokták. Nem annyira kézenfekvő a kieső földrajzi helyzet és a hiányzó kulturális és társadalmi alap szerepe, mint mondjuk Kirgízia, Kazahsztán vagy Macedónia esetében.

Főntebb idézett cikkében Kornai János teljes joggal emeli ki azt, hogy a társadalomtudományok – így a történettudomány és a közgazdaság-tudomány – mércéjén mérve a közép- és a kelet-európai országok átalakulása kimondottan *sikertörténetnek* mondható. A megoldandó feladatok nehézsége, a kedvezőtlen örökség és a társadalmi költségek halmozódása, a sok évtizedes gazdasági és

szellemi elzártság olyan kényszerzubbonyt jelentett, amiből nem volt reális gyors kibontakozást várni. Mi több, még az első két évtizedben elérteket is tisztes teljesítménynek mondhatjuk.

Mégsem kétséges az, hogy az átalakuló országok társadalma nem többet és nem kevesebbet várt volna el, mint a második világháborút követő gazdasági csoda *megisméltését*. Ennek többféle indoka is volt. Egyrészt: sokan éltek még abból a nemzedékből, amelyik ilyen-olyan módon *szemtanúja és haszonélvezője* volt e korszaknak. Az 1945-öt követő másfél évtized – a *roaring twenties*, azaz a dübörgő húszas évek tapasztalata ellenére – hihetetlen meglepetés volt. Nem utolsó sorban azért, mert míg az első világháborút alapvetően a frontokon vívták (Magyarországon szinte puskalövés sem dördült), addig a második világháború a totális hadviselés elrettentő példája volt, az ezzel járó szörnyű pusztítással és a civil áldozatok számának megsokszorozódásával.²⁰⁶ Mindezek miatt a háború után nem várt, de annál nagyobb és kedvezőbb társadalmi hatásokkal járt a gazdaság föllendülése és a jóléti állam kiterjesztése (Stone, D. szerk., 2015).

Vélhetőleg társadalom-lélektani tényként kell kezelnünk azt, hogy a helyzet javulását természetesnek, a stagnálást azonban már csapásnak tekintjük, nem is beszélve a visszaesésről (aminek elkerülését, mint láttuk, a harmincas évek elejétől kezdve minden irányzatú gazdaságpolitika alapvető céljának tekinti, axiomaticus jelleggel). Ha tehát a társadalom már látott olyat, hogy a válság után automatikusan nagy föllendülés következik, mint apályra a dagály, a vízszint beállását, a szép nyugodt sima tengert kisiklásnak tekinthetik és tekintik is a leg-többen.

A társadalom ösztönös értékrendje mellett *nem sugallt mást a korabeli társadalomtudomány sem*, különösen azok „királynője”, a közgazdaság-tudomány. Nem kizárólag, de különösen az ekkor túlsúlyra jutó neoklasszikus szintézisben definiósszerűen adott a következő. Ha van egy kiinduló helyzet, ami torzulások sorozatával volt jellemző, és ezeket a mesterséges torzításokat kiiktatjuk, külön rádolgozás nélkül is *a rendszer önműködően hatékonyság- és jólétnövelő módon kezd el működni*. Utóbbi gondolatot lényegére rövidítve: ahogy megszűnik a bürokratikus tervirányítással járó számos információtorzulás, korlát és téves ösztönző, a gazdasági hatékonyságnak és a fogyasztói jólétnek is gyorsan, jelentősen és

---

²⁰⁶ Hasonló újítás volt a célzott megsemmisítő táborok rendszere és általában a válogatás nélküli pusztítás iparszerű módszereinek bevetése, ami az áldozatok számát és az anyagi kárt is megsokszorozta. Az atombomba bevetése 1945 augusztusában ugyan lerövidítette az ázsiai harcokat, de a 600 ezres közvetlen áldozati létszám túlnyomó része civil volt, akiknek semmi közük nem volt a katonai összeapáshoz.

automatikusan növekednie kell. Márpedig különösen a keletnémet példán volt látható, hogy ez csak nagyon rövid ideig volt így. A többi országban elkerülhetetlen volt a jelentős visszaesés (Csaba, 1992), mert egyszerre több, hosszú távon jó hatású, de *rövid távon a termelést és a foglalkoztatást szűkítő változásra került sor*. Ilyen volt a külkereskedelem áttelése a védett keleti piacokról a világg piacra, a gazdasági nyitás, a pénz konvertibilitásának megteremtése, a verseny bevezetése, a cégek költségvetési korlátjának megkeményítése (a csődök és felszámolások bevezetésével), az államháztartási kimutatások reálissá tétele és a költségvetés ki-egyensúlyozása, a közterhek beszedése és a negatív hozzáadott értékű termelés beszüntetése.

Mégis: miért nem ismétlődött meg a gazdasági csoda még annak szülőhazájában, Németországban sem? És miért nem lendítette át a rendszerváltozással egy időben új lendületet vevő *európai integráció* a nehézségeken az önmagukban kicsi közép-európai országokat? Miért nem tudott élni az eredendően zárt gazdaságú Oroszország a számára hosszú ideig kedvező világgazdasági helyzettel? A következőkben mindezekre nyilván csak részleges és töredékes válaszokat tudunk megfogalmazni.

1. A szélesebb, elemző társadalomtudományban meglehetősen általános volt az a felismerés (kifejti: Berend, 2008, 185–251. old.), hogy a második világháborút követő, bő negyedszázados aranykor a gazdaságtörténet *kimondottan egyedi eseménye volt*, sem korábban, sem később nem volt ehhez hasonló föllendülés megfigyelhető. Mind a növekedés üteme, mind pedig annak társadalmi „lecsorgása” páratlan mértékű volt. A gazdaságpolitikai, a világgazdasági, a társadalmi és a lélektani tényezők sajátos együttthatása, pozitív szinergiája volt megfigyelhető, ami egy korszakos fellendülésnek ágyazott meg. A világg piac fokozatos helyreállása, a nemzetközi fizetések rendezett és ellenőrzött rendje (Szakolczai, 2016) kedvező külső feltételeket jelentett a növekedés meggyorsítását és annak hatását a társadalomban szélesen teríteni kívánó politikának, mind a konzervatív, mind a szociáldemokrata orientációjú kormányok esetében. Az osztálybéke és természetesen mindenekelőtt a nemzetközi kapcsolatokban a konfliktus hiánya²⁰⁷ kedvezően hatott.

A korszak egyediségét máig ható erővel magyarázta egy – a maga idejében igen nagy hatású, de mára sajnos a tananyagokból jó indok nélkül kirostált –

---

²⁰⁷ Igaz, ez a koreai háború végétől a kölcsönös elrettentésen alapuló, törékeny egyensúlyra épült, de fönnállt négy évtizeden át.

eredeti gondolkodású magyar közgazdász, Jánossy Ferenc (1966) könyvében, amely a helyreállítási periódusok jelentőségét mutatta ki. Jánossyt ugyanaz a gondolat foglalkoztatta, mint von Misest, Domart és Solow-t a 20-as, a 40-es és az 50-es évtizedben: miként lehet az, hogy nyilvánvalóan téves ösztönzőkkel és nyilvánvalóan rossz szerkezetű beruházásokkal a Szovjetunió és kelet-európai szövetségei gyorsan és sikeresen újjáépítették országaikat? Miként lehet az, hogy a nyugat-európai országokban, ahol sem a beruházási rátát nem emelték meg, mint Keleten, sem átható intézményi reformokat nem hajtottak végre, mint Japánban vagy Koreában, a gazdasági növekedés a történelmi érték dupláját is meghaladhatta?

Jánossy zseniális válasza egy fizikai analógiára épül. Eszerint ha a víz alá nyomunk egy labdát, majd fölengedjük, az nem pusztán a víz felszínéig ugrik vissza, hanem minél mélyebbre nyomtuk, annál magasabbra ugrik. Hasonlóképp működik a gazdaság is, ezért *nem indokolt a korabeli közgazdaságtan ama megoldása, hogy a teljesítményt „az utolsó békeévéhez” mérték.* A helyes mérce e felfogás szerint az, ha azt vizsgáljuk: a lenyomás/pusztítás idején egy referenciaország mire vitte. És ehhez a számított szinthez kell mérni a teljesítményt, mert meglátása szerint a gazdaságban is a helyreállítási periódus idejéig hat egy hasonló felhajtóerő. Ha mondjuk a világháború hat éve alatt egy ország évi 2%-kal növekedett – ez az Egyesült Államok hosszú távú átlaga, így kevésbé fejlett ország esetén ez alábecsülés –, akkor a „háború előtti szintet” durván 16,2%-kal meghaladó értéknél „érte utol önmagát”. Ez bizony erősen viszonylagossá teszi azt a – második fejezetben taglalt – statisztikai fogásokkal is felgyorsított növekedési teljesítményt, amivel a szocialista berendezkedés első két évtizedében igazolni vélte önmagát és melléfogásait is.

Nem kell sok képzelőerő annak belátásához, *miféle eretnokség volt ez a meglátás a maga idejében* (1964-ből származik az első ismert kéziratot változat, vagyis a szovjet és a magyar növekedés kisiklása idejéből). Ugyanakkor összhangban áll Domar (1947) ama meglátásával, hogy a szerkezeti változások révén csak átmenetileg gyorsulhat a fejlődés, bár eme átmenet – a gyenge termelékenységű agráriumból az iparba – akár két évtizedig is eltarthat. És egybevág Solow (1955) nyilván szovjet tapasztalat ihlette klasszikus meglátásával arról, hogy a beruházási ráta emelésével csak átmenetileg gyorsítható a növekedés, hosszabb távon a termelékenységnek kell növekednie, méghozzá az innováció alapján.

Jánossy korában nem voltak hozzáférhető a fenti – és hasonló tárgyú – nyugati írások a hazai könyvtárakban. Mégis, felismerése *a fentiekhez társulva, azokat lényeges új szemponttal kiegészítve a mai napig ható erővel magyarázza* azt, hogy

miért bizonyult egyszerűnek – mai szóhasználattal *nem fenntarthatónak* – a háború utáni újrakezdés, a „gazdasági csoda” lendülete. És ekkor természetesen szót sem ejtettünk a minőségi és a versenyképességi tényezőkről, amikben minden elemzés már a maga idejében is a lemaradás irányszát mutatta ki.

2. Hasonló, ha nem nagyobb súlyú nehézség az *intézményi merevség* kérdése, ami rendkívül sokrétű, és a jelen kötet kereteit messze szétfeszítő folyamatok sorát jelenti. A neoklasszikus – uralkodó – felfogás szerint a kevésbé fejlett országoknak eleve nagyobb a növekedési potenciálja, s hogy azt milyen intézményi és gazdaságpolitikai mixtúrával éri el, fekete doboz, illetve minden társadalom magánügye.

Mivel a globális közgazdaságtani programban mindenki ezt tanulta, akár meg is lepődhetnénk azon, hogy az EU-országok (a keleti kibővülés hatását nem is számítva) már 1975 óta egyáltalán nem mutatják az Egyesült Államokhoz való felzárkózás jeleit, hanem a szakadék inkább rovásukra tágul. A kérdést számos írásban elemző, a mai európai növekedéstudomány vezéralakjának tekinthető Bart van Ark és munkatársai (2013) sajátos ellentmondásra világítanak rá: *az egy munkaóraára jutó termelés* tekintetében alig van lemaradás, de *a minőségi elemek*, különösen az infokommunikációs technológiák (IT) és más új technológia alkalmazása, új cégek piacra jutása, tőkepiac és munkapiac rugalmassága tekintetében *minden mutató gyengébb*. Más szóval – sok más idézett szerzőhöz hasonlóan – úgy látják, hogy az európai intézményi rendszer átalakulása nem tudott lépést tartani az ázsiai és az amerikai versenytársakéval.

Külön is érdemes kitérni *a munkapiac merevségére*, a kollektív alku, a minimumbérek és a kevésbé képzett emberek foglalkoztatása, valamint az adóék kérdéseire. Ez egyfelől önmagában is a legfontosabb társadalmi kihívás egy sor európai országban, másfelől a növekedés lassúságának egyik magyarázata. Átfogó elemzésében Olivier Blanchard (2006) kiemeli azt is, hogy a munkapiacot rugalmasabbá tenni kívánó intézkedések jó része *perverz hatású*, hogy a munkapiaci reformok jelentős része töredékes, és a munka mint termelési tényező kellő rugalmasságú elosztását nem biztosítja. Az azóta eltelt évtized fejleményei ezt némileg módosították.

Mint láttuk, az általunk vizsgált rendszerváltoztató országokban a társadalmi klíma és a gazdasági kényszer együttesen a munkapiacot jelentős részben *rugalmasabbá tette*. Valós és főleg társadalmilag is előre vivő eredményt azonban csak ott értek el, ahol az oktatás és az élethosszig tartó tanulás szempontja, *az emberi tőkébe történő befektetés* volt a súlypont. Pusztán deregulálással, a munka-

piac közvetlen igényeinek kiszolgálásával vagy a bérszint alacsonyan tartásával nem lehet eredményt elérni. Kínától Bangladesh-en át Szudánig tart azoknak a sora, akik gyenge környezetvédelemmel és alacsony bérszinttel versenyeznek. A németek kivételével a vizsgált országok ezt az összefüggést nem vették komolyan, ezért *a következő évtized számára ez nem megoldást, hanem teherként jelent.* Minél inkább tudomást veszünk az e területen különösen fontos késletetés jelenségéről, annál súlyosabb tévedés az emberi tőkeképzést elhanyagoló, pusztán oklevélgyártásra összpontosító, „gyakorlatorientált” oktatási megoldásokat szorgalmazó politika.

3. Sokszor szót tettünk arról, hogy a modern közgazdasági elméletben nem a beruházási ráta a lényeg, a több befektetésből vagy képződik több jövedelem, vagy nem. Ugyanakkor a tárgyalt esetekben az ellenkező problémát észleljük. *Egyfelől maga a beruházási arány volt alacsony,²⁰⁸ amit nem ellentételez a pénzügyi közvetítés mélysége és hatékonysága.* Másfelől pedig a beruházások viszonylag nagy részéről volt tudható, hogy *nem gazdasági, üzleti, megtérülési szempontokat követ, vagy ha igen, akkor rövid távú szempontok uralma mellett.* Talán kivétel az orosz energetika, ahol a kormányzati tervek ellenére is jelentős befektetések történnek. Ugyanakkor látni kell azt (Locatelli, 2014), hogy az ún. Gazprom-modell kifutott: a belső árak alacsonyan tartása csak úgy volt lehetséges (a jelentős tőkemenekítés mellett), ha a fenntartást és a vezetékhálózat korszerűsítését, az új kitermelési technikák bevetését hanyagolták el jó két évtizeden át. Ebből viszont az következik, hogy a világ energiaárszintjének előre jelezhető tartós csökkenése katasztrofálisan érinti az exportbevételtől erőteljesen függő orosz növekedést, és különösen a központi költségvetést.

Fontosabb azonban az a mozzanat, hogy a beruházások viszonylag kis része valósul meg innovatív kis- és középcégek révén, amelyek a műszaki megújulás hordozói szerte a világon. Németországban a középvállalati szektor erős, de ennek csak kisebb része innovatív, és nagyobb része a hagyományos szolgáltató és termelő vállalatok köréből kerül ki.

---

²⁰⁸ Ez különösen a tervgazdaságban normává vált 25-30%-os beruházási rátához képest értendő, mert az OECD-átlag 20-22%-hoz képest a kétezres évekre kialakult értékek – Oroszország kivételével – nem alacsonyak. Az orosz esetben pedig ismeretes módon Svájcban vagy a Seychelles-szigeteken landol az a megtakarítás, ami az orosz infrastruktúra, az intézmények vagy épp a környezetvédelem terén hiányzik, a GDP évi 3-8%-ának megfelelő, döbbenetes mértékben, egy negyedszázadon keresztül halmozódva.

4. Szinte közhely, de nem hagyhatjuk ki a magyarázó tényezők közül azt, hogy Európában *a 60-as évek óta folyamatosan csökken a hivatalos munkaidő*. Közben az informális gazdaságban, a háztartásban és a szolgáltatások egy részében – ahol a termelékenység természetesen nem növekedhet – a munkaidő és főleg az intenzitás még nőhetett is, a meghatározó ipari területen nem ez a helyzet. Ez tükröződik van Ark és társai (i. m. 296. old.) adatsorában. 1950 és 2008 közt a ledolgozott órák száma az EU-15-ben (US-100 hoz mérve) 120,6-ról 88-ra csökkent, eközben az 1 órára jutó output 40,8-ról 89,4-re nőtt, ami az európai termelés *erőteljesen megnőtt tökeigényességét jeleníti meg* az idézett szerzők szerint. Kézenfekvő, hogy a munkavállalókat védő szabályok és a tőke erőteljes adóztatásának csökkentése együttesen ebbe az irányba hatott, ami viszont értelemszerűen a termelés *munkaigényének mérséklődését is jelentette*.

Egyszerű makroökonómiai ismeretekkel is belátható, hogy ha az Egyesült Államokban ma is meglehetősen elterjedtnek mondható a 65 órás munkahét²⁰⁹ és az egy-, legfőljebb kéthetes szabadság, és hasonló a helyzet az ázsiai gazdaságokban is, akkor az európai lemaradás egyik tényezője a mérséklődő munkaráfordítás is lehet. Ugyanakkor ennek ellentmond, hogy a legtermelékenyebb és a leginkább tartósan növekvő skandináv államokban meg a délnémet tartományokban *a rengeteg fizetett szabadidő mellett is olyan gyors a termelékenység és a hatékonyság növekedése, hogy ez nem járt lemaradással*.

Ebből pedig az következik – összhangban a közgazdaság-tudomány eredeti gondolkodóinak felismerésével – hogy a társadalmi értékrend és az ebből fakadó szervezettség, újítókészség, együttműködési és *megújulási hajlandóság* nagyobb mértékben magyarázza a kimeneteket, mint a bevezető könyvekből megtanult tőke, munka, föld tetszés szerinti kombinációja.

Az utóbbi felismerés nem nagyon jó hír, különösen a posztkommunista országok számára. *Minél inkább hátra sorolódik a polgári társadalom hagyományos értékrendje*, a megbízhatóságtól a szolid üzletvitelen át a harmadik és negyedik nemzedékre is vagyont, tudást és jobb életet hagyományozni szándékozó, vagyis hosszú távú szemléletig, a magas kultúra, a tudás és a teljesítmény megbecsülőség, és minél inkább a twitter-elnök a példa, *annál rosszabbul áll a szénájuk*. Az általunk vizsgált időszak második, de különösen harmadik szakaszában ugyanis épp a főntebb kívánatosnak leírttal *ellentétes irányzatok bontakoztak ki*. Ezért a

---

²⁰⁹ Nyilván ez nem átlag, hisz a nem konvencionális foglalkoztatás lényege szerint hullámzik, és sok benne a részmunkaidő is. A 65 óra leginkább a munkapiac két végén, a Wall Streeten és a hamburgerárusoknál jellemző.

folytatódó lemaradás senkit sem érhet majd meglepetésként, hiszen épp a társadalmi kötőszövet, a láthatatlan tőke az, ami lassan, de biztosan lemorzsolódott.

5. A kontinentális európai modell hagyományos gyengeségeként ismert a *pénzügyi közvetítés nem kellő mélysége, állami túlszabályozottsága, a tőzsde és a tőkepiac egészének, a vállalkozásfinanszírozás elégtelen és költséges volta*. Nem állítjuk azt, hogy egy-egy országban az újítások és a tudás társadalmi hasznosítása kizárólag a pénzügyi rendszerrel függene össze – erre az empirikus elemzések sem utalnak. Az azonban bizonyára kórisme, ha az olyan, kimondottan innovatív cégek finanszírozására szakosodott megoldások, mint a kockázati tőke is teljes mértékben az állam irányítása alá rendelődik, mint az átalakuló térség egészére kiterjedő empirikus vizsgálatában legutóbb Karsai Judit (2017) bemutatta.

A rendszerváltozás hajnalán sok illúzió és talán eltúlzott remény is fogalmazódott meg a pénzügyi rendszer fejlesztésével összefüggésben. A közgazdasági irodalomban nincs egyértelmű álláspont abban a tekintetben, hogy a pénzügyi közvetítés kiváltja-e vagy megjeleníti a gazdaság innovativitását. Mindenesetre azt látjuk, hogy *az alulfejlett pénzügyi rendszer bizonyára nem segíti sem az innovációt, sem a hagyományos gazdasági tevékenységek közti észszerű és hatékony forráselosztást*.

Végső fokon csak feltevéseket fogalmazhatunk meg abban a kérdésben, hogy ha a rendszerváltozás hajnalán mindenki egyetértett abban, hogy a szocializmus egyik fő gyengéje a Ludwig von Mises (1920) többször idézett klasszikus cikke által megfogalmazott tőkepiac hiánya, akkor vajon miért nem bizonyultak sikeresebbnek ezek az országok a tőzsde és általában a korszerű pénzügyi intézmények létrehozásában?

Az egyik lehetséges válasz *a pályafüggőség*. Eszerint a térségben mindenütt – Oroszországot is beleértve – az elmúlt két évszázad során *a bankrendszer és az állam* volt a forráselosztásban a meghatározó. Alexander Gerschenkron ([1962] 1985) mára elfeledett klasszikus munkájában egész normatív elméletet épített föl arra, hogy kevésbé fejlett országokban nem is lehet ez másképp. Föltéve, hogy ebben igaza volt, egy évszázaddal később, a pénzügyi újítások és a pénzügyi globalizáció korszakában ez az érv vagy nem áll meg, vagy ha igen, semmiképp sem automatikusan. A német kulturális és intézményi orientáció ezt a mozzanatot csak részben magyarázhatja.

Egy másik lehetséges magyarázat az ellenkezővel érvel. Eszerint a 90-es évek folyamán *a pénzügyi közvetítés liberalizálása előreszaladt*, sok országban és esetben érdemi szabályozás nélkül jöttek létre pénzügyi intézmények, és ahogy az

várható, az átláthatóság és az *elszámoltathatóság hiánya kalandor lépésekhez*, piramisjátékokhoz, váratlan, ámde nagy és rossz visszhangot keltő bukásokhoz vezetett. A legnagyobb bukásokat az albán, a lett és a román pénzügyi szektorban produkálták, de hazánkban is nagy sajtónyilvánosságot kapott a magyar-izraeli Leumi Bank, a Globex és a Postabank ügye, hogy csak a lehangosabb és legemlékezetesebb botrányokra emlékeztessünk. Mindezek hatására a szabályozók és a társadalmi igények egyaránt a mérsékelt kockázatú, sokszorosan *biztosított és ellenőrzött banki közvetítés felé* vitték a folyamatot, még akkor is, ha ez nagyon drága és fölöttébb nehézkes volt.

Végül egy harmadik lehetséges értelmezésben a hatalom fölmérte azt, hogy a tőkepiacon keresztüli magánosítás, különösen pedig a nemzetközi tőkepiacról történő rendszeres tőkepótlás *elvágyja a „stratégiai jelentőségű cégek” és a politikai osztály szépen fejlődő kölcsönviszonyát*. Ha az összes fontos vállalat a New York-i tőzsdén van, akkor egyik sem „állhat igazán közel hozzánk”. Nem lehet sem személyi, sem fejlesztési ügyekben rábeszélni erre vagy amarra, vagyis a politikai hatalom élvezetének egyik legszebb eleme van oda mindez elvont hatékonysági és költségmegtfontolások miatt, vagyis a politikai hatalom számára értelmetlenül. Ahogy a magánosításban minden országban egyre erőteljesebb lett a köz-hatalom közvetlen befolyása, ami az államosítási fordulat után csak erősödött (Szanyi M., 2016), úgy vált egyre zavaróbbá az, ha valahol a tőzsde és a tőzsdei tőkepótlás a tulajdonlás és a vállalatvezetés meghatározó eszközévé vált (volna). A közvetlen irányításnak a banki világban rég ismert – nyílt és burkolt – formái léteznek, ezért egy, az összehasonlító gazdaságtan intézményi kategóriái szerinti *politika és állam vezérelte piaci modellhez ez és csakis ez volt illeszthető*.

6. Nem lehetünk igazán meglepve azon, hogy amint teret nyer az állami vezérlés az élet minden területén, úgy gyengül az újítókészség, illetve hogy a valóban *innovatív emberek és találmányok a Szilikon-völgy irányába gravitálnak*. A kigyó valóban saját farkába harap, amikor az oktatás elhanyagolása, a minőségi szempontok mellőzése a gazdasági fejlődés forrását jelentő újítások lelohadásában, az imitáció terjedésében és ebben az összefüggésben a sikerek átmenetiségében jelentkezik.

Nem titok az, hogy minden egyetemi rangsorban az amerikai és újabb egyes ázsiai egyetemek állnak az élen. Nem gondoljuk, hogy e rangsorok tudományosan megalapozottak. Mégis, egyfajta leképezését adják annak, amit alaposabb vizsgálatokkal is be lehet mutatni. Nevezetesen annak, hogy a jelentős tudományos teljesítmények jó része az amerikai és az ázsiai egyetemekhez kö-

tődik, *Európa pedig a tárgyalta időszakban elvesztette korábbi vezető szerepét.* Ha a Nobel-díjak számán mérjük, a 70-es évekig jól látható a német vezető szerep, amit azóta az amerikaiak minden tudományterületen átvettek (a közgazdaság-tanban szélsőséges és indokolatlan mértékben)²¹⁰.

Lehet persze azt mondani, hogy e fordulatok sem az átlag választót, sem az átlag munkaadót nem érdeklik, különösen akkor, ha az utóbbiak inkább béketűrő, semmint kezdeményező, inkább olcsó, semmint jól képzett munkavállalókra vágnak. Ugyanakkor nehéz azt vélelmezni, *hogy az egyetemek főiskolásítása* – a bolognai rendszer – és a gazdaságban megjelenő innovációk *krónikus hiánya és gyenge alkalmazása közt ne lenne kapcsolat, illetve* hogy a félresiklott felsőoktatási irányok alapvető kiigazítása nélkül e téren eredményt lehetne elérni.

E téren sajnos sokszálú és negatív szinergiákkal terhes folyamatok figyelhetőek meg. Egyfelől: *a kutatás-fejlesztési ráfordítás* a GDP arányában a szocialista korszak 3% körüli értékéről 1% alá szorult a tárgyalta időszakban a magyar és a lengyel esetben. Másfelől ennek is kétharmada állami, ami ritkán fordul termőre, az egyharmad pedig kéttucat nemzetközi cég házon belüli, alkalmazott fejlesztése. Úgy is mondhatjuk, hogy kínálati oldalról *sem az anyagi, sem az emberi tőke nem adott*, annak folytonos vérfrissítése még kevésbé.

Nehéz elmenni amellett is, hogy *a társadalom nem értékeli a teljesítményt*, a kiemelkedők mögött rendszerjelleggel protekciót, kivételezést, monopolizmust vagy más tisztességtelenséget vélelmez (Csepeli, 2005). Ennek következtében már az utóbbi évtized illiberális fordulata előtt is elterjedt a „ne szólj szám, nem fáj fejem” mentalitás, ami az újító társadalom ellentéte.

Erre a környezetre rakódik rá a pénzügyi források és a cégek, különösen a kezdő cégek finanszírozásának előző két pontban taglalt nehézsége. Ezen túl *a bürokratikus akadályok és a szabályozási környezet* kiszámíthatatlan változásai is visszafogóan hatnak. Oroszországban a kutatás – különösen az ipari, alkalmazott – hagyományosan a hadiiparhoz kötődik, amit egyre hermetikusan zárnak el a külvilágtól. Mindezek következtében – az amerikaitól eltérően – nincs átszivárgás és lecsorgás, a technológiai újítások a zárt körön belül maradván nem termékenyítik meg a környezetet, sem rövidebb, sem pedig hosszabb távon;

---

²¹⁰ Gyenge módszertana okán valóban csak szemléltetésként idézzük a sanghaji egyetem méltatlanul túlértékelt listáját, amin közgazdaság-tudományból és politológiából (amibe a nemzetközi kapcsolatokat is beleértik) az első húszban mindössze négy, illetve három európai egyetem található: közgazdaságtanból a London School of Economics, Cambridge, Oxford és Toulouse (a Nobel-díjas Jean Tirole alkalmazója), míg a politika-tudományok terén az LSE, Oxford és Essex. Forrás: www.shanghairanking.com; letöltve 2017. szept. 21.

és viszont: a környezet is nagyon barátságatlan az újítások elterjedése számára (Bukvoll, T. és társai, 2017).

Nem arról van szó, hogy a közepesen fejlett országoktól általában és a tárgyalt időszakban a kelet- és közép-európai országoktól konkrétan az lett volna elvárható, hogy megfelelő intézményi és gazdaságpolitikai feltételek mellett az innováció világméretű versenyében középponti helyre tehettek volna szert. Arról azonban biztosan szó van, hogy ma már az *adaptivitás és az imitáció*, vagyis a követő fejlesztés *is igényel bizonyos globális beágyazottságot* és erre épülő helyi fejlesztést. Enélkül lassan ott tartunk, hogy a mérnökök azt sem tudják, mit kellene ellopniuk. A gazdasági növekedés lelassulása már az utolérést megelőzően részben bizonyára épp e tényezőre vezethető vissza.

7. Sajátos vonásként említhetjük *a vizsgált időszak elején kialakított politikai és intézményi struktúrák kifutását*, amit a lengyel, az orosz, a magyar esetben tárgyaltunk, Németország esetében pedig számos német elemző állapít meg.²¹¹

Magunk nem tudunk levonni ilyen messzemenő következtetéseket, hiszen Németország az általunk vizsgált időszakban és összefüggésben kimondottan a siker szinonímájaként szerepel. Bemutattuk a sokszerű újraegyesítésből adódó, bizonyára az optimálist meghaladó költségeket, valamint a szociális háló kiterjesztéséből, valamint lényegében meg nem változtatott nyugatnémet megoldások mechanikus átültetéséből fakadó merevségeket, továbbá a társadalmi elfogadottság alacsony szintjét is. Mindezekkel együtt azonban – különösen a második tizenöt évben – a német gazdaság szolid vonalvezetés mellett érdemi megújuló képességről tett tanúbizonyságot.

Jól látható, hogy *a német megoldások sikere viszonylagos mind az Egyesült Államok, mind pedig az ázsiai országok* – mindenekelőtt Dél-Korea, Tajvan, Hongkong és India – *ellenében*. Azok a korlátok, amelyekről főntebb szóltunk – mindenekelőtt a tőkepiac és a szolgáltatások nem kellő fejlődése –, nyilván erőteljesen hatottak. Hasonlóképp látható a K+F és az innováció terén való lemaradás, a versenyképesség lassú eróziója is. És nem vitatjuk el a főntebb idézett német elemzők kritikai alaphangját, ami arra utal, hogy nemcsak Lengyelország esetében lehet a jövő tekintetében bizonyosan kifutó modellről beszélni.

---

²¹¹ A tekintélyes *Zeitschrift für Staats- und Europawissenschaften* 15. évf. 2-3 tematikus különszáma 602 oldal terjedelmet szán e témának. Sokatmondó alcíme „Megváltozott keretfeltételek – átalakítást igénylő belső struktúra – európai vezetési feladatok”.

Ha a német esetben a működő megoldások megcsontosodása okoz gondot, *Lengyelország esetében jól látható, hogy 2015 után egy nagyon határozott arcélű fordulatra került sor*, ami a társadalom- és a gazdaságpolitika egészében hátraarcot hajt végre a 2003–2015 közti időszak megoldásaihoz képest. Erre lehetőséget ad a baloldali és a parasztpárti ellenzék felmorzsolódása mellett a korábbi kormányerő, a Polgári Platform – jórészt természetes és elkerülhetetlen – elhasználódása. A Jog és Igazságosság a központosítás, az állami aktivizmus, a költségvetési élénkítés és a nemzeti tulajdon erősítésének talaján áll. Megoldásaiban láthatólag nagy szerepet játszik a választók közvetlen igényeinek való megfelelés és a korábban bebetonozottnak vélt elit pozícióinak megrengetése a korábban kisemmitettek javára, vagy legalábbis utóbbiakra hivatkozva egy őrségváltás végbevitelére. Ez a fordulat – Donald Trump megválasztásához és a brit kilépéshez hasonlóan – *egyfajta dacreakció* a korábbi vonalvezetésre és a korábbi vezető réteg, az elit érzéketlenségére.

Nehéz azonban elképzelni, hogy azok a tényezők, amelyeket az első fejezetben a tekintélyelvű hibrid rendszerek működőképessége mellett felhoztunk, alkalmazhatóak lennének a lengyel esetre. *A központosított politika és a piaci ösztönzők kettőse csak a kelet-ázsiai társadalmakban bizonyult eddig működőképesnek, de ott is csak ahol a teljesítményelv konfuciánus és sintoista hagyománya él.* Jól látható, hogy más kultúrkörben – Chilétől Spanyolországig és magáig Lengyelországig – a vizsgált időszak egészében a párhuzamos gazdasági és politikai változás paradigmája érvényesült. Törökországban ugyan az EU nem volt képes megakadályozni a hátraarcot, a tekintélyelvű politika térnyerését (Önis, Z. – Kutlay, M., 2017), ez azonban a kormánypárt várakozásaira rációval *nem a gazdasági teljesítmény javulásával, hanem határozott romlásával járt.*

Oroszország esetében teljesen tankönyvszerű folyamatokat figyelhettünk meg. Az első Putyin-elnökség politikai központosítása és sok tekintetben Nyugat-barát politikája²¹² – némely várakozásokkal ellentétben – nem ágyazott meg a piaci reformoknak. Holott a Jelcin-korszakban a gazdasági átalakulásnak *csak a kezdetleges, legalapvetőbb elemeit valósították meg*, mindenekelőtt a pénzügyi stabilizálást. A magánosítás a 90-es évek közepi nagy rohamot követően 1997 óta, azaz immár két évtizede leállt, egyes – célzott – ügyleteket leszámítva a ma-

---

²¹² Sokat idézték a New York-i ikertornyok elleni 2001. szeptemberi terrortámadást követően Putyin ama mondását, hogy Oroszország nem egyszerűen európai, hanem nyugati ország. Tekintettel a politikai iszlamizmus hagyományos jelenlétére – Csecsenföldtől Tádzsikisztánig –, ez nem pusztán udvariassági fordulat vagy az együttérzés kifejezése volt.

gántulajdon részesedése a GDP-n belül az EBRD/Európa Bank kimutatásai szerint 55%-on stagnál. És természetesen a liberalizálás is elakadt, ehelyett mind a belső, mind a külső forgalomban az állami egykezek, illetve az államilag kijelölt és jóváhagyott magánosok – a „jó oligarchák” – helyzete erősödött meg. A piacra lépés rendkívül nehéz maradt. Ez különösen érvényes a külföldi befektetőkre, de nem kevésbé az új magáncégekre, főleg a kisebb vállalatokra.

A rendszerbeli nehézségek mellett – épp az elmaradt szerkezeti korszerűsödés okán – különösen kedvezőtlenül érinti az orosz gazdaságot a tartósan alacsony világpiaci energiaár. Ezért mérvadó elemzők (Akindova és tsai, 2016) *az export-bevételek tartós csökkenésével számoltak, és ezért a gazdasági növekedés lassúságát vetítik elénk.*

A gyenge gazdasági teljesítmény és a 2012. évi elnökválasztás bizonytalan kimenetele fölerősítette a korábbi években sem jelentéktelen törekvést arra, hogy a belső feszültségeket a külső nagyság, a katonai jelenlét, a nagyhatalmi lét demonstrálása révén ellentételezzék. Az ukrajnai és a krími szerepvállalás a korábbi „befagyott konfliktusokra” és a nagy nyugati országok választásait is közvetlenül befolyásoló akciókra vezetett (Franciaországban és az Egyesült Államokban különösen szembeötlően 2016-17 folyamán). Ez az irányzat pedig *fölerősíti a hatalmi ambíciók és a gazdasági teljesítőképesség közti hagyományos – már a cári időkben is megfigyelt – ellentmondást.*

Ebben az összefüggésben *nehéz elképzelni* azt, hogy a harmadik évtizedre megszilárdult hibrid rendszer tartósan *a gazdasági és a nagyhatalmi sikerek megalapozására alkalmas elrendezésé válhatna.* Ellenkezőleg: a 80-as évek végéhez hasonlóan a világpiaci irányzatok orosz szempontból kedvezőtlen fordulatát nem ellentételezik a katonai téren elért sikerek. Sőt, a gazdasági gyengélkedés a tartós befolyás-szerzésnek is határt szab, a Közel-Keleten épp úgy, mint a nyugati országokban, sőt még a „közel-külföldön” is. A közép-ázsiai és a kaukázusi államok csöndesen, de határozottan egy reorientációs és nemzetépítő politikába fogtak – Kazahsztán ennek csak a zászlós hajója. És miközben nehéz elképzelni, hogy utóbbiak nyíltan szembe menjenek Moszkvával, az orosz kisebbség helyzete mind a közigazgatásban, mind a gazdaságban, mind a társadalomban romlik.

Magyarország nem lóg ki a sorból. Az illiberális demokrácia 2015. évi meghirdetése, a Kornai János (2015) által U-kanyarként diagnosztizált, rendszerré összeálló fordulatsor beleillik a főntebb vázoltakba. Az országelemzésben leírtakat úgy lehet összegezni, hogy a 2007–2009-re kifutott növekedési modellt *nem sikerült egy új, sikeresebb pályával fölváltani:* a magyar GDP dollárban mérve csak 2017-re érte el a válság előtti szintet (és mint tudjuk, ahhoz még egy évtized

minimum 2%-os növekedését kellene hozzáadni, hogy utolérjük magunkat). A részletek áttekintése arra utalt, hogy a növekedés korábbi forrásai úgy apadtak el, hogy azokat újabbak nem pótolták a harmadik vizsgált évtizedben. A gazdasági rendszerek elméleti igényű elemzése (Hámori – Rosta, szerk., 2016) arra utal, hogy átfogó kezdeményezések híján, például „csendes adóforradalommal” vagy éppen a „bérhányad növelésén alapuló gazdasági modellel” még sosem sikerült tartós eredményeket elérni. Ellenkezőleg: az „unortodoxia” néven folytatott önkényes, egyedi beavatkozásra alapuló, főként újraelosztási célokat követő politika már a 70-es és a 80-as évek világgazdaságában csúfosan megbukott.

8. A gazdasági csoda elmaradását bizonyára magyarázhatja az is, hogy a vizsgált országok egy része *egy lassan növekvő világgazdasági térségbe, az Európai Unióba integrálódott*, Oroszország pedig onnan is kimaradva, kimondottan perifériális helyzetű és rossz teljesítményű országokkal alkotja az Eurázsiai Szövetséget 2012 óta.

Az Európai Unióról többször is kimutattuk, hogy a vizsgált három évtized egészét tekintve *se nem célozta, se nem érte el a gazdasági növekedés felgyorsítását*, sem az alapító, sem a később csatlakozott államok körében. A keleti kibővülést az annak eredményességéhez is szükséges belső reformok nélkül vitték végbe, és ennek hatására a döntéshozatal lassúsága, nehézkessége anélkül nőtt meg, hogy azt más előnyök kiegyenlítették volna. *A pénzügyi integráció is elakadt*, annak befejezésére csak a pénzügyi válság elhárításának kihívása adott lehetőséget, ámde csak 2014-re, a Költségvetési és Bankunió, valamint az Európai Stabilitási Mechanizmus létrehozásával és a közös bankfelügyelet és bankszanálás/SRM mechanizmusának megalkotásával.

A főntebb összegzett és külön fejezetekben bemutatott folyamatoknak legalább kétféle hatásuk volt a történelmi távlatot tekintve. Egyfelől: az intézményi készületlenség okán hiába tartott tizenöt évig a jegyesség, a keleti kibővülés elcsúszott, koraérettnek bizonyult (Csaba, 2009, 119–137. old.). Ez voltaképp két mozzanatot jelentett. *Egyfelől: az EU sem anyagilag, sem intézményileg nem volt felkészülve* ilyen nagy létszámú és ennyire széthúzó, az alapítási célokkal és értékekkel egyre kevésbé azonosuló, közepes méretű (de rendkívüli öntudatú és önérdékkövető) új tag kezelésére, még kevésbé ezek megrendszabályozására. *Másfelől: a pénzügyi integráció, a manapság tőkepiaci uniónak nevezett megoldások és a közös pénzügyi felügyelet hiánya okán az uniós tagság egyáltalán nem segíthetett az új tagállamok egyik fő feladatának megoldásában, a szolid és mély pénzügyi közvetítés létrehozásában.* Pedig ma már nemigen szükséges hosszú fej-

tegetés annak belátásához – és főntebb külön is érveltünk mellette – hogy ez a felzárkózás egyik alapkövetelménye lett volna. A valóság ezzel szemben az volt, hogy az EU még olyan kézenfekvő esetekben is, mint az állam és a cégek egészségtelen összefonódását évtizedes szinten elleplező szlovén bankrendszer sem tudott megelőző jelleggel föllépni. A válság kezelésére *az érintettek konzorciuma, a bécsi kezdeményezés tudott megoldásokat nyújtani*. Ebben a 2009 januárjában létesített és azóta állandó, válságmegelőző jelleggel működő hibrid szervezetben a legfontosabb hitelező intézmények (IMF, EU Bizottság), a szabályozó hatóságok és a legnagyobb érintett pénzintézetek vesznek részt. Fellépésükkel sikerült megakadályozni azt, hogy a nemzetközi pénzpiacok átmeneti kiszáradását a nagy nyugati bankok a feltörekvő piacokról – köztünk az általunk elemzett államok közül hátról – történő tőkekivonással ellensúlyozzák, magukat mentve, másokat válságba taszítva.

A bécsi kezdeményezés természetesen nem pótolta egyetlen országban sem az adott állami közkez felelősségvállalását, a veszteségek leírását lehetővé tevő szabályozást és a tőkepótlást sem, ami az állami és a részvényesi/magánforrások mozgósításával járt. Nem pótolta az átszervezéseket/*turnaround*, már ahol ilyenre sor került.²¹³ Azt viszont napvilágra hozta, hogy az EU pénzügyi integrációja befejezetlen maradt, és hogy a megfelelő fejezetekben tárgyalt, *nemzetek feletti megoldásokat sem nélkülöző, mélyreható intézményi újítások híján a válságkezelés nem (lett volna) lehetséges és eredményes*. E folyamat betetőzéseként 2014-ben a kelet-európai régió és a Balkán bankjainak támogatására állandó jelleggel létrehozták *a második bécsi kezdeményezést* is, ami a bajba került bankok kezelésének kiterjedt eszközrendszerét és az információcserét is biztosítja.²¹⁴

9. A világgazdaság szóhoz a leggyakrabban a válság kifejezést kapcsolják. Eltekintve most a piacgazdaság és a globalizáció ügyében a fundamentális elutasítás alapján álló – legtöbbször tudományon kívüli, de jelentős politikai és médiahatással bíró – irányzatoktól, közmegegyezésnek tekinthető az, hogy *a vizsgált három évtized egésze kedvezett a feltörekvő piacok felzárkózásának* általában, és különösen is kedvezett a nyersanyaggazdag Oroszországnak. A visszaesések mindegyike – a transzformációs visszaesés, a kelet-ázsiai és latin-amerikai vál-

---

²¹³ Mint láttuk, ez inkább az Egyesült Államokat jellemezte, Európa-szerte inkább a veszteségek lassú leírását helyezték előtérbe, és a szervezeteket többnyire megkímélték a nagy megrázó kódításoktól. Vagyis a toxikus követelések jó része a bankok könyveiben maradt.

²¹⁴ www.vienna-initiative.com; utoljára letöltve: 2017. szept. 21.

ság, valamint a 2007–2009-es pénzügyi krach – rövid ideig tartó, átmeneti esemény volt, ami nem vezetett az 1929–33-as időszakot idéző rendszerváltsághoz.

A kedvező mozzanatok közé sorolandó a pénzügyi piacok nyitottsága, a *forrásszerzés költségeinek történelmi mélypontja*, a 2008 után egy évtizedig negatív reálkamatszint, a pénzügyi közvetítés mélyülése és a nemzetközi pénzforgalom stabilitását biztosító nemzetközi együttműködés is, *a magánosok és a közhatalmi szervek együttműködése is*.

Ugyancsak a kedvező fejlemények közé sorolható a nemzetközi piacok megnyitása és a *nyitott világkereskedelmi szabályok érvényben maradása*. Mindenekelőtt a Kereskedelmi Világszervezet 1994. évi megalakulása, majd jó két évtizeden át sikeres működése emelhető ki. A tárgyalt országok számára jelentős felhajtóerőt jelentett az európai ipari szabadkereskedelmi övezet léte, és Oroszország kivételével *az EU keretében fokozatosan elmélyülő és kiterjedő piaci integráció is*.

Közgazdasági szempontból nyilván paradoxon, hogy két közepes nagyságú, nyitott és Németországhoz kötődő állam, Lengyelország és Magyarország tartózkodott attól, hogy az EU legfőbb gazdasági vívmányának tekinthető közös valutát alkalmazza. Holott nem kétséges, hogy a pénzügyi fegyelmetlenség öröksége, a nyitott gazdaság, a közepes fejlettségből adódó sérülékenység mind-mind olyan tényezők, amelyek az euróövezetbe lépés révén tartósan orvosolhatók lettek volna. Lettország és Málta eurócsatlakozása jól mutatja, hogy a fejlettségi szinttel, a reálfelzárkózással és sok minden mással kapcsolatos, hajánál fogva előrangot és közgazdaságilag nem megalapozott érvek az irányítók saját törekvéseit képviselik csak: a semmi által nem korlátozott beavatkozás lehetőségének megőrzését.

Mindent egybevetve, nem kétséges, hogy a felzárkózási folyamat általunk kimutatott elakadását és a négy ország modelljének különféle jellegű és léptékű kifulladását biztosan *nem lehet a bevett módon a külső körülmények kedvezőtlen alakulására visszavezetni*. A világpolitikai folyamatok ugyan kedvezőtlenek voltak, ebben azonban Oroszország 2008 – az abháziai hódítás – óta kimondottan és tartósan kezdeményező szerepet játszott, mint ahogy a háborús bűnököt bizonyítottan elkövető szír rezsim fenntartásában és az államilag szponzorált katonai akciók újraélesztésében is.

ZÁRSZÓ HELYETT

Írásunk némileg váratlanul erősen konzervatívra sikeredett. Kiinduló pontunk – teljes joggal – az volt, hogy a rendszerváltozás egyszerű történelmi folyamat, továbbá hogy az EU is történelmileg páratlan, jogi, gazdasági és politikai kategóriákba jól be nem skatulyázható képződmény. Ha tehát két évtized az ezekkel összefüggő feladatokra, a harmadik a válságkezelést követő „új normalitás” viszonyaihoz történő alkalmazkodásra ment el, akkor várható lett volna, hogy e sok egyedi feladat megoldása sok újszerű választ generál. Nem feltétlenül a Magyar Nemzeti Banktól a *real world economics* internetes szakfolyóíraton át a Santa Fé Institute-ig és a 2009-ben Soros György kezdeményezte, és New Yorkban bejegyzett *Institute for New Economic Thinking*²¹⁵-ig terjedő körben szorgalmazott új közgazdaságtani paradigmára gondolunk. De az várható lett volna, hogy ennyi egyedi, nem ismétlődő feladat nemcsak a közgazdasági és a történettudományi ortodoxia sablonjait, hanem az egész gondolkodásmódot is némileg átalakító eredményekre vezet. Nem ez történt, a német mondásnak megfelelően „az új többnyire nem más, mint a jól elfelejtett régi”.

A jelen kötetben eseteket tanulmányoztunk, és a globális folyamatokba illesztve ezeket a közgazdaság-tudomány korszerű irányzatainak, a multidiszciplináris fejlődéstannak megfelelő, az ott kialakultakkal egybevágó eredményekre jutottunk sajátos tényanyagunk és forrásanyagunk feldolgozása révén. Mindenekelőtt az igazolódott (Szentes, 2011, 478–9. old.), hogy a technológiai forradalmak és a globális gazdaság kiterjedésének és elmélyülésének korában vastörvény az, hogy „aki kimarad, az lemarad”, akkor is, ha pusztán az új elsajátításához szükséges készségeket nem szerezte meg. Különösen veszélyes ezért a tárgyalt időszakban a tartósan fennmaradó egyoldalú nyersanyagszakosodás és a technológiai önellátás szorgalmazása úgy, ahogy azt leginkább – bár nem kizárólag

---

²¹⁵ Soros György maga 50 millió dollárt tett bele, és jelentős összegekkel támogatták olyan ismert személyiségek is, mint David Rockefeller és a FED sok éven át volt elnöke, Paul Volcker. Az intézmény voltaképp a gazdaságpolitikai viták platformja, önálló kutatást nem folytat, könyveket nem publikál, folyóíratot nem ad ki. Bővebben kitűnő honlapjukon: www.inteconomics.com, utoljára letöltve 2017. szept. 21.

– Oroszország esetében kimutattuk. Gondolatmenetünk zárásaként hangsúlyozottan csak néhány, a gazdaságtudomány és a történettudomány számára egyaránt jelentősnek tűnő megállapítást fogalmazunk meg, a köztes mérlegekben foglaltak általánosításaként.

1. A külső és a belső tényezők kölcsönhatásában nemcsak a nagyhatalmak, hanem *a kis és a közepes országok esetében is rendre a belső erőviszonyok bizonyultak meghatározóakként*. Jól láthatólag közel azonos helyzetet eltérő háttérű, gondolkodású, értékvilágú emberek és közösségek egészen másként élnek meg. A marxista és a neoklasszikus közgazdaságtan által tételezett, *axiomatikusan adott, nyers anyagi érdek egyszerűen értelmezhetetlen*. A helyzet és annak tudatos és ösztönös értelmezése, világhálón és tapasztalaton (meg sok egyéb máson) történt átszűrése együtt adja ki az ösztönzőket, ami a helyzet értékelését és a meghaladás irányát. Ez pedig mindenképpen értékmotivált módokon teszi csak lehetővé. Az illiberális fordulat voltaképp mindhárom országban a saját mérce szerint kimondottan jó gazdasági helyzetben és kedvező politikai széljárás mellett ment végbe. Nemcsak a szélesebb nemzetközi közösség, hanem a politikai uniót is alkotó Európai Unió is tehetetlennek bizonyult a belpolitikai, társadalmi eredetű fordulatokkal szemben.

2. Minden esetben meghatározónak bizonyult *a kormányzás minősége*. Míg a nemzetközi szervezetek hagyományosan, a közgazdasági elemzések pedig a neoklasszikus növekedéstudomány egyeduralkodóvá válása óta a számszerűségekre összpontosítanak (ami bizonyos fokig el se kerülhető, sőt szükséges), addig *a hosszabb távú folyamatok kimenetelét ez a nem mérhető, nem számszerűsíthető tényező*²¹⁶ határozza meg. Ahogy a pénzügyi életben a szolid cégvezetés nem számszerűsíthető, hiszen előre el sem írható magatartást és döntéseket követel meg, az adott helyzet mérlegelése alapján, ugyanúgy az egyes kormányzatok tekintetében sem tudunk „tudományos mércéket” fölállítani. A kormányzást az eredménye minősíti, részben a választók, részben a történelem ítélete révén. Esetünkben az látható, hogy a német szövetségi kormány gyakorta lassú, kétértelmű, vagy nem átütő döntéseket hozott. Mégis, hosszú idő távlatában aligha le-

---

²¹⁶ Igaz, létezik a Világbank honlapjáról letölthető *Worldwide Governance Indicators* adatbázis, ami a kormányzás különféle oldalainak számszerűsítését végzi el, és az egyes országokat sorba is rendezi. Súlyos elméleti és módszertani kételyeink vannak afelől, hogy e részmutatók összehasonlíthatók/aggregálhatók-e egyetlen kompozit mutatóba úgy, ahogy az mára már a társadalomtudományi jó modor részévé vált.

het kétséges, hogy a német intézmények *jó minősége*, a kormányzat *hitelessége*, az alkotmányos értékekhez történő ragaszkodás eredményes volt. Oroszországban a felsoroltak ellentéte önmagában magyarázza a szétesést, amire a világgpiaci energiaárak leépülése csak rásegített.

3. A fejlődéstan és a növekedélmélet egyik örökzöldje az, hogy *mit is gondolkjunk a technológiai fejlődésről*. A vizsgált időszak a harmadik ipari forradalom, az információs és kommunikációs technológiák (rövidítve IT) tömeges elterjedésének korszaka volt. Az IT elterjedése, mint tapasztaljuk, nap mint nap korszakos jelentőségű, hiszen a mindennapokat és az emberek közti kapcsolatokat épp úgy átalakította, mint a pénzügyeket, a termelést és a hírek közlésének módját, mennyiségét és minőségét.²¹⁷ Szempontunkból különösen fontos az, hogy a pénz testetlenné válása és a világháló *jelentősen korlátozta a közhatalom birtokosainak lehetőségét* abban a tekintetben, hogy saját ízlésük szerint formálják a tömegek preferenciáit, politikai, fogyasztói és életviteli kérdésekben egyaránt. Ugyanakkor a magánhatalmak – a Facebook, a Twitter és a közösségi média különféle gurui – ezt a technikát – mint korábban a rádiót vagy a tévét – saját hasznukra és manipulatív célokra is használhatják. Újabban igen gyakran szólnak a hírek arról, hogy nemcsak a diktátorok ellen, hanem a diktátorok által is működik a közösségi média mint a tömegbefolyásolás eszköze. Utóbbi minőségében *sokszor alakítja* – és nem pusztán megjeleníti – *az értékrend változásait*, mint azt a jóindulatú – és demokrácia-hívő – médiakutatók vélni szokták.

A globális tőkepiac Aladdinja kiszabadult a lámpásból, és oda soha többé nem gyömöszölhető vissza. Az okosórák világában mindegy, hányszor olvassák be a szeretett vezető himnuszát a közszolgálati médiában, és nem lehet rátukmálni a közönségre a terméket vagy a szolgáltatást, pusztán azért, mert „kicsi, savanyú, de a miénk”.

Nem működnek a múlt század diktatúráit működőképessé tevő technikák és megoldások, sem a kommunikációban, sem a termelésben, sem a nemzetközi érintkezés teljes palettáján. A vizsgált országok közül egyedül a németek voltak képesek arra, hogy az IT adta lehetőségekkel maradéktalanul éljenek. Magyarországon a háztartások és a magángazdaság – különösen annak transznacionalizálódott része – él vele, Lengyelországban már kevésbé. Oroszországban az IT túlnyomó-

---

²¹⁷ Nemzetközileg is úttörő ebben (Hámori–Szabó, 2006) kötete, aminek megállapításai bő egy évtized után változatlanul érvényeseknek, sőt meghatározóaknak tekinthetők.

részt a kormányzat és a hatalmi apparátus kiváltsága maradt, mert a hálózatosodás az információ központi ellenőrzésének gátat vetne.

4. Visszatérően kiemeltük: *a tartós előrelépés alapja a jó minőségű emberi tőke*, ami épp a kibontakozó negyedik ipari forradalom korábban tárgyalt vonásai miatt kellő számú, vagyis kiterjedt, jelentős társadalmi rétegeket átfogó jellegű kell, hogy legyen. Az olcsó munkaerő, az olcsó energia többé nem komoly versenylőny, a jövőben még kevésbé lesz az. Az emberi tőke minősége értelemszerűen megnő a magángazdaságon kívül a közigazgatásban és a *jövedelem négyötödét előállító szolgáltatások terén is. Utóbbiban nem a termelékenységi verseny dönt*, hiszen egy kórház nem tud azonos idő alatt több beteget ellátni. Egy jó étterem jövedelmezőségi szintjét sem a kiszolgáltak száma jellemzi. Vagyis az egykor Németh László által megálmodott „*minőség forradalma*” a *sikeres országokban valóság*, míg a lemaradók a mennyiségre koncentrálnak. Ebből számos következtetés adódik, mindenekelőtt az oktatásra nézve – a 2012 után megfigyelt törekvésekkel lényegében ellentétes irányban. Az oklevelek nagy száma a felsőoktatásban legkevésbé sem váltja ki azok silány minőségét, az életpályán ezért a formális képzettség – „a papírok” – jelentősége fokozatosan és meredeken leértékelődött. Ez viszont azzal a veszéllyel terhes, hogy kellő alapozás nélkül kerülnek egyesek irányítói és döntési helyzetbe, aminek aligha tudnak megfelelni. Értelemszerűen sokszoros a hátrány a multiplikátoroknál, vagyis a médiában és a közéletben.

5. Elemzésünk eredménye jelentősen egybevágh a Deirde N. McCloskey (2006–2016) háromkötetes, gazdaságtörténeti ihletésű összegzésében kifejtettekkel. Ebben az a radikális gondolat fogalmazódik meg, mi szerint a fejlődés motorja hosszabb távon nem valamely materiális tényező, hanem *az értékrend, a meggyőződés és az ezeken alapuló közbeszéd, ami a döntéseket formálja*.

Nem kételkedhetünk abban, hogy a szovjet birodalom szinte puskalövés nélküli felbomlása jelentős részben – nyilván nem kizárólag – a társadalom értékeinek megváltozásával, az uralkodó hivatalos értékrend szétesésével függött össze. És ez az új szellemiség munkált a rendszerváltozás meg az uniós csatlakozás folyamatában épp úgy, mint Nyugat-Európában a második világháborútól az 1973-ig tartó időszakban. És tovább: az illiberális fordulat értékválasztás eredménye volt, épp úgy, mint az, hogy a nyugat-európai társadalmak 2005 óta hátróztottan kivonultak az európai projekt támogatásából. A brit kilépés csak a jéghegy csúcsa: *a szabad társadalomban a megváltozó értékválasztásoknak nem kell, hogy jól igazolható érdek-alapja legyen*.

Ebből a szempontból ismételten megfogalmazhatjuk aggodalmunkat a „twittertársadalom” ellenében. Ha igaz, hogy a közösségi média zárt tereket hoz létre, ahol ki-ki a saját véleményét olvassa csupán, az súlyos kihívást jelent a szakszerű és nyílt vitára épülő parlamentáris és plurális intézményrendszerrel szemben szerte a világon.

A tekintélyelvű megoldásokhoz való visszatérést, mint láttuk, jelentős részben épp ez a technológiai és társadalmi mozzanat szorítja határok közé. És nem közböcs az, hogy a kormányzat eredményességét csak a sajtótájékoztatón szokás a meghozott intézkedések számán vagy épp az ellenvélemények hiányán mérni.

Értékrendi oldalról közelítve Németországon kívül²¹⁸ az összes vizsgált ország ügyében jó okunk van az aggodalomra. A rövid távú, kizárólag haszonelvű politizálás, mint láttuk, csak rövid távú sikereket hozhat.

A történelem – nem az élet tanítómestere. Már az általunk vizsgált időszakot sem érthetjük meg pusztán a múltjából, hisz hol volt 100-150 éve a világháló, a testetlen pénz vagy az ellenőrizetlen migráció (miközben milliók költöztek egyik földrészről a másikra). Nem volt Európai Unió, és nem voltak terrorista hálózatok. És mégis: már *a legegyszerűbb betegséget sem tudjuk megérteni – netán kezelni – körtörténet nélkül*. Abban bízunk, hogy ha közreadjuk azt, ami az általunk vizsgált, fölöttébb fordultatos három évtized alatt legjobb tudásunk szerint térségünkben és térségünkkel történt, pontosabban azt, ami ma már erről tudható, akkor elősegítjük a kórisme révén a gyógyulást – ha csak csekély mértékben is.

HIVATKOZÁSOK

1. AKINDINOVA, N. – KUZMINOV, JA. – JASZIN, JE. (2016): *Ekonomika Rossziji: pered dolgim perehodom. Voproszi Ekonomiki*, 87. évf. 6. szám.
[Акиндинова, Н. – Кузьминов, Я. – Ясин, Е. (2016): *Экономика России: перед долгим переходом. Вопросы экономики*, № 6., 5–35.]
2. ARK, B., VAN – O'MAHONEY, M. – TIMMER, M. P. (2013): *Europe's productivity performance in comparative perspective: trends, causes, projections*. In: PRASADA RAO, D. S. – ARK, B., VAN, szerk.: *World Economic Performance:*

²¹⁸ Németországban időről időre megjelentek az elmúlt hét évtizedben szélsőséges erők. Ugyanakkor ha a fennálló renddel élesen és nyíltan szembefordulnak, tündöklésük történelmileg rövid idejűnek mondható. A Bundestagba került Alternative für Deutschland (AfD) már a választásokat megelőzően elindult a domesztikálódás útján, ami vélhetőleg nem lesz oly időigényes, mint a zöld mozgalom vagy épp a szélsőbal esetében volt.

- Past, Present and Future*. Cheltenham/Anglia – Nothampton/Md/USA: Edward Elgar, 290–316. old.
3. BEREND T. Iván (2008): *Európa gazdasága a 20. században*. Budapest: az MTA Történettudományi Intézete és a História folyóirat közös kiadása.
  4. BLANCHARD, O. (2006): European unemployment: the evolution of facts and ideas. *Economic Policy*, 21. évf., 45. szám, 6–59. old.
  5. BUKVOL, T. – MALMLÖF, T. – MAKIENKO, K. (2017): The defense sector as a locomotive for technological revival in Russia: are the conditions in place? *Post-Communist Economies*, 27. évf. 2. szám, 232–249. old.
  6. CSABA László (1992): Válság vagy visszaesés? *Közgazdasági Szemle*, 39. évf. 2. szám, 93–108. old.
  7. CSABA László (2009): *Crisis in Economics? Studies in European Political Economy*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
  8. CSEPELI György (2005): Sikervakság: szociálpszichológiai akadályok a piacgazdasághoz vezető úton Kelet-Európában. In: KORNAI JÁNOS – ROSE-ACKERMAN, S. szerk: *Tisztesség és bizalom a posztkommunista átmenet fényében – II.kötet*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 227–257. old.
  9. DOMAR, E. (1947): Expansion and employment. *American Economic Review*, 37. évf. 1. szám, 34–55. old.
  10. GERSCHENKRON, A. ([1962] 1984): *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból*. Budapest: Gondolat Kiadó.
  11. HÁMORI Balázs – SZABÓ Katalin (2006): *Információgazdaság*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
  12. HÁMORI Balázs – ROSTA Miklós, szerk. (2016): *Constraints and Driving Forces in Economic Systems: Essays in Honour of János Kornai*. Newcastle-upon-Tyne: Cambridge Scholars Publishers.
  13. JÁNOSY Ferenc ([1964] 1966): *A gazdasági fejlődés trendvonalai és a helyreállítási periódusok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
  14. KARSAI Judit (2017): *Furcsa pár. Az állam szerepe a kockázatitőke-piacon Kelet-Európában*. Budapest: a Közgazdasági Szemle Alapítvány kiadása.
  15. KORNAI János (2005): Közép-Kelet-Európa nagy átalakulása: siker és csalódás. *Közgazdasági Szemle*, 52. évf. 12. szám, 907–936. old.
  16. KORNAI János (2015): U-kanyar Magyarországon. *Élet és irodalom*, április 3., letöltve a szerző honlapjáról: www.kornai-janos.hu; utoljára 2017. szept. 4.
  17. McCLOSKEY, D. N. (2006–2016): *The Bourgeois Era*, I–III.kötet. Chicago/Ill.: The University of Chicago Press.

18. LOCATELLI, C. (2014): The Russian gas industry: challenges to the Gazprom model. *Post-Communist Economies*, 26. évf. 1. szám, 53–66. old.
19. MISES, L. VON ([1920] 2012): *Economic Calculation in the Socialist Commonwealth*. Auburn/Alabama: a Mises Institute 4. reprint kiadása, online elérhető: www.mises.org/library/economic-calculation-socialist-commonwealth; utoljára letöltve: 2017. szept. 22.
20. ÖNIS, Z. – KUTLAY, M. (2017): Global shifts and the limits of EU's transformative power on the periphery: perspectives from Hungary and Turkey. *Government and Opposition*, 53. évf. 3. szám, online megjelnt in: www.cambridge.core; 2017. jún. 29.
21. SOLOW, R. (1956): A contribution to the theory of economic growth. *Quarterly Journal of Economics*, 70. évf. 1. szám, 65–94. old.
22. STONE. D. szerk. (2015): *The Oxford Handbook of Postwar European History*. Oxford – New York: Oxford University Press.
23. SZAKOLCZAI György (2016): Keynes életútja és a Nemzetközi Valutaalaphoz vezető gondolatai. *Közgazdasági Szemle*, 63. évf. 7-8. szám, 838–857. old.
24. SZANYI Miklós (2016): The reversal of the privatisation logic in central and eastern European transition economies: an essay. *Acta Oeconomica*, 66. évf. 1. szám, 33–55. old.
25. SZENTES Tamás (2011): *Fejlesztés-gazdaságtan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

